

Міністерство науки і освіти України
Тернопільський національний економічний університет

ПОЛІТОЛОГІЯ:
лекційний курс і практикум
Навчальний посібник

Тернопіль - 2008

Політологія: лекційний курс і практикум. Навчальний посібник / За редакцією доктора філософських наук, доцента Гончарук Т. В. – Тернопіль, 2008.

Автори: Гончарук Т.В., Гурик М.І., Дмитрів І.С., Рудакевич О.М., Томахів В.Я., Шеремета Д.М.

Відповідальний за випуск – доктор філософських наук, доцент Гончарук Т. В.

Посібник є результатом багаторічних науково-педагогічних досліджень кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету. У ньому з позицій сучасного осмислення світової політологічної скарбниці ведеться змістовне викладення матеріалу відповідно до програми з політології та вимог Міністерства освіти та науки в напрямі Болонського процесі. У доступній і стислій формі викладені політологічні теорії, концепції, ідеї, що можуть стати основою розвитку світогляду сучасного фахівця, а також методологічним інструментарієм для студентів і аспірантів вищих навчальних закладів 3-4 рівнів акредитації.

Для студентів, аспірантів, викладачів, усіх хто цікавиться теоретичними основами політики.

Рецензенти: С.Ю. Римаренко, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України;

В.М. Денисенко, доктор політичних наук, професор, зав. кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

ЗМІСТ

- Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна (Дмитрів І.С.)
- Тема 2. Політична влада (Дмитрів І.С.)
- Тема 3. Політична діяльність і політичні відносини (Дмитрів І.С.)
- Тема 4. Політична система суспільства (Рудакевич О.М.)
- Тема 5. Політичні режими (Томахів В.Я.)
- Тема 6. Держава в політичній системі суспільства (Дмитрів І.С.)
- Тема 7. Політичні партії та виборчі системи (Гончарук Т.В.)
- Тема 8. Політична еліта і лідерство (Томахів В.Я.)
- Тема 9. Світові політико-ідеологічні доктрини (Томахів В.Я.)
- Тема 10. Демократія у політичному житті суспільства (Дмитрів І.С.)
- Тема 11. Громадянське суспільство (Гурик М.І.)
- Тема 12. Політична культура (Рудакевич О.М.)
- Тема 13. Етнонаціональні відносини в політичному житті суспільства (Шеремета Д.М.)
- Тема 14. Основи теорії міжнародних відносин (Гурик М.І.)
- Тема 15. Виникнення і розвиток світової політичної думки (Гончарук Т.В.)
- Тема 16. Розвиток політичної думки в Україні (Рудакевич О.М.)
- Орієнтовний перелік питань для підготовки студентів до іспиту з політології

1.Опис дисципліни „Політологія”

Дисципліна – Політологія	Напря́м, спеціалі́зність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів ECTS – 3	„Економіка та підприємництво”, ”Інформатика та обчислювальна техніка”, ”Менеджмент та адміністрування”, ”Соціально-політичні науки”, ”Культура”, „Право”, „Облік і аудит”	Нормативна дисципліна циклу загально-гуманітарної підготовки
Кількість залікових модулів – 4		Рік підготовки – 1 Семестр – I, II.
Кількість змістових модулів – 3	Освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр	Денна форма: Лекції – 36 год. Практичні заняття – 36 год. Самостійна робота – 68 год. Індивідуальна робота – 4
Загальна кількість годин по денній формі – 144 год. По заочній формі – 8 год		Заочна форма: Лекції - 6 год, семінари – 2 год, самостійна робота – 100.
Тижневих годин – 4год., з них аудиторних – 72 год.		Вид підсумкового контролю – іспит

2. Мета й завдання вивчення дисципліни „Політологія”

2.1. Мета вивчення дисципліни

Програма та тематичний план дисципліни орієнтовані на глибоке та ґрунтовне засвоєння студентами політичних світових та вітчизняних процесів, закономірності розвитку і функціонування політології, її місце та роль у житті суспільства. Ця дисципліна відноситься до загальногуманітарних, які формують світогляд майбутніх економістів. Курс „Політологія” охоплює методологічні основи розвитку політичної науки, її основні закони і закономірності.

Головним завданням курсу „Політологія” є вивчення сутності, історії, теорії і методології політичної діяльності і поведінки. Вміти орієнтуватися в основних світових політичних школах, концепціях і напрямках, знати і вміти давати характеристику українським політичним вченням, мати уявлення про сутність політичного життя, політичних відносин і процесів, про об’єкт і суб’єкт політики, знати права людини і громадянина, суть і значення політичних систем і режимів у житті держави і суспільства, мати уявлення про процеси міжнародного політичного життя, геополітичну обстановку, місце, роль і статус України в сучасному політичному світі, володіти навичками політичної культури, вміти застосовувати політичні знання в своїй професійній і громадській діяльності.

2.2. Завдання вивчення дисципліни

В результаті вивчення курсу „Політологія” студенти повинні:

- засвоїти методологію вивчення діяльності і розвитку політичних систем і політичних процесів;

- вміти орієнтуватися в основних світових політичних школах, концепціях і напрямках розвитку політології, мати уявлення про сутність політичного життя, політичних відносин і процесів;

- вміти робити аналіз політичного життя, знати геополітичну обстановку, місце і роль, статус України в сучасному політичному світі;

- набути навичок практичного використання теоретичних знань у практичній діяльності.

2.3. Завдання лекційних занять

Мета проведення лекцій полягає у тому, щоб ознайомити студентів із головними методологічними питаннями політології, світовим досвідом та сучасним станом політичної діяльності в Україні.

Мета проведення лекцій полягає у:

- викладенні студентам у відповідності з програмою та робочим планом основних питань методології функціонування і розвитку політичних систем і політичних процесів;

- сформувати у студентів цілісну систему теоретичних знань з курсу „Політологія”.

2.4. Завдання проведення семінарських занять

Мета практичних занять полягає в тому, щоб сформувати у студентів розуміння основних закономірностей, випадковостей та перспектив розвитку політичних подій, явищ, сформувати політичну свідомість та політичну культуру.

Завдання проведення практичних занять:

- засвоїти основні положення, зміст, сучасні досягнення політології в усьому її багатстві та різноманітності наукових спрямувань;

- навчитися використовувати політичні знання в своїй професійній та громадській діяльності;

- глибше засвоїти та закріпити теоретичні знання, одержані на лекціях.

3. Програма дисципліни „Політологія”

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Політична система.

Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна.

Виникнення політології та етапи її формування. Сучасний розвиток політології у світі та в Україні. Основні категорії політології. Її об'єкт та предмет дослідження. Політологія та її зв'язок з іншими суспільними науками.

Тема 2. Політична влада: джерела, ресурси, типологія.

Влада як суспільний феномен. Наукові концепції політичної влади. Джерела та ресурси політичної влади. Методи її реалізації. Типологія політичної влади. Політична влада в Україні, її риси та особливості.

Тема 3. Політична діяльність і політичні відносини.

Поняття політичної діяльності, її суть та зміст. Типологія політичної діяльності. Функції політичної діяльності. Поняття політичних відносин, їх форми та типологія.

Тема 4. Політична система суспільства та політичний режим як спосіб її функціонування.

Поняття політичної системи та її структура. Концепції політичної системи Істона та Алмонда. Типологія політичних систем. Політична система сучасної України. Поняття політичного режиму, типологія політичних режимів. Характерні риси та ознаки тоталітарного, авторитарного та демократичного політичного режиму.

Тема 5. Держава в політичній системі суспільства.

Поняття держави та її наукові концепції. Роль держави в політичній системі суспільства. Правова та соціальна держава. Держава і громадянське суспільство, їх взаємодія. Форми державного правління та державного устрою. Актуальні проблеми розбудови сучасної української держави.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. Основи демократії.

Тема 6. Політичні партії та громадські організації.

Поняття політичної партії. Сучасні концепції політичних партій. Історія виникнення політичних партій. Типологія політичних партій. Політичні партії в сучасній Україні. Партійні системи та їх типологія. Виборчі системи та їх типи

Тема 7. Політична еліта та політичне лідерство.

Поняття політичної еліти. Сучасні концепції політичної еліти. Типологія політичних еліт. Поняття політичного лідерства та його типологія. Політична еліта та політичне лідерство в сучасній Україні.

Тема 8. Демократія у політичному житті суспільства.

Поняття демократії та її сучасні концепції. Критерії та принципи демократичної організації суспільства. Проблеми становлення та розвитку демократії в Україні. .

Тема 9. Громадянське суспільство.

Поняття, генезис та основні ознаки громадянського суспільства. Передумови виникнення та структура громадянського суспільства. Типи взаємодії громадянського суспільства та держави. Проблеми становлення громадянського суспільства в Україні.

Тема 10. Основи міжнародних відносин.

Поняття міжнародних відносин та їх наукові концепції. Суб'єкти міжнародних відносин та їх типологія. Закономірності розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі. Україна як суб'єкт міжнародних відносин.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. Політична свідомість і політична культура.

Тема 11. Світові політико-ідеологічні доктрини.

Лібералізм як політико-ідеологічна доктрина. Історія виникнення та розвитку: неолібералізм, соціальний лібералізм. Політично-економічні принципи сучасного лібералізму. Ліберальна ідеологія в Україні та її представники. Консерватизм як політико-ідеологічна доктрина. Основоположники ідеології консерватизму. Сучасний неоконсерватизм. Консерватизм в Україні та його представники. Комуністична та соціал-демократична ідеологія: програмні засади, теорія та практика. Комуністична та соціал-демократична ідеологія в Україні.

Тема 12. Політична культура.

Поняття політичної культури та її концепції. Структура політичної культури та її складові елементи. Типологія політичної культури. Політична культура України: минуле та сучасність.

Тема 13. Нація та національні відносини.

Поняття нації та її наукові концепції. Національні відносини у політичному житті суспільства. Ідеологія націоналізму та її представники в Україні. Проблеми становлення та розвитку української нації.

Тема 14. Етапи розвитку світової політичної думки.

Політична думка Стародавнього світу, Середньовіччя, Нового часу.

Тема 15. Розвиток вітчизняної політичної думки.

Політична думка Київської Русі, періоду Гетьманської держави та Нового часу.

	Кількість годин			
	Лекції	Семинарськ і заняття	Самостійн а робота	Індивідуальн а робота
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Політична система				
Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна	2	2	5	
Тема 2. Політична влада: джерела, ресурси, типологія	2	2	5	
Тема 3. Політична діяльність і політичні відносини	2	2	5	
Тема 4. Політична система суспільства та політичний режим як спосіб її функціонування	4	4	5	
Тема 5. Держава в політичній системі суспільства	2	2	5	
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. Основи демократії				
Тема 6. Політичні партії та громадські організації Громадянське суспільство	2	2	5	
Тема 7. Політична еліта та політичне лідерство	2	2	4	
Тема 8. Демократія у політичному житті суспільства	2	2	4	
Тема 9. Громадянське суспільство	2	2	4	
Тема 10. Основи міжнародних відносин	2		5	
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. Політична свідомість і політична культура				
Тема 11. Світові політико-ідеологічні доктрини	4	2	4	
Тема 12. Політична культура	2	2	4	
Тема 13. Нація та національні відносини	4	4	6	
Тема 14. Етапи розвитку світової політичної думки	2	2	4	
Тема 15. Розвиток вітчизняної політичної думки	2	2	4	
Разом	36	36	68	

заочна форма навчання

	Кількість годин			
	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота	Індивідуальна робота
Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна	2	-	-	
Тема 2. Політична діяльність і політичні відносини	-	-	9	
Тема 3. Політична влада: джерела, ресурси, типологія	2	-	-	
Тема 4. Політична система і політичний режим	2	-	-	
Тема 5. Держава в політичній системі суспільства	-	-	9	
Тема 6. Громадянське суспільство	-		9	
Тема 7. Політичні партії та громадські організації	-	-	9	
Тема 8. Політична еліта та політичне лідерство	-	-	9	
Тема 9. Світові політико-ідеологічні доктрини	-	-	7	
Тема 10. Демократія у політичному житті суспільства	-	2		
Тема 11. Політична культура	-	-	9	
Тема 12. Нація та національні відносини	-	-	9	
Тема 13. Основи теорії міжнародних відносин	-	-	10	
Тема 14. Етапи розвитку світової політичної думки	-	-	10	
Тема 15. Розвиток вітчизняної політичної думки	-	-	10	
Разом	6	2	100	-

Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна

План

1. Становлення політології як науки і навчальної дисципліни.
2. Об'єкт та предмет політології, категорії, функції та методи дослідження.
3. Політологія в системі суспільних наук.

1. Політологія є молодшою і однією з найдавніших наук. З появою держави виникають політичні погляди та ідеї. Проте наука про політику формувалась в міру виокремлення політики як самостійної сфери суспільного життя.

Історично першою формою пізнання політики була релігійно-міфологічна. Майже два тисячоліття до нової ери панували уявлення про божественне походження влади і держави. Згодом античні мислителі Сократ, Платон, Арістотель висунули раціональні політичні погляди. Політичну науку вони розуміли як загальне благо, втіленням якого має бути держава. Поглядам на державу і право, на закони та їх співвідношення з мораллю Сократ надав форми понять. Платон став творцем політичної філософії, в центрі якої поставив державу та форми організації державної влади. У розумінні Арістотеля політика є однією з найважливіших сфер людського життя, яка пов'язана з його управлінням в межах держави. На його думку добробут держави є важливішим від добробуту однієї людини, хоча і добробут однієї людини є бажаним і необхідним. Арістотель робить висновок, що людина істота політична і тому може існувати тільки у спілкуванні з іншими людьми. Він багато в чому заклав основи політології як окремої науки. Однак у нього ще немає чіткого розмежування між політичною наукою, етикою і філософією. Від релігійно-етичної форми політичну науку звільнив Н.Макіавеллі (1469-1527). Його заслуга в тому, що він: по-перше, виділив і обґрунтував політичну науку як відносно самостійну галузь суспільного знання; по-друге, відділив політику і право від моралі і релігії; по-третє, дав трактування держави як утворення не тотожного всьому суспільству, а як складову частину суспільства, його певну політичну організацію; по-четверте, розглядав людину як

індивід, який наділений розумом і володіє свободою волі, що робить його борцем за свої інтереси та ідеали.

Крім Н.Макіавеллі, значний внесок у звільнення політики і політичної думки від теології і церковної моралі зробили Т.Гоббс, Б.Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л.Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Вони аналізували проблеми походження, сутності, призначення і форми держави, розробляли теорію суспільного договору, ідеї народного суверенітету, свободи і рівності, природного права тощо.

Вагомий вклад у розвиток політичної науки, ідей конституційного ладу, республіканської форми правління, ліберальної демократії і становлення відповідних їм інститутів і норм був зроблений у період Великої французької революції, війни за незалежність США наприкінці 18 ст., революцій ХІХ ст. Розроблені в цей період підходи та ідеї стали основоположними для політичних теорій і концепцій сучасності.

Таким чином, процес формування і виокремлення політології із загальної системи соціальних і гуманітарних наук та її інституціоналізації припав на кінець ХІХ – початок ХХ ст. У Німеччині його пов'язують із виникненням правової школи, яка була започаткована працями І.Канта та Г.Гегеля з їхніми концепціями правової держави та громадянського суспільства. У Франції політологія виникає на межі державознавства, політичної історії та політології. Її формування розпочалось із заснування Е.Бутлі вільної школи політичних наук. Основи французької школи політології були закладені у працях П.Жане “Історія політичної науки в її звязку з мораллю”(1870), Е.Акола “Філософія політичної науки”(1877), А.Ерсана та А.Мішле “Ідея держави”(1896) і “Політична доктрина демократії”(1901). У Великобританії значний поштовх формуванню політології надало заснування Лондонської школи економіки і політичних наук при Лондонському університеті. Згодом політологічні дослідження і навчання студентів із цієї спеціальності були запроваджені в Оксфордському, Кембриджському, Манчестерському, Ліверпульському та інших університетах.

Такі вчені, як Е.Баркер, Д.Коул, Г.Ласкі, Ч.Меннінг, У.Робсон, вивчали проблеми державного управління, політичних інститутів, конституційного та адміністративного права, політичної філософії та теорії міжнародних відносин тощо.

Засновником систематичних досліджень політики у США вважають Ф.Лібера, який у 1857 р. почав читання лекцій з політичної філософії у Колумбійському коледжі. У них провідне місце посідали питання теорії держави та політичної етики. У 1880 році вже у Колумбійському університеті засновано школу політичної науки. У 1903р. було створено Американську асоціацію політичних наук і засновано журнал „Аннали американської академії політичних і соціальних наук”, 1906 р. – журнал „Огляд американської політичної науки”.

Однак, попри всі досягнуті успіхи, політологія на початку ХХ ст. розглядалась як щось вторинне і другорядне порівняно з такими науками як філософія, право, політекономія. Але з розвитком системи парламентаризму, формування політичних партій, запровадження поділу влади, удосконалення виборчих систем політологія все більше виокремлюється як самодостатня наукова дисципліна.

Велике значення в цьому контексті мали концепції М.Вебера (бюрократії та плебісцитарно-вождистської демократії), В.Парето, Г.Моски і Р.Міхельса (теорії циркуляції еліти та “залізного закону олігархії”), М.Острогорського і Р.Міхельса (зв’язку демократії та політичних партій), А.Бентлі (теорія груп, що відображає реалії політичного життя поза межами права і держави), М.Острогорського, Дж.Брайса і В.Вільсона (теорії демократії й конституційної форми правління, представництва, виборчих і партійних систем і т. ін.).

Розвиток політології континентальної Європи в цей період характеризувався тенденцією до синтезу теоретичних і емпіричних досліджень, тоді як в політології англосаксонських країн домінуючим був позитивістський напрям із претензією на

статус точної науки, яка може все обчислити й описати за допомогою математичних моделей і точних вимірювань.

Після встановлення в континентальній Європі тоталітарних режимів та їх сателітів європейська школа політології практично перестає існувати. Зокрема, Німеччину впродовж 1933-1938 роки покинуло більшість викладачів вузів і науковців, серед них всесвітньо відомі З.Фрейд, К.Левін, Г.Маркузе, К.Мангай, Е.Фромм, Т.Адорно, які стали гордістю американської науки. Із комуністичної Російської імперії змушені були емігрувати такі вчені як М.Бердяєв, М.Лоський, С.Франк, П.Струве, І.Ільїн, П.Сорокін та багато інших.

Отже, у тоталітарних країнах Європи дослідження в галузі політичних наук або повністю припинилися або спрямовувались на забезпечення ідеологічних і політико-пропагандистських потреб правлячих політичних режимів.

Водночас завдяки вагомому інтелектуальному підживленню американська політологічна школа стала провідною у галузі соціальних і гуманітарних наук. У США розгорнулася біхевіористська революція, були запроваджені системний та структурно-функціональний методи аналізу політичних інститутів і процесів, порівняльна політологія, політико-культурний підхід. Закономірним результатом став значний вплив американських політологів на розвиток світової політологічної науки, зокрема на створення у 1949 р. у рамках ЮНЕСКО Міжнародної асоціації політичних наук (МАПН).

XX століття ознаменувалось розмаїттям політичних концепцій, серед яких можна виокремити неопозитивізм, неолібералізм, неоконсерватизм, соціал-демократію, тоталітаризм : комунізм, фашизм, сіонізм і тісно пов'язаний з ним глобалізм.

СРСР, як і інші соціалістичні країни, стояв осторонь загального процесу становлення і розвитку політології як науки і навчальної дисципліни. Теоретичні положення політології не вписувалися в постулати панівної в цих країнах марксистсько-ленінської ідеології. Ставлення до політології почало змінюватися

лише в період перебудови. З 1990 р. політологія почала впроваджуватись як навчальна дисципліна у вищих навчальних закладах України.

Найвідомішими представниками дореволюційного етапу становлення української політології були М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, М.Грушевський. Характерною ознакою цього етапу було домінування народницької ідеології над державницькою. Найбагатшим у теоретичному відношенні був міжвоєнний етап у розвитку української політології. Він дав різноманітні наукові концепції української державності, які були розроблені такими вченими як М.Грушевський, С.Дністрянський, С.Рудницький, професори В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський, В.Старосольський, О.Ейхельман, Р.Лашенко, С.Шелухін, доцент О.Бочковський. Після Другої світової війни теоретичні проблеми української політології в історико-політичному аспекті досліджували професори Б.Крупницький, І.Лисяк-Рудницький, Я.Пеленський та інші.

На сучасному, новітньому етапі українська політологія зосереджує основну увагу на дослідженні процесів державотворення, формування політичної системи України, партійно-політичного структурування, функціонування політичних інститутів і політичних еліт, політичної культури й громадянського суспільства.

В цілому, на рубежі XX і XXI ст. в науці про політику утвердилося широке розмаїття різних напрямів і підходів, методів політичних досліджень Поряд з традиційними підходами розвиваються порівняно нові: геополітичний, екологічний, феміністичний, модернізаційний та ін. Швидкими темпами розширюється і сфера наукових інтересів політології. Вчені досліджують процеси переходу до демократії, проблеми політичної участі, нові громадські об'єднання і рухи. Спираючись на багатоманітний дослідницький арсенал політологія поступово завойовує чільне місце серед сучасних соціально-гуманітарних наук.

2. Політологія як наука вивчає політику, закономірності функціонування і розвитку політичної сфери життя суспільства та політичного життя в контексті

виборювання, утримання, реалізації та функціонування політичної влади в суспільстві.

Таким чином, основним об'єктом дослідження політології є політична сфера, яку вивчають і аналізують в процесі її функціонування та розвитку, зв'язку з економічною й духовною сферами життя суспільства. Серед провідних об'єктів дослідження політології потрібно назвати державу, владу та владні відносини.

Предметом політології є такі феномени як політична система, держава, державний устрій, влада, владні відносини, політичні партії та громадсько-політичні організації та рухи, політична діяльність, політична свідомість, політична культура, ідеологія та ін. Серед головних проблем, які досліджуються політологією, можна виділити такі три великих розділи:

1. Соціально-філософське та ідейно-теоретичне підґрунтя політики, системоорганізуючі ознаки й характеристики політичної системи, політичні парадигми, що відповідають конкретно-історичному періоду.

2. Політичні системи та політичні культури, політичні режими, їх порівняльні характеристики, еволюція і т.д.

3. Політичні інститути, політичні процеси, політична діяльність і політична поведінка.

Упродовж XX ст. політологія розширювала діапазон досліджень. До кола її інтересів увійшли:

- зацікавлені групи та політичні рухи;
- політичні системи, політичні інститути та процеси;
- політична діяльність, політична поведінка та політична культура;
- громадська думка й засоби масової інформації у політичному процесі;
- політичне лідерство та еліти;
- корпоративізм і неокорпоративізм;
- політичні ідеології, історія політичних вчень, політична філософія;
- конфліктологія;

- етнодержавознавство та ін.

З'ясувавши предмет та об'єкт дослідження політичної науки можна визначити її основні категорії. Категорії – це загальні поняття науки про політику. Вони є важливим інструментарієм пізнання політичного життя про політику.

Умовно категорії (основні поняття) політології можна поділити на чотири групи: загальні, структурні, функціонування та розвитку.

Основними загальними категоріями політології є політика, влада, демократія, свобода, національна ідея, менталітет нації тощо.

Найважливішими категоріями структури є політична система, політична організація, держава, політична партія, громадсько-політичний рух та ін.

З числа категорій функціонування слід виокремити такі: політична діяльність, політичний процес, політичний конфлікт, політична боротьба.

До категорій розвитку належать політична революція, контрреволюція, еволюція та ін.

Функції будь-якої науки, в тому числі й науки про політику, це вирішення характерних для неї завдань і проблем. Зокрема, можна виділити такі основні функції політології у суспільстві.

Світоглядна – оцінює вплив ідеології на політичну реальність, здійснює формування політичної свідомості, політичної культури та поведінки особистості.

Теоретико-пізнавальна – встановлює причинно-наслідкові зв'язки; вивчає глибинні сутнісні риси політичного життя, його тенденції і закономірності, розробляє методи та способи пізнання дійсності.

Прикладна (управлінська) – розробляє критерії ефективності діяльності парламенту, партій, рухів, лідерів, забезпечує правдивою інформацією про стан справ і знання засобів ефективного впливу.

Експертно-прогностична – аналізує сутність політичних процесів, їх спрямування та визначає вибір оптимальних засобів досягнення мети, передбачає політичні рішення на перспективу.

Інноваційна – прагне надати прогнозам і висновкам максимально наукову обґрунтованість і максимально-контрольовану форму.

Виховна – здійснює формування політико-правової свідомості, політичної культури на духовних традиціях народу, сприяє розвитку політичної активності та культури міжнаціональних відносин, формуванню патріотичних почуттів та поглядів.

Поряд з категоріями, важливими інструментами пізнання політичних явищ і процесів є методи політологічних досліджень. Метод – це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності. Кожна наука використовує ту чи іншу сукупність методів та їхні конкретні різновиди залежно від об'єкта, предмета, характеру (теоретичного чи емпіричного), мети дослідження. Сукупність методів дослідження, що використовуються в науці, називається методологією.

Політологія використовує різні методи дослідження. Виділимо найважливіші з них.

Діалектичний – сприяє вивченню внутрішніх суперечностей політики як джерела її саморуху, рушійної сили політичних змін (індукція і дедукція, аналіз і синтез, історичне і логічне); виявленню і дослідженню першооснови політичних відносин.

Системний – розглядає політику як цілісний, саморегульований механізм, який перебуває в безперервній взаємодії з середовищем через вхід (вимоги громадян) і вихід (прийняття рішення).

Соціологічний – передбачає з'ясування соціальної зумовленості політичних явищ, зокрема, впливу на політичну систему економічних відносин, соціальної структури, ідеології та культури.

Функціональний – передбачає з'ясування важливості політичних явищ для суспільства й особи, оцінювання її з позицій системи цінностей (блага, справедливості, свободи, поваги людської гідності).

Інституційний – вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (держави, партій, рухів, об'єднань, урядових програм тощо).

Соціально-психологічний (біхевіористський) – орієнтує на вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки індивіда, соціальних груп, дослідження їх психологічних характеристик.

Діяльнісний – розглядає політику як циклічний процес, що має послідовні етапи: визначення мети діяльності, прийняття рішень, організація мас і мобілізація ресурсів на їхнє здійснення.

Порівняльний – зіставлення однотипних політичних явищ (державного ладу, політичних партій), різних способів реалізації одних і тих самих політичних функцій і т.ін. з метою виявлення спільних і відмінних рис політичного життя різних народів, країн і епох.

Емпіричний – це методи спостереження, опитування, лабораторних експериментів, ділових ігор, аналізу документів і т.ін. Вони дозволяють найповніше і найточніше виявити суспільну думку з актуальних проблем політичного життя.

Антропологічний – вивчення зумовленості політики не соціальними чинниками, а природою людського роду.

Методи, що використовуються у політичній науці, дають змогу глибше дослідити її предмет, загалом увесь наявний теоретико-методологічний інструментарій і одержати достовірніші політологічні знання. Політологія виступає теоретичною основою політичного будівництва, політичних реформ і реорганізацій. Вона обґрунтовує необхідність створення одних і ліквідації інших політичних інститутів, розробляє оптимальні моделі управління державою, технологію відносно безболісного розв'язання соціально-політичних конфліктів і т.д. У процесі дальшого розвитку людства вплив політології на політичні процеси зростатиме, збагачуватиметься її зміст і теоретико-методологічний інструментарій.

3. Політичне життя є об'єктом вивчення багатьох суспільних наук, оскільки у суспільстві кожна подія і кожен факт мають політичне забарвлення. Провідною серед них є політологія. Її розвиток тісно пов'язаний з розвитком філософських знань. Оскільки політика була інтегрована в суспільне буття, філософія як універсальна наука супроводжувала людину все життя, здійснюючи пошук оптимального політичного ладу. Знання про політику, які сформувала антична філософська думка, стали основою політичної філософії наступних епох. Зокрема, античні мислителі започаткували вивчення політичної мови і політичного ораторства, дослідили такі політичні, соціальні, моральні цінності як свобода, право, справедливість, добро та ін. У новітні часи розвивались узагальнюючі, універсальні концепції політики і влади, які отримали політичне, гуманістичне, фундаментально-соціологічне та економічне обґрунтування. Упродовж ХХ ст. поняття політичної філософії та політології утвердилися, а в 50-60 роках настав "бум" політико-філософських та політологічних досліджень. В останні десятиліття розширилися функції політичної філософії, сформувалися методи, структура політичного знання, окреслилося їхнє розмежування з наукою про політику

Політична філософія разом з іншими філософськими дисциплінами досліджує сутнісні засади політики в різноманітних виявах, її причини і наслідки, прагне їх виявити, усвідомити, пояснити. Філософія озброює політологію світоглядом, загальними методами пізнання й теорією мислення, розумінням змісту й соціальної зумовленості політичних явищ, досліджує загальні закони історичного розвитку та форми їх реалізації у діяльності людей, вивчає суспільство як цілісну систему.

У пізнанні політичного життя істотна роль належить політичній історії (вивчення і фіксація політичного життя, особливостей його функціонування та розвитку в окремих країнах, з'ясування причинних зв'язків політичних явищ та ін.). Для розуміння сутності й функціонального призначення політичних явищ, інститутів важливо знати історію світових політичних вчень, яка досліджує

виникнення і розвиток теоретичних знань про політику, владу, державу, право, демократію, генезис політичних категорій, їхній вплив на політичне життя.

Особливого значення у вивченні політичного життя суспільства набуває політична економія, оскільки без політичної економії не можна зрозуміти природи соціальних суб'єктів, громадянського суспільства. До того ж розвиток різних форм власності, який веде до подальшої диференціації соціальних і політичних інтересів у суспільстві, істотно впливає на характер політичної діяльності, формування наукових уявлень про неї. В свою чергу, політологія дає наукове обґрунтування принципів розробки і здійснення економічної політики, державного регулювання економічних процесів.

Найбільш тісно політологія пов'язана із соціологією і особливо з політичною соціологією. Вона показує як соціальна структура суспільства, різні соціальні утворення, громадська думка впливають на політику і які шляхи впливу політики на соціальні відносини, соціальне життя. Політологія у своїх дослідженнях опирається на отримані соціологією емпіричні дані про соціальну структуру суспільства і її динаміку, активно використовує методи і методики соціологічних досліджень (опитування, анкетування і т.д.).

Політологія взаємодіє і з правовими науками, оскільки політичні і правові відносини нерозривно взаємозв'язані між собою. Правові норми і відносини отримують обов'язковий характер лиш в системі політичної влади, яка, в свою чергу, не може нормально функціонувати без правового оформлення. Політологія по відношенню до правових наук є більш загальною теорією. В той же час політологічні дослідження будуть неповними без врахування правових механізмів розробки і реалізації політичних рішень, правових аспектів діяльності політичних інститутів і організацій.

Очевидним є зв'язок політології з психологією. Знання психології допомагає розкрити суб'єктивні механізми політичної поведінки індивідів і груп, вплив переконань, ціннісних орієнтацій і установок людей на їх поведінку, психологічні

особливості різних типів політичних лідерів. Стилi політичного керівництва також мають важливе значення в політиці. На стиці політології і психології отримала розвиток самостійна наукова дисципліна – політична психологія.

Певний взаємозв'язок існує між політологією і географією. Географічне середовище, природно-кліматичні фактори мають суттєвий вплив на внутрішню і зовнішню політику. Звідси потреба в розвитку таких наукових напрямків як політична географія, геополітика, що вивчають відносини між політикою і географією.

Сучасна політична наука проявляє інтерес і до таких наук як антропологія, біологія, демографія, етнографія та ін., досягнення яких є корисними при аналізі багатьох політичних проблем: політичної поведінки, політичного лідерства, конфліктології, теорії управління та ін.

Спільні зусилля спеціалістів у всіх галузях суспільствознавства, політичних наук, публіцистики, професійної журналістики, політиків-практиків покликані сформувати сучасне політичне знання. Як і всі інші галузі суспільствознавства, політологія має на меті виробити знання, які дадуть змогу орієнтуватися в навколишньому світі й завдяки цьому активно освоювати, перетворювати його, передбачати й свідомо формувати політичну сутність суспільства, вибудовувати стосунки між людьми на засадах загальнолюдських ціннісних орієнтацій.

Із першоджерел

Боден Ж. Вступ до політології

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМА ПРЕДМЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ (фрагменти)

Ця проблема набуває вирішального значення, коли французька політологія визначає свої претензії на статус самостійної науки.

Відповіді на питання про предмет цієї науки відрізняються, оскільки одна частина вчених вважає, що предметом політології «скоріше» є вивчення держави, інші ж визначають її предметом «скоріше» вивчення влади.

1. Наука про державу

Політична наука традиційно співвідноситься з вивченням держави («наука про державу»):

— таке тлумачення терміна пов'язане насамперед з етимологією слова «політика»; адже слово «polis» означає «місто», що вказує на просторові межі громадської діяльності;

— тлумачення політології як науки про державу зумовлене історично, масовим характером явища: філософ Анрі Лефевр з цього приводу говорить про «спосіб державного будівництва» як про свідчення того, що держава є загальносвітним явищем; адже центральне місце і в західних суспільствах, і в суспільствах комуністичного спрямування, і в суспільствах, які знаходяться на шляху розвитку, займає проблема держави;

— наука про державу охоплює також вивчення інституцій, які є її очевидною складовою частиною: комплекс урядових установ, представницькі інституції, органи управління, державні та змішані підприємства;

— особливого значення наука про державу надає вивченню політичної діяльності, зокрема примусу.

Макс Вебер вдається до тлумачення політичної науки як «науки про державу», коли розглядає державу «як спільноту людей, яка в межах окремо взятої території володіє правом законного примусу».

Проте такий «державознавчий» підхід спричинює серйозні застереження:

— держава існувала не завжди; в деяких суспільствах ця інституція розглядається як досить нова і навіть тимчасова форма соціальної організації;

— держава — це не єдина очевидна інстанція сфери політики: в політизації суспільного життя беруть також участь політичні партії, групи тиску, наукові товариства, засоби масової інформації;

— функція примусу не обов'язково повинна вважатися основною при визначенні поняття держави; так, Ж.-П. Кот пише: «У чому схожість чи різниця влади президента республіки з владою, яку мали Аль Капоне або Ісус з Назарета»? Існують держави, що не мають влади (Ліван), або ж в яких реальною владою володіють недержавні структури (наприклад, сицилійська мафія, шиїтська церква в Ірані, рух «Солідарність» у Польщі).

Узагальнюючи, можна сказати, що головним недоліком при такому підході є бажання зробити предметом дослідження таку форму соціальної організації людства, яка культурно й історично може виявитися більш випадковою, ніж видається на перший погляд. Чи не тому в багатьох західних країнах спостерігається зміна повноважень держави, з одного боку — на користь міжнародних та наднаціональних органів, з іншого — на користь децентралізованих органів влади або, інколи, професійних об'єднань.

2. Наука про владу

У наш час домінує тенденція співвідносити політичну науку з наукою про владу, оскільки держава є одним із засобів здійснення влади в суспільстві:

— ця концепція спирається на факт загального значення: навіть не знаючи типу держави, можна говорити, що будь-якому суспільству відомі такі явища, як панування, вплив, які зумовлені нерівномірним розподілом економічних, політичних чи символічних ресурсів;

— крім того, ця концепція дозволяє назвати серед цілей політичної науки чималий ряд інституцій, які знаходяться «на периферії» державної влади, хоч вони й сприяють регулюванню соціального порядку, — партії, профспілки, система символів, ідеологічні системи, громадська думка тощо.

На думку американського політолога Роберта Даля «політична система — це нескінченне переплетення стосунків між людьми, яке передбачає значні заходи влади, домінування, авторитет». Така широка інтерпретація предмета політичної науки не беззаперечна. Дійсно, нелегко відрізнити, наприклад, «політичне» від «соціального»:

— або політична наука досліджує насамперед владні центри, безпосередньо або опосередковано пов'язані з виконанням функцій держави, тоді маємо справу з так званним «державознавським» підходом;

— або ж політична наука поширюється на всі явища, пов'язані з владою, але тоді є ризик втратити з поля зору специфіку політики і зіткнутися з традиційними предметами загальної соціології (соціологія сім'ї, школи тощо).

Зовсім не обов'язково, щоб будь-які примусові соціальні стосунки автоматично кваліфікувалися як політичні, як тільки вони починають потребувати «значних заходів домінування». Адже не можна розглядати як поняття суто політичне авторитет батька для дітей, вчителя для учнів, керівника підприємства для його працівників.

І в цьому питанні Макс Вебер пропонує непогану альтернативу, вказуючи, що політична влада:

— користується «монополією законного примусу» на всій спільній території, а не замінює один чи кілька місцевих органів;

— призначена для мирного врегулювання розбіжностей «сузір'я інтересів», які можуть виявитися на всій спільній території.

3. Скрамна наука

Значні труднощі, які виникають на шляху визначення знань, що складають політичну науку, спонукають до обережності та скромності:

— політологія повинна лишатися проблемною наукою: настирливе прагнення «побудувати предмет» може відвернути її від свого основного призначення — досліджувати численні проблеми, які виникають внаслідок поєднання різних інтересів у межах даної території;

— політологія повинна лишатися скромною та зважати на те, що теорії, які пояснюють різні явища і здаються добре обгрунтованими, можуть виявитися в підсумку лише більш-менш прийнятними щодо того чи іншого об'єкта, який характеризується особливою нестійкістю та мінливістю;

— політологія повинна лишатися терпимою і визнавати за іншими науками (соціологією, етнологією, психологією, історією тощо) рівні можливості в поясненні проблем політики.

Слід додати також, що:

— неможливо закріпити за політичною наукою певний предмет дослідження (держава, влада, панування, інтеграція і т. ін.), який не міг би вивчатися іншими;

— показовим є той факт, що «політисти», які найбільше виступають за визначення меж своєї науки, як правило, ходять на «інтелектуальний ринок» за межами політичної науки (Фрейд, Бурдьє);

— нерозумно постійно протиставляти «справжню науку «філософським маренням», оскільки поряд із політичною наукою досить місця і для практичної філософії.

Отже, політичній науці Франції слід було б більше працювати над проблемою, яку Фернан Бродель визначав як «знищення мита між різними науками», тим більше що взаємопроникнення різних проблем як на національному, так і на міжнародному рівні говорить на користь наукового плюралізму.

Друкується за: Боден Жон. Вступ до політології. — К.: Основи, 1995. — 174 с.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

1. Етапи формування політичних знань та виникнення політології як науки і навчальної дисципліни.

2. Сучасний розвиток політології у світі та в Україні.

3. Об'єкт та предмет дослідження політології. Основні категорії, функції та методи дослідження.

4. Політологія та її зв'язок з іншими суспільними науками.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - С.9-40
- 2.Політологія. Кн.перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А.Колодй, Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник.- К.,2004.-С.37-72
- 3.Політологічний енциклопедичний словник.- К.,2004.-С.497-502;522-523
- 4.Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. - Тернопіль,2006.-С.7-17
- 5.Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь,2002.- С.8-32

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Політика.політична сфера, об'єкт політології, предмет політології, функції політології, методи політології, політологія, система політичних наук

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

- 1.Проведіть класифікацію категорій політології.
- 2.З'ясуйте, які закони політології є загальними, особливими та одиничними.
- 3.Визначте, які функції політології є актуальними для сучасного українського суспільства.

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1.Хто з цих мислителів виділив та обґрунтував політичну науку як відносно самостійну галузь суспільного знання?

- а) Б.Спіноза
- б) Н.Макіавеллі
- в) Ж.–Ж.Руссо
- г) Т.Гоббс

2.Хто з цих античних мислителів став творцем політичної філософії?

- а) Конфуцій
- б) Арістотель
- в) Платон
- г) Цицерон

3.Школу політичної науки у Колумбійському університеті було засновано у...

- а) 1880 р.
- б) 1903 р.
- в) 1857 р.
- г) 1906 р.

4.Який з цих методів політології розглядає політику як циклічний процес?

- а) функціональний
- б) діяльнісний
- в) емпіричний
- г) системний

5.Яка із функцій політології забезпечує правдивою інформацією про стан справ і знання засобів ефективного впливу?

- а) прикладна
- б) інноваційна
- в) виховна
- г) світоглядна

6.Яка із функцій політології здійснює безпосередній вплив на політичну поведінку громадян?

- а) гносеологічна
- б) раціоналізації
- в) політичної соціалізації
- г) мотиваційно - регулятивна

7. Який із методів політичної науки вимагає вивчення політики природою людини як родової істоти?

- а) антропологічний
- б) психологічний
- в) історичний
- г) онтологічний

8. У якому навчальному закладі у 1857р. Ф.Лібер створив кафедру «Історії та політичної науки»?

- а) Колумбійський університет
- б) Берлінський університет
- в) Гарвардський університет
- г) Колумбійський коледж

9. Методологічною основою науки про політику є...

- а) теологізм
- б) позитивізм
- в) марксизм
- г) неотомізм

10. Яке із понять політології не було запозичено із філософії?

- а) форма
- б) ідеал
- в) еволюція
- г) анархія

11. Яка із цих дат є відправною точкою «політичного ренесансу» в Україні?

- а) 12 квітня 1961р.
- б) 24 серпня 1991р.
- в) 28 червня 1996р.
- г) 9 травня 1945р.

12. В країнах Європи та США наука про політику виокремилась з...

- а) правознавства
- б) культурології
- в) теології
- г) історії

13. Який із пізнавальних засобів політології не відноситься до групи методів специфічних досліджень?

- а) експеримент
- б) індукція
- в) статистика
- г) контент - аналіз

14. Основною категорією науки про політику є...

- а) влада
- б) демократія
- в) ідеологія
- г) еліта

15. В яку історичну епоху політична наука виділилась в окрему епоху?

- а) наприкінці XIX - початку XX ст
- б) в епоху перших буржуазних революцій XVII-XVIII ст
- в) в епоху Відродження, завдяки зусиллям Н. Макіавеллі
- г) в античну добу за часів Платона й Аристотеля

16.Що є предметом політології?

- а) реальні політичні процеси
- б) закономірності розвитку політичного життя
- в) методи політичних досліджень
- г) функції політології

17. В рамках якої міжнародної організації було створено у 1949р.Міжнародну асоціацію політичної науки (МАПН)?

- а) НАТО
- б) ЮНЕСКО
- в) ОБСЕ
- г) МБРР

18. Яка із функцій політології « відповідає» за включення у політичне життя нових поколінь народу?

- а) інноваційна
- б) світоглядна
- в) методологічна
- г) соціалізаційна

19. Хто з названих мислителів є засновником політичної науки в Україні?

- а) В.Антонович
- б) М.Грушевський
- в) І.Франко
- г) М. Драгоманов

20.Хто із вчених кінця XIX- початку XX століття вважається засновником сучасної політичної науки?

- а) В. Парето
- б) М.Вебер
- в) Р.Міхельс
- г) Е.Дюркгейм

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

- 1.Етапи розвитку політичних знань.
2. Місце та роль політології у системі суспільних наук.
3. Розвиток політології в Україні.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

- 1.Використовуючи політологічні словники та енциклопедії перевірте свої знання основних категорій та понять: політика, політична сфера; політичне життя; політична наука; політологія; об'єкт, предмет, закони; категорії, функції політології.
- 2.Проаналізуйте різні визначення політології.
- 3.Визначте, які функції політології є актуальними для сучасного українського суспільства.
- 4.Виділіть головні ідеї, які підготували теоретичний ґрунт для появи політології як самостійної науки.

Тема 2. Політична влада

План

1. Влада як суспільне явище.
2. Структура та типологія політичної влади.
3. Політична влада в Україні.

1. Влада є складним за сутністю і багатоманітним за формами вияву явищем суспільного життя. Зароджувалась вона як концентроване вираження спільних інтересів, як втілення єдиної соціальної волі, як відображення потреби спільноти у збереженні своєї цілісності. У первісному суспільстві воля індивіда була підпорядкована волі колективу - це влада освячених звичаїв, традицій, це регулювання людських взаємин способом заборон (табу), ритуалів. Плем'я саме було владою, виступаючи у складі його членів джерелом влади.

З історичним розвитком відбувається відокремлення влади від населення, її відчуження від індивідів, формування самостійного апарату влади. Зокрема, відбувається зосередження влади та функцій керівництва у руках військових начальників, племінної верхівки, формується спеціальний апарат управління, який стає згодом однією з головних ознак держави.

Якщо у первісному суспільстві головними засобами громадського підпорядкування були родові звичаї і традиції, то у подальшому ними стають моральні норми, закони, правила, принципи, ідейні мотиви тощо. Таким чином,

якщо у первісному суспільстві управління загальними справами не виокремлювалося у самостійну галузь суспільної практики, не було відстороненим від безпосередніх потреб, інтересів членів роду, то у подальшому через воєнну демократію родоплемінного зразка і до сучасних національних держав, відбувається поступове зосередження влади в руках обмеженого кола людей (військових начальників, племінної верхівки, чиновництва), формується спеціальний апарат управління, який стане згодом однією з основних ознак держави, одним із чинників відчуження індивідів від розв'язання загальносуспільних справ.

Державна влада стає найпоширенішим і найрозвиненішим видом влади політичної. Разом з тим, політична влада здійснюється не тільки державою, а й іншими політичними інститутами - політичними партіями, громадсько-політичними організаціями, органами місцевого самоврядування, які є формами політичної влади. На відміну від державної влади, яка має загальний характер і поширюється на всю територію країни й суспільство в цілому, влада політичних партій і громадських організацій здійснюється лише в межах цих партій та організацій. Вона ґрунтується як на правових нормах, установлених державою, так і на політичних нормах, які не є правовими і діють лише в межах політичних партій і громадських організацій. Такі норми закріплюються у статутах партій і громадських організацій і стосуються визначення прав та обов'язків їх членів, внутрішньопартійної діяльності. А це означає, що засобами здійснення політичної влади виступають не тільки правові, а й політичні норми, що діють всередині недержавних політичних організацій та у стосунках між ними.

Отже, влада функціонує в різних сферах суспільства, а також на різних рівнях його структури: суспільному, асоціативному та персоналізованому. Її справедливо називають центральною категорією політології. З нею пов'язано чимало понять і термінів: автократія - самовладдя, аристократія - влада знаті, бюрократія - влада чиновників, демократія - влада народу, меритократія - влада

здібних, найгідніших, охлократія - влада натовпу, партократія - влада партії, плутократія - влада багатих (від імені грецького бога багатства Плутоса), теократія - влада духовництва, технократія - влада фахівців, тімократія - влада майновитих, анархія - безвладдя, монархія - єдиновладдя, олігархія - правління невеликої групи людей.

Політична влада є найважливішим видом влади в суспільстві. Оскільки основні види влади - економічна, соціальна, духовно-інформаційна, сімейна - розрізняються залежно від засобів їх здійснення і мають специфічні особливості, то й політична влада має притаманні лише їй особливості і засоби здійснення. Зокрема, можна виділити такі основні її особливості: верховенство, публічність, моноцентричність, легальність, різноманіття ресурсів.

Верховенство політичної влади полягає в обов'язковості її рішень для інших видів влади, суспільства в цілому. Вона може обмежити вплив інших видів влади, або взагалі припинити функціонування окремих їхніх суб'єктів.

Публічність політичної влади означає її суспільний, безособовий і відкритий характер. Вона реалізується від імені і в межах всього суспільства.

Моноцентричність політичної влади проявляється в наявності єдиного центру прийняття рішень, які стосуються всього суспільства. Така центром є держава, її вищі органи. На відміну від політичної влади інші види влади (економічна, соціальна, духовно-інформаційна) є поліцентричними, вони здійснюються багатьма незалежними один від одного центрами - підприємствами, соціальними фондами, засобами масової інформації тощо.

Легальність політичної влади означає її законність щодо існування та застосування нею примусу. Ще однією особливістю політичної влади є різноманіття її ресурсів, тобто засобів здійснення. Вона використовує не тільки примус, а й економічні, соціальні, духовно-інформаційні засоби. При цьому найважливішими засобами її здійснення є правові і політичні норми.

Багатоманітними є функції політичної влади. Вони збігаються з функціями політики, найважливішим засобом здійснення якої є влада, а в кінцевому рахунку - з функціями різних політичних інститутів. Найважливішою функцією політичної влади, як і політики, є керівництво та управління суспільством в цілому та його складовими. З цією метою політична влада розробляє відповідно до конкретних умов, економічного і політичного становища країни стратегію і тактику управління суспільством. Розробляється конкретна політика щодо різних соціальних спільностей, політика забезпечення влади ресурсами, ставлення до політичної опозиції тощо. В результаті реалізується така функція політичної влади як інтеграція суспільства на основі врахування і узгодження соціальних інтересів.

Однією з важливих функцій політичної влади є оптимізація політичної системи відповідно до цілей і завдань правлячих сил. Ті сили, які володіють політичною владою, прагнуть змінити політичну систему відповідно до проголошуваних ними цілей і завдань. Однак, при цьому вони повинні зважати на інтереси і потреби інших політичних сил, щоб не дестабілізувати обстановку в країні, уникати загострення політичного і соціального протистояння. Забезпечення політичної стабільності в країні також є однією з головних функцій політичної влади.

Таким чином, політичне керівництво та управління суспільством, соціальна інтеграція, оптимізація політичної системи, забезпечення політичної стабільності є основними функціями політичної влади. Загальні організаційні та регулятивні функції політичної влади конкретизуються в політиці у багатьох видах політичної діяльності: управлінні, прийнятті рішень, виборі цілей, визначенні завдань, виконавців, їх підборі, орієнтації в політичних і неpolітичних ситуаціях тощо.

Проведений аналіз політичної влади як суспільного явища дає можливість дати їй таке визначення: політична влада - це є здатність суспільних груп та індивідів, які їх представляють, впроваджувати в суспільне життя рішення, що

виражають їхню волю з допомогою різних засобів - волі, авторитету, права, політичних норм, насильства.

В історії існувало декілька форм влади. Французький політолог М.Дюверже говорить про три історичні форми влади: анонімна влада, "розпорошена" серед членів примітивного суспільства; індивідуалізована влада, яка виникає з ускладненням процесів розподілу праці і появою нових видів діяльності; інституціалізована влада, що опирається на діяльність спеціальних інститутів, які виконують певні функції. Доповнюючи типологію М.Дюверже, можна виділити четверту історичну форму влади, яка сформувалась в кінці ХХ ст. – „над-державну” владу, представлену законодавчими (Європарламент) та виконавчими (Комісія Європейських співтовариств) інститутами, владні повноваження яких розповсюджуються на 25 європейських країн.

Перші дві історичні форми влади є додержавними (потестарними) і носять неполітичний характер. Третя форма влади називається інколи державно-публічною, а четверта - над-державною, є власне політичною владою.

Говорячи про причини виникнення влади, необхідно зазначити, що у психологічному плані влада виникає через природну схильність однієї частини людей до володарювання, а іншої до підкорення. А в соціальному плані вона впливає з соціальної та ролевої неоднорідності суспільства, незадоволеності інтересів певних соціальних груп, необхідності їх узгодження, поділу праці на управлінську та виконавчу тощо.

Будучи багатоманітним суспільним явищем, політична влада знаходить своє відображення в різних наукових концепціях, серед яких основними є телеологічна, реляціоністська, системна, біхевіористська, психологічна.

Зокрема телеологічна (від грец. "elos, teleos - мета, результат, кінець) концепція влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів. Влада розглядається не тільки як стосунки між людьми, а й як взаємодія людини з довкіллям. Йдеться не тільки про владу

людини над людиною, а й про владу людини над природою. Отже, ця концепція вказує на цілеспрямований характер влади, проте тлумачить її занадто широко, включаючи в систему владних відносин і природу.

Реляціоністська (від франц. *relation* - відношення, зв'язок) концепція влади розглядає її як відношення між двома партнерами, як суб'єктно-об'єктні відносини, коли суб'єкт контролює об'єкт за допомогою певних засобів. Виділяють три основні різновиди реляціоністської концепції влади: спротиву, обміну ресурсами і розподілу сфер впливу. Концепція спротиву розглядає владні відносини як такі, за яких суб'єкт долає спротив об'єкта (Дж.Френч, Б.Рейвен). Концепція обміну ресурсами виходить із нерівномірності розподілу ресурсів у суспільстві і трактує владу як таке відношення, коли суб'єкт нав'язує свою волю об'єкту в обмін на надання останньому певних ресурсів (П.Блау, Д.Хіксон). Згідно концепції розподілу сфер впливу владні відносини в кожному окремому випадку є пануванням - підкоренням. Стверджується, що у масштабі всього суспільства існує баланс владних відносин між суб'єктами і об'єктами, оскільки вони міняються своїми ролями. Правляча партія може перетворитися на опозиційну, а опозиційна стати правлячою. Рядовий виборець може стати політиком, а політик рядовим виборцем тощо.

Системна концепція влади (Т.Парсонс) розглядає владу як властивість і атрибут макросоціальної системи. Будучи системотворчим елементом політичної системи вона з'єднує всі її елементи в єдине ціле. Необхідно відзначити, що системний підхід до розуміння влади застосовується на трьох рівнях: політичної системи суспільства в цілому; окремих складових системи; відносин між самими індивідами.

На противагу системній концепції влади, яка в поясненні феномену влади йде від політичної системи до індивіда, біхевіористська (від англ. *behaviour* - поведінка) концепція розглядає її у зворотньому напрямі. Розглядаючи владу як відношення панування і підкорення, вона головну увагу зосереджує на

особливостях людей, мотивах їхньої поведінки в боротьбі за владу. Прагнення до влади проголошується домінуючою рисою природи людини, яка визначає її політичну поведінку. У межах біхевіористської концепції влади виокремлюються три основні моделі влади: силова, ринкова та ігрова. Перша базується на тому, що головним мотивом політичної поведінки людини є прагнення до влади, а через неї досягнення різних благ. Друга будується на тому, що за умов ринкової економіки влада також стає товаром. На неї поширюються відносини попиту і пропозиції. Ігрова модель влади розглядає владні відносини як своєрідну гру, яка відбувається за певними правилами.

У поясненні мотивації політичної поведінки біхевіоризм є різновидом психологічної концепції влади. Пояснення владних відносин психологічними мотивами є головною особливістю цієї концепції. Для прикладу, стверджується, що у психіці людини є структури, які сприяють тому, що вона підсвідомо віддає перевагу рабству перед свободою заради уникнення відповідальності.

Існують також інші концепції влади - інструменталістська, структуралістська, конфліктологічна та інші, кожна з яких розкриває якусь особливість чи сторону влади.

2. Влада як суспільне явище має свою структуру. Вона включає в себе такі компоненти: джерела влади, суб'єкти влади, об'єкти влади, ресурси влади, функції влади.

В якості джерел влади можуть виступати авторитет, сила, закон, багатство, престиж, соціальний і політичний статус, знання, інтерес, таємниця. На думку американського футуролога О.Тоффлера сила, багатство і знання є найвагомішими джерелами влади. Влада, яка будується на силі є нижчої якості, на багатстві - середньої, а на знаннях - найвищої якості і ефективності.

Суб'єкт влади - це соціальні групи, насамперед панівні класи, політичні еліти, окремі лідери; носії влади - державні та інші політичні організації, органи та установи. Існує також інша класифікація владних суб'єктів, котра поділяє їх на

первинні і вторинні: первинним суб'єктом за демократичного правління є народ - єдине джерело влади в державі; вторинні суб'єкти носіїв влади є малі групи, представницькі колективи, партії, асоційовані групи, групи партикулярних (приватних, неофіційних) інтересів тощо. Суб'єктом політичної влади є громадянин держави, наділений конституційними правами та обов'язками, політичні лідери.

Об'єктами влади є суспільство, клас, етнос, група, індивід. До об'єктів політичної влади відносять всі сфери суспільного життя - економічну, соціальну, духовну, науково-технічну тощо.

До ресурсів влади належать суб'єктні (персоналізовані), політичні, матеріальні, соціальні, культурні, інформаційні, силові, демографічні та інші. Їх роль у різні періоди може змінюватися.

До суб'єктних ресурсів влади належать такі особисті характеристики суб'єкта влади як політична освіченість, компетентність, організованість, наявність політичної волі, здібності до аналізу політичної ситуації і прогнозування, вміння приймати рішення і брати на себе відповідальність, рішучість, авторитет та інші.

Політичні ресурси влади базуються на наявності розвинених політичних партій, ефективно діючих державних механізмів, його кадрового потенціалу, розвиненої політичної культури.

Економічні ресурси влади полягають у розвиненій матеріальній і технічній базі суспільства, вигідному географічному положенні, багатстві корисних копалин, розвинених виробничих технологіях, кваліфікованій робочій силі та ін.

Соціальні ресурси влади - це соціально структуроване суспільство з високими показниками освіти, соціального забезпечення, медичного обслуговування.

Культурно-інформаційні ресурси влади - це інформація, знання, ЗМІ, маніпулювання суспільною свідомістю.

До владних силових ресурсів належить армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

Правові ресурси влади - це правові цінності, розвинена система права, висока правова культура населення.

Демографічні ресурси влади - фізично і розумово здорове населення, відсутність різкої вікової дисгармонії, усталеність демографічних відносин та ін.

З ресурсами політичної влади пов'язаний її кумулятивний характер, який полягає в її зростаючому нагромадженні. Так, багатство збільшує шанси на входження до політичної еліти, доступ до освіти і ЗМІ; висока політична посада сприяє збільшенню багатства, доступу до знань і ЗМІ; інформаційний вплив сприяє політичній кар'єрі та зростанню доходів.

Виходячи з багатоманітності форм прояву і засобів реалізації політичної влади її можна типологізувати за такими критеріями:

- 1) за характером примусу;
- 2) типом легітимності;
- 3) ступенем публічності;
- 4) типом владного суб'єкта;
- 5) джерелами формування;
- 6) за ступенем поділу влади та механізмами стримувань і противаг.

За характером примусу політична влада поділяється на поліційно-репресивну, опираючись на терор, репресії, шантаж, і на таку, що використовує узаконені форми примусу проти тих, хто порушує правопорядок.

Беручи за критерій тип легітимності влади, вчені виділяють:

- традиційну легітимність, що ґрунтується на визнанні тих політичних дій, що відповідають цінностям і нормам традиційної політичної культури;

- харизматичну легітимність, що передбачає визнання виняткових рис і здібностей політичного лідера;

- раціонально-легальний тип легітимності, що базується на переконанні підвладних у законності і доцільності встановлених порядків та існуючої влади. За цього типу легітимності органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури і відповідальні перед виборцями, правлять не видатні особистості, а закони, на основі яких діють органи влади й посадові особи;

- соціально-евдемонічну легітимність, що полягає у здатності політичної системи забезпечити населенню високий рівень життя і створити ілюзію її піклування про добробут народу;

- національно-патріотичну легітимність, що визначає національні символи, ритуали, міфи, успадковані від попередніх національно-державних утворень;

- легітимність на засадах участі, що передбачає необхідність широкої участі громадян у діяльності політичних інститутів і їхню віру в можливість впливати на владу.

В політології виокремлюють також ідеологічний, структурний і персоналізований типи легітимності політичної влади. Слід зазначити, що названі типи легітимності політичної влади реально не існують у чистому вигляді. А кожний з них є поєднанням різних типів з переважанням якогось одного.

За ступенем публічності, що характеризує відкритість влади суспільству, можна виділити три види влади:

- 1) видимого і прозорого правління;
- 2) напівприхованого або тіньового субуправління, де поряд з офіційними механізмами прийняття рішень існують тіньові;
- 3) прихована, криптократична (таємна), коли громадськості доступна лише та інформація, в якій влада зацікавлена.

За типом владного суб'єкта влада може бути: інституціоналізована, групова і особиста.

Інституціоналізація влади фіксує обсяг повноважень, межі компетенції державних органів, органів регіонального і місцевого самоврядування, передбачені правом і традицією. За цими критеріями влада може бути абсолютна, необмежена (абсолютні монархії) і обмежена законом (конституційні монархії і сучасні республіканські форми правління), централізована, децентралізована, деконцентрована.

Груповими суб'єктами влади можуть бути організації (партії, групи тиску, державна бюрократія), а також соціальні групи (класові, демографічні, територіальні, етнонаціональні).

За цими критеріями владу можна розділити на національну, партійну, корпоративно-кланову, мафіозну, з домінантно вираженими соціально-класовими інтересами або рівновагою соціальних інтересів.

Особиста влада має інституціональні та психологічні аспекти, її масштаб і зміст визначається як інституціональними можливостями, так і особистими рисами політичних керівників. Особиста влада може бути монархічною, деспотичною, тиранічною, диктаторською, харизматично-традиційною.

До джерел формування влади можна віднести суб'єктів політичного процесу та інституціональні механізми її формування. За першою групою критеріїв владу можна типологізувати як тиранічну, деспотичну, монархічну, аристократичну, а за другою групою критеріїв – як династичну, узурпаторську, виборну, призначувану, делеговану.

Теорія поділу влади передбачає існування трьох незалежних гілок державної влади. Між ними існує механізм стримувань і противаг, який передбачає неможливість надмірної концентрації влади в одному із владних інститутів.

Таким чином, політична влада є складним суспільним феноменом. Свідченням цьому є її структура та типологія.

3. Тип та характер політичної влади України обумовлений недалеким історичним минулим, коли вона була однією з 15 республік Радянського Союзу до серпня 1991 року. З його розпадом почався процес посткомуністичної трансформації, який за оцінкою політолога В. Полохала позначився, окрім країн Балтії, шляхом по колу авторитаризму, який “лише видозмінював і вдосконалював свої форми, але аж ніяк не змінював при цьому свою сутність”. Національно-визвольні, демократичні революції у цих 12 республіках не знайшли свого завершення. Головною причиною цьому стала відсутність громадянського суспільства із сильною демократичною опозицією, здатною відсторонити від влади компартійну номенклатуру. В Україні вона вміло мімікрувала, пристосувалась до нових історичних умов. Відмовившись від комуністичної ідеології як збанкрутілої вона взяла на озброєння демократичні гасла, національні символи, прикрившись риторикою розбудови незалежної держави. За часів Кравчука, а потім за Кучми замість “Слава КПРС” почали казати “Слава Україні”. В реальній же дійсності, як справедливо відзначає історик Ю.Шаповал: “Прийшовши 1991-го до влади, Кравчук відмів усяку необхідність декомунізації України. Мова навіть не про люстрацію, а хоча б про формальний осуд минулого, дистанціювання від задушливо-агресивної ленінсько-сталінської спадщини”. А Л.Кучма, ставши архітектором кланової демократії і майстром придворних інтриг, лише продовжив цю лінію. Головним завданням цих “будівничих української держави” завжди була консолідація провладних політичних угруповань і розкол опозиції. Свідченням цьому стало формування під адміністративним тиском пропрезидентської більшості у парламенті та поява клонованих політичних партій, блоків, технічних кандидатів у президенти.

Насправді ні президент Л.Кучма, ні його найближче оточення ніяку “демократію” ніколи не хотіли й не збиралися будувати. Утвердження в Україні олігархічно-бюрократичного режиму стало результатом свідомого вибору влади, що ґрунтується винятково на авторитаризмі. Інститут президентства, що з’явився

як природний продукт розкладу й трансформації партійно-державних структур авторитарного соціалізму, перетворився на основний інститут визначення політичного курсу країни. Його центром стала Адміністрація Президента, штат якої сягнув 710 працівників. Це без даних про “ДУСю” (Державне управління справами), яке виступає частиною АП. Будучи неконституційним органом влади, цей владний інститут дублював та підміняв діяльність уряду і не ніс за це ніякої відповідальності.

За правління президента Л.Кучми відбулось зростання чисельності бюрократичного апарату інших державних інститутів. Так, виступаючи на нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю і корупцією (січень 2004 року) Л.Кучма визнає, що “живлячим елементом корупції залишається потужний бюрократичний апарат. З початку адміністративної реформи у грудні 1999 року чисельність апарату Секретаріату Кабінету Міністрів збільшилась у 18 разів, апаратів інших центральних органів влади – 95 разів. Замість передбаченого адмінреформою скорочення службовців, їх чисельність зросла на 21%”. Говориться і про зростання за минулі три роки фінансування Міністерства внутрішніх справ, яке збільшилось у 2,2 рази, тоді як загальні видатки державного бюджету тільки в 1,6 рази. Заробітки рядового і молодшого начальницького складу перевищили рівень більшості працівників бюджетної сфери.

Все це дало обґрунтовані підстави для висновку українських суспільствознавців про те, що українська державність перетворилась на суцільну владу держапарату – якщо радянська держава була мілітарно-поліцейською, то сучасна українська є бюрократично-поліцейською. Підтвердженням цьому є кількісний склад працівників МВС – біля 500 тис. чоловік.

Опираючись на відкритий філософом Зинов’євим закон соціальної регенерації, український політолог Д.Видрін характеризував модель управління Л.Кучми як “президент-директор”. Суть цього закону така: якщо люди (кадри) зі старої системи (політичної, соціальної, економічної) потрапляють у нову, то не

вони пристосовуються до нової системи, а змушують її підлашуватися під себе, реанімувати старі, звичні для себе характеристики, атрибути, стилі відносин і навіть побутовий дизайн.

Будучи раніше директором заводу президент Л.Кучма переніс на всю державу базові принципи управління радянського директорату: вирішуєш усе сам; ніякої самостійності підлеглих працівників, які зобов'язані коритись волі директора; сила влади, а не сила авторитету. Усі десять років його правління – це безупинне будівництво владної вертикалі, яка спочатку охоплювала міністрів, потім заступників міністрів, потім начальників департаментів. Ця вертикаль простягнулась від глав обласних адміністрацій мало не до голів селищних рад. При такій системі влади демократичний принцип розвитку місцевого самоврядування виявився здебільшого декларацією, без реальних механізмів реалізації у суспільній практиці. Відчутним було прагнення президента встановити повний контроль над місцевими органами влади. Показовими в цьому плані є його укази про зняття з посад голів міст Мукачева, Василькова, адміністративний тиск на інших неугодних керівників місцевих громад (податкова перевірка міської ради Тернополя) тощо. Свого апогею цей тиск досяг у рік президентських виборів 2004 року, щоб забезпечити безперешкодну передачу влади своєму спадкоємцеві В.Януковичу.

Окрім бюрократизації авторитарної влади, за правління президента Л.Кучми, відбувається швидкий процес її олігархізації через зрощення з фінансово-політичними групами, представленими найвпливовішими олігархічними кланами Києва (Медведчук, Суркіс – партія СДПУ(о)), Дніпропетровська (Пінчук, Тігіпко – партія “Трудова Україна”), Донецька (Ахметов, Азаров, Янукович – Партія регіонів). Відбулось поєднання влади і капіталу, коли найбагатші олігархи стали одночасно високими державними чиновниками. Якщо на початку влада конвертувалась в капітал, то згодом відбувається обмін капіталу на владу. Прикладом цьому стали призначення

В.Медведчука главою адміністрації Президента, С.Тігіпка — главою Нацбанку, В.Януковича – прем'єр-міністром.

Таким чином, державна влада в Україні була поділена між цими трьома олігархічними кланами. Це привело до домінування корпоративних, групових інтересів над національними, загальносуспільними. Як відзначають експерти Центру Разумкова Ігор Жданов та Юрій Якименко, такий симбіоз номенклатурної та „ново-буржуазної” еліт виявив себе надзвичайно ефективним у відстоюванні власних інтересів. Виразним свідченням цьому став реалізований в Україні механізм приватизації. За приватизаційні сертифікати було продано 47% великих і середніх підприємств, власниками яких на папері стали 18 млн. громадян. Проте, реальними їх власниками стала невеличка купка олігархів, яка скупила через посередників ці сертифікати, коли вартість одного коливалась в межах 2-10 дол. Отже, майже половина промислового потенціалу держави, створеного протягом життя кількох поколінь, була продана за 180 млн. дол., рівносильно вартості одного великого літака. А за весь період грошової приватизації в бюджет держави поступило всього 7 млрд. грн., що означає скупку за безцінь значної частини промислового потенціалу країни.

Окрім економічного ресурсу, номенклатурно-олігархічна влада, оволоділа потужним інформаційним ресурсом. Так, клану В.Пінчука належать загальнонаціональні канали ICTV, СТБ, Новий канал, “Аргументи і факти в Україні”, “Ізвестія в Україні”, радіо “Довіра”, інформаційне агенство “Українські новини”. Клан Медведчука-Суркіса володіє телеканалами “Інтер”, “ТЕТ”, “Студія 1+1”, газетами “Київські відомості”, “2000”, “Комсомольская правда в Украине”. Донецькому клану належать ТРК “Україна”, канал НТН, газета “Сьогодні”. Цим самим фінансово-політичні групи встановили свій домінуючий вплив в інформаційному просторі України, отримавши можливість маніпулювати свідомістю людей, формувати примітивні смаки у споживачів низькопробного

інформаційного продукту. Висвітлення подій за так званими “темниками” з АП В.Медведчука стали звичним явищем у редакційній політиці підконтрольних ЗМІ.

Силовий ресурс цієї влади базувався на таких структурах як Прокуратура, МВС, СБУ, податкова міліція. Він використовувався для боротьби з опозиційними лідерами, для здійснення контролю над підприємцями, бізнесменами. З кожним роком діяльність авторитарної влади набирала все більш деструктивних рис. Зокрема, поглиблювався розрив між владою і народом, що знаходило відображення у низькій легітимності всіх владних інститутів, їх лідерів. Так, довіра до президента Л.Кучми опускалась до рівня 4% і не перевищувала 14% підтримки громадян України протягом останніх років його каденції. Будучи клептократичною (зłodійською) влада ставала все більше криптократичною (таємною), коли рішення приймалися вузьким колом осіб, без інформування громадськості. Яскравим прикладом є підписання президентом Л.Кучмою договору про входження України в СЕП з Росією, Казахстаном та Білорусією.

Закономірним результатом такої діяльності номенклатурно-олігархічної влади ставала втрата нею народної підтримки під час виборів. Так, на парламентських виборах 2002 року провладний блок політичних партій “За єдину Україну” зумів набрати тільки 12% голосів виборців, а лідером став блок політичних партій “Наша Україна” на чолі з В.Ющенком. Ставало очевидним те, що виграти у чесній політичній боротьбі президентські вибори 2004 року кандидат від влади не зможе. Висунення від влади кандидатом у президенти прем’єр – міністра В.Януковича, з його кримінальним минулим, ставило під загрозу реалізацію моделі спадкоємності влади через номенклатурну династію. Однак, ці застороги діючою владою у розрахунок не брались. Вона була переконана у своїй всесильності, надіючись на фінансовий, інформаційний та адміністративний ресурс у забезпеченні потрібного їй результату на виборах. Коли цього виявилось замало, влада вдалась до безприцидентної і цинічної фальсифікації результатів виборів, нехтуючи всіма демократичними принципами виборчого права громадян

України. Спокусою до таких протиправних дій стала її попередня вседозволеність та безкарність і сподівання на те, що український народ погодиться з будь-яким результатом виборів. У відповідь влада отримала багатотисячні протесні акції по всій території України, які вилились у листопадову Помаранчеву революцію. Будучи буржуазно-демократичною за своїм змістом та антиолігархічною, антикримінальною, національно-визвольною за своїм характером Помаранчева революція привела до заміни номенклатурно-олігархічної влади представниками демократичної опозиції, складеної на основі широкої коаліції політичних сил. А саме: „Блоку Віктора Ющенка „Наша Україна” та „Виборчого блоку Юлії Тимошенко” правоцентриського спрямування, які перед президентськими виборами уклали угоду про спільні дії як єдиного політичного об’єднання під назвою „Сила народу”; після першого туру виборів до них приєдналась Соціалістична партія України О.Мороза – лівоцентриського спрямування та Партія промисловців і підприємців України А.Кінаха – центриського спрямування. На основі цієї коаліції було сформовано новий уряд на чолі з Ю.Тимошенко, який почав реалізацію передвиборної програми президента В.Ющенка, його плану дій “Десять кроків назустріч людям”.

Таким чином, із перемогою на президентських виборах демократичних сил, в Україні створені сприятливі передумови для трансформації авторитарного типу влади у демократичний. Демократичні ідеали, за які боролись учасники Помаранчевої революції, мають втілитись у суспільному житті. Тому Помаранчева революція продовжується. Виходячи із світового досвіду, засновник американської школи соціології Пітірим Сорокін, виділяє такі три фази революції: перша – це фаза пробудження і революційного піднесення; на зміну їй приходить друга – деструктивна фаза, яка безжалісно викорчує не тільки застарілі, але все ще життєздатні інститути і цінності суспільства; після того як торнадо другої фази не встигне дотла зруйнувати націю – поступово наступає третя, конструктивна фаза. Перші кроки діяльності нової влади в Україні дають підстави сподіватись на

те, що наслідки першої фази будуть мінімальними, а третьої фази конструктивними і вагомими. Для цього у влади є довіра та підтримка власного народу та міжнародної спільноти.

Із першоджерел

Вебер Макс. Три чисті типи легітимного панування

Панування, тобто шанси слухняності щодо певних розпоряджень, може ґрунтуватися на різних мотивах покірності. Воно може зумовлюватися простою зацікавленістю в тому, щоб слухатись, пов'язаною з раціональнодоцільним підрахунком відповідних прибутків і збитків для тих, хто слухається наказів. З іншого боку, панування може ґрунтуватися на звичайній «традиції», підсвідомому звиканні до певних дій; воно може бути також чисто афективним, залежним винятково від особистих схильностей тих, хто проявляє послух. Проте якщо панування ґрунтувалося б лише на таких засадах, воно не було б досить стійким. Тому ті, хто панує, та їхні підлеглі прагнуть внутрішньо впорядкувати відносини панування за допомогою певних правових засад, які надають цим стосункам «легітимності». Втрата віри в такого роду легітимності може мати далекосяжні наслідки.

Серед згаданих вище «легітимних засад» панування загалом можна виділити лише три чисті типи, кожен з яких пов'язаний із принципово відмінною соціологічною структурою штабу управління і засобів, якими воно здійснюється.

I. Легальне панування існує завдяки встановленим правилам. Найчистішим його типом є панування бюрократичне. Основні засади тут такі: 1) будь-які закони приймаються і можуть при бажанні змінюватися із дотриманням певних формальних процедур; 2) члени об'єднання, яке здійснює владу, можуть обиратися або ж призначатися; саме це об'єднання та всі його частини є підприємствами; 3) окремі гетерономні та гетерокефальні підприємства такого роду (або їхні частини) називають органами влади, або владними установами; 4) управлінський штаб складається з чиновників, що призначаються керівництвом, а підлеглі вважаються членами владного об'єднання («громадянами», «товаришами»),

У такому випадку проявляють послух не якійсь окремій особистості в силу її власних прав, а встановленим правилам, котрі якраз і визначають, хто саме і якою мірою мусить ними керуватися. Особа, яка видає розпорядження, сама підлягає при цьому певним правилам: «законові», «регламентові», якійсь абстрактній формальній нормі. Той, хто видає розпорядження, за своїм типом є «керівником», чие право на панування легітимується встановленими правилами у межах його ділової компетенції. [...] Типом чиновника тут є освічений фахівець, службові обов'язки якого визначені контрактом, із чітко фіксованою і залежною від посадового рангу... заробітною платою та пенсійним забезпеченням... Такий чиновник здійснює управлінські функції як професійну роботу, в силу ділового службового обов'язку,... незважаючи ні на які особисті почуття, без сваволі і несподіванок, але насамперед— «незважаючи на особи»... Основою технічного функціонування управління тут є виробнича дисципліна. [...]

II. Традиційне панування ґрунтується на вірі у святість тих порядків і тих можновладців, які існують здавна. Найчистішим типом є патріархальне панування. Об'єднанням, у межах якого здійснюється панування, тут є спільнота; той, хто видає розпорядження, належатиме до типу «пана», штаб управління складатимуть «слуги», а підлеглі будуть «підданими». Тут підкоряються певній особі в силу її особистих достоїнств, освячених її походженням: із пієтету. Зміст наказів зумовлений традицією, грубе порушення якої з боку володарів завдало б шкоди

легітимності їхнього власного панування, яка ґрунтується саме на вірі у святість традиції. Створення якихось нових законів поруч із освяченими традицією нормами тут неможливе в принципі. Фактично це відбувається «визнанням» певного положення як такого, що «здавна має силу». [...]

Внаслідок цього можна спостерігати дві досить різні форми традиційного панування.

1. Суто патріархальна структура управління: слуги перебувають у повній особистій залежності від володаря; їх рекрутують або суто патримоніальним шляхом як рабів, кріпаків, євнухів, або ж позапатримоніальним шляхом з числа [не] повністю безправних верств: фаворити, плебеї. їхнє управління має характер повністю гетерономний і гетеро-кефальний; вони не мають ніяких власних прав на свою посаду, але тут не існує й ніякого фахового відбору і ніяких станових привілеїв службовців: матеріальні засоби управління перебувають у повній власності господаря, від імені якого правлять. [...] Найчистішим типом цього панування є панування султанське. Такий характер мають усі справжні деспотії, де на панування дивляться, як на природне право володаря.

2. Станова структура: слуги є не особистими слугами володарів, а незалежними і, в силу свого становища, також соціально значимими особами; разом зі своєю посадою вони — через привілеї або концесії з володарем — отримують (фактично або через фіктивну легітимність) чи здобувають шляхом законної угоди (купівля, застава, оренда) певного роду невідчужуване власне право на апропрійовану ними посаду, внаслідок чого їхня влада (хоч і в обмеженому обсязі) стає автокефальною та автономною, і матеріальні засоби управління перебувають тепер у їхньому розпорядженні, а не володаря. Це і є станове панування. [...] Тут цілком відсутня категорія «дисципліни». Стосунки регулюються традицією, привілеями, феодальною або патримоніальною вірністю, становою честю та «доброю волею». Таким чином, влада тут поділена між вищим володарем та апропрійованим і привілейованим управлінським штабом, і такий становий розподіл влади істотно впливає на форму правління. [...]

III. Харизматичне панування — це панування в силу відданості особі володаря та його ласці (харизмі), насамперед внаслідок її магічних здатностей, об'явлення чи героїзму, сили духу та слова. Емоційне захоплення вічно новим, небуденним, незаниманим раніше є тут джерелом особистої відданості. Найчистішим типом такого панування є панування пророка, військового героя, великого демагога. Об'єднанням, у якому реалізується таке панування, буде об'єднання типу громади або почту. Типом того, хто віддає накази, буде вождь. Типом підлеглого буде «послідовник». Тут бажать підкорятися виключно вождеві через його особисті небуденні якості, а не з огляду на його посаду чи освячений традицією сан. Тому й підкоряються лише доти, доки вождеві приписують згадані якості: його харизма зберігається, поки вона підтверджується. [...] Управлінський штаб тут формується відповідно до харизми і особистої відданості, тобто не відповідно до фахового рівня (як у чиновників), і не згідно з належністю до певного стану (як становий штаб управління), і не у зв'язку з домашньою чи якоюсь іншою особистою залежністю (як патріархальний штат управління). За харизматичного панування відсутнє раціональне поняття «компетенції», так само як і станові «привілеї». Вирішальним чинником для визначення міри легітимності довірених осіб з числа почту або послідовників є лише місія вождя та його кваліфікація. В управління (наскільки цей термін буде тут доречним) відсутня будь-яка орієнтація на правила — чи то встановлені, чи традиційні. Актуальне об'явлення та актуальне творення, вчинок і приклад, принагідне рішення — такими ірраціональними порівняно зі встановленим порядком ознаками характеризується це управління. [...] Прямою формою харизматичної правотворчості і розв'язання суперечок є проголошення свого рішення володарем чи «мудрецем» і визнання його громадою воїнів або віруючих. Таке рішення буде обов'язковим доти, доки йому не протиставиться конкуруюче рішення якоїсь іншої особи з претензією на харизматичну значимість. [...]

Вебер Макс. Три чисті типи легітимного панування // Вебер Макс. Соціологія. Загально-історичні аналізи. Політика. —К.: Основи, 1998. — 534 с.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

1. Влада як суспільний феномен.
2. Наукові концепції політичної влади.
3. Джерела та ресурси політичної влади, її суб'єкти та методи реалізації.
4. Типологія політичної влади.
5. Політична влада в Україні: риси та особливості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - С.9-40
2. Політологія. Кн.перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А.Колодій, Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник.-К.,2004.-с.37-72
3. Політологічний енциклопедичний словник.- К.,2004.-С.497-502;522-523
4. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. - Тернопіль,2006.-С.7-17
5. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь,2002.- С.8-32

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

політична влада, державна влада, легітимна влада, суб'єкт влади; ресурс влади; засіб влади; узурпація влади

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. Проаналізуйте основні концепції походження та сутності політичної влади.
2. Поясніть, чому владні відносини існують у суспільстві.
3. З'ясуйте, чим обумовлена в сучасних умовах тенденція демократизації відносин між владними структурами та суспільством.

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Яким терміном у політології називають владу здібних (найгідніших)?

- а) плутократія
- б) теократія
- в) охлократія
- г) меритократія

2. Хто з цих політологів виділив три історичні форми влади?

- а) М.Дюверже
- б) Т.Парсонс
- в) Б.Рейвен
- г) А.Боднар

3. Тимократія – це влада...

- а) фахівців
- б) партії
- в) майновитих
- г) чиновників

4. Прихильником якого підходу вивчення влади був Г.Лассуелл?

- а) психологічного
- б) системного
- в) структурно – функціонального

г) релятивістського

5. Яка із концепцій влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей?

а) реляціоністська

б) телеологічна

в) системна

г) біхевіористська

6. Правління невеликої групи людей – це...

а) поліархія

б) олігархія

в) анархія

г) монархія

7. Що на думку О.Тоффлера не є найвагомим джерелом влади?

а) сила

б) багатство

в) підтримка

г) знання

8. Хто із видатних американських політологів розробив систему стримувань та противаг?

а) Т.Джеферсон

б) Дж.Медісон

в) А.Токвіль

г) Ф.Лібер

9. Якою соціальною загрозою Т.Гоббс пояснював необхідність виникнення влади?

а) війна всіх проти всіх

б) вселенський хаос

в) расова дискримінація

г) масовий психоз

10.3 чийм іменем пов'язаний перехід від міфологічного розуміння влади до раціонального?

а) Мухаммеда

б) Ісуса Христа

в) Заратустри

г) Баха - Улли

11. Який четвертий різновид влади, поряд із економічною, військовою та інформаційною, виділяє Х.Ортега – і – Гассет?

а) влада страху

б) влада совісті

в) влада розуму

г) влада досвіду

12. Якої функції влади не існує?

а) законодавча

б) виконавча

в) культурна

г) судова

13. Яким типом легітимності радянські ідеологи обґрунтовували встановлену владу?

а) харизматична

б) націоналістична

в) раціонально – правова

г) класова

14. В якій європейській країні державна політика є найбільш соціально спрямованою?

- а) Швеція
- б) Болгарія
- в) Португалія
- г) Ірландія

15. Політична влада це....

- а) сила і могутність
- б) система визначених правил взаємин між окремими індивідуумами та соціальними інститутами
- в) насильство
- г) здатність суспільних груп та індивідів, які їх представляють, впроваджувати в суспільне життя рішення. Що виражають їхню волю

16. Легітимність політичної влади це ...

- а) юридична законність влади
- б) підтримка влади населенням, переконаність у необхідності підкорення
- в) верховенство та повнота влади держави на всій її території
- г) здатність впливати на поведінку окремих людей, соціальних груп, організацій або суспільства в цілому, з метою досягнення певних цілей

17. Що таке ресурси політичної влади?

- а) сукупність засобів, за допомогою яких суб'єкт влади впливає на діяльність об'єкта
- б) методи локонічності діяльності
- в) організаційно-правові механізми державного впливу
- г) інститути державної влади

18. Хто виділив три типи легітимності влади – традиційний, харизматичний, раціонально-легальний?

- а) Н.Макіавеллі
- б) М.Вебер
- в) Р. Міхельс
- г) І. Моска

19. Харизматичний тип влади, це коли

- а) влада ґрунтується на традиціях і звичаях, які існують у суспільстві
- б) влада базується на вірі народу у свого лідера, вождя
- в) влада опирається на правові норми
- г) влада характеризується високою компетентністю і активністю

20. Реляціонстська концепція розглядає владу як ...

- а) суб'єктно-об'єктні відносини
- б) насильство
- в) атрибут макросоціальної системи
- г) відносини панування і підкорення

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. М. Вебер про політичне панування.
2. Політична та державна влада і тотожність та відмінності.
3. Легітимність влади та її типологія.
4. Політична влада в Україні: риси та ознаки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення понять „влада”, „політична влада”, „легітимна влада”.
2. Виділіть основні ознаки політичної влади.
3. З'ясуйте структурні елементи політичної влади.

4. Назвіть основні джерела та ресурси політичної влади.
5. Визначте критерії типології політичної влади.
6. Розкрийте сучасні тенденції у розвитку політичної влади.

Тема 3. Політична діяльність і політичні відносини

План

1. Поняття, зміст, типологія політичної діяльності
2. Політична участь та політичне функціонування як структурні компоненти політичної діяльності
3. Політичні відносини: типологія, форми та функції
 1. Однією з форм людської діяльності є політична діяльність. У політичній діяльності людини, соціальних верств, класів, націй та інших суб'єктів політики виявляється їхнє ставлення до навколишнього світу, політичних явищ і процесів, політичних цінностей, існуючої політичної системи. Отже, в найбільш загальному

значенні політична діяльність – це сукупність дій як окремих індивідів, так і великих соціальних груп (класів, націй, соціальних верств, партій, громадських організацій) по реалізації своїх політичних інтересів, насамперед, щодо завоювання, реалізації і утримання влади.

Політична діяльність завжди тісно пов'язана з типом суспільних відносин. Зміцнення і підтримка його або руйнування й заміна іншою системою суспільних відносин – два протилежні напрями політичної діяльності, за якими розрізняють суб'єкти політично.

Мотиваційною основою політичної діяльності виступають певні політичні інтереси особистості, різних соціальних груп і верств суспільства. Тому аналіз політичної діяльності суб'єкта політики вимагає з'ясування його політичних інтересів, політичних потреб, політичної свідомості, здатності до мобілізації політичної волі і визначення політичних цілей. Від рівня розвиненості цих складових елементів залежить і рівень культури політичної діяльності, її результативність, доцільність і законність.

Політичний інтерес є першопричиною, одним з найголовніших важелів політичної діяльності. Множинність суб'єктів політики визначає і різноманітність політичних інтересів, а саме: загальнонародні, регіональні, відомчі, колективні, національні, соціально-групові, особисті. Усвідомлення суб'єктами політики політичних інтересів і реалізація їх у політичній діяльності, створення механізму їх втілення забезпечує стабільний розвиток суспільства, природний еволюційний розвиток політики, втілення в ній політичних потреб. Найбільш успішно вони реалізуються тоді, коли суспільні класи і соціальні групи, усвідомивши корінні стратегічні потреби, створюють політичні інститути і механізми їх реалізації.

Політичні потреби виявляються і реалізуються в процесі діяльнісного і активного освоєння політики через процес політичної соціалізації особистості, її входження у світ політики. А це означає набуття навичок політичної участі, формування політичних уявлень, орієнтацій та установок, формування політичної

культури. Діяльнісне задоволення політичних потреб веде до творення самого суб'єкта політики. Актуалізація політичних потреб веде до виникнення нового політичного інтересу, політичних мотивів і орієнтацій, політичних інститутів. Чим більш розвинена політична діяльність, тим більш розвинені політичні потреби суб'єктів політики.

Політична діяльність як спосіб втілення і реалізації політичних інтересів та потреб здійснюється волевиявленням суб'єкта політики. Політична воля означає здатність суб'єкта політики до напруження і спрямування своїх політичних можливостей на досягнення політичних цілей. Таким чином, політичні інтереси, потреби і політична воля, що втілені у політичній діяльності, спрямовані на досягнення політичних цілей.

Досягнення цілей політичної діяльності значною мірою детерміноване характером економіки, змістом економічної діяльності її суб'єктів, рівнем розвитку соціальної структури, культурним розвитком суспільства. У свою чергу, політична діяльність впливає на економічну та інші форми діяльності, прискорює або уповільнює їхній розвиток. В цілому, на характер політичної діяльності впливають як об'єктивні так і суб'єктивні детермінанти, які змінюються під впливом політичних дій та процесів, що відбуваються у суспільстві.

До об'єктивних детермінант належать суспільні потреби, інтереси певних соціальних груп, інституцій, угруповань тощо. До суб'єктивних детермінант – політична свідомість, правова та політична культура.

Історико-політичний процес характеризується широкою палітрою типів і форм політичної діяльності. Вона може бути стихійною і організованою; політично усвідомленою і спонтанною; цілеспрямованою і хаотичною; простою і складною; тривалою і одномоментною; традиційною та інноваційною; законною і незаконною; активною і пасивною.

Серед форм політичної діяльності можна виділити такі:

- за напрямками здійснення – державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна;
- за суб'єктами політики – класова, соціально-групова, національна, міжнародна, індивідуальна;
- за специфікою завдань – теоретична, практична;
- за політичним простором – зовнішньополітична, внутрішньополітична;
- за специфікою сфер – військова, діяльність органів безпеки та ін.

Типи і форми політичної діяльності суб'єктів політики пов'язані з перетвореннями у суспільстві і державі. Як і для будь-якої суспільної діяльності, для політики характерна наявність суб'єкта, який здійснює певні дії, і об'єкта, на якого ці дії спрямовані. Як суб'єкт, так і об'єкт є учасниками політичного процесу.

Суб'єктом політики є та особистість, організація чи суспільна група, яка постійно і відносно самостійно бере участь у політичному житті відповідно до своїх інтересів, впливає на політичну поведінку інших суб'єктів, викликає своїми діями ті чи інші зміни у політичній системі. Найбільш загальним є поділ суб'єктів політики на індивідуальних і групових. Груповим суб'єктом може бути будь-який з елементів соціальної структури, що усвідомлює і прагне захистити свої інтереси за допомогою політичних дій; будь-яка громадська організація чи установа, а також керівні центри (владні структури) різного рівня (місцевого або загальнодержавного) та різної організаційної приналежності (від керівних структур політичних об'єднань до державних органів).

Хоч усі групові суб'єкти політики складаються з індивідів, окремо взятого індивіда ми можемо вважати суб'єктом політичного процесу лише в тому разі, якщо він діє від імені тієї чи іншої суспільної групи, має від неї підтримку, наділений певними повноваженнями, владою. І хоч статус громадянина сам по собі передбачає володіння певною політико-правовою суб'єктністю, усе ж рівень цієї суб'єктності незначний. Лише окремі громадяни, як А.Сахаров, Л.Лук'яненко,

В.Чорновіл, силою своєї особистості могли впливати на політичну атмосферу у суспільстві й готували ґрунт для приходу демократії у тоталітарному СРСР.

Можна визначити декілька рівнів політичної суб'єктності індивіда:

- 1) пересічний пасивний громадянин, що частіше виступає у ролі об'єкта, ніж суб'єкта політики;
- 2) громадянин, що бере участь у політиці через виконання загальних громадських обов'язків або через громадську організацію;
- 3) член політичної організації, що з власної ініціативи поринув у політичну діяльність;
- 4) громадсько-політичний діяч;
- 5) професійний політик;
- 6) політичний лідер.

Зовсім не однаковою є включеність у політичний процес та вплив на прийняття і виконання політичних рішень і групових суб'єктів політики. Саме з урахуванням цих відмінностей і здійснюється класифікація суб'єктів політики на базових або первинних, вторинних і безпосередніх.

Базові або первинні суб'єкти політики – це великі суспільні групи, що виникають спонтанно і спонукають людей, що належать до них, займаючи певне економічне, соціальне та політичне становище, включатися у політичну боротьбу за його збереження або зміну.

Суб'єктами цього рівня можуть бути нації, етнічні групи, соціальні верстви, класи, регіональні об'єднання тощо. Інакшою є роль вторинних суб'єктів: громадсько-політичних організацій, партій, груп тиску, лобі. Вони створюються як інструменти здійснення влади або впливу на неї – заради захисту інтересів базових суб'єктів, формулювання і втілення в життя їх цілей і цінностей, закріплених у політичних програмах. Їх вторинність полягає в тому, що вони утворені на базі чогось, що існувало до них, і є похідними від нього.

Нарешті – це безпосередні суб'єкти політичної діяльності, тобто ті особи або групи людей, що самі приймають політичні рішення і організовують їх виконання. До них належать керівні центри всіх політичних та громадсько-політичних партій і організацій, структури державної влади, політичні лідери, еліти і контреліти, безпосередньо причетні до здійснення влади.

Об'єктом політичної діяльності може бути все суспільство або будь-який структурний його елемент, включно з елементами самої політичної системи. Одна й та сама суспільна група, залежно від ситуації, виступає або суб'єктом, або об'єктом політичної діяльності. Домагаючись владних позицій або політичного впливу, політична партія, наприклад, є суб'єктом політики. Але вона повинна підкорятися законам держави і в цьому аспекті виступає об'єктом регулюючої діяльності вищого законодавчого органу.

Залежно від того, хто й навіщо займається політикою та на який об'єкт спрямована його діяльність, змінюються зміст і форма самої політичної діяльності. Класифікація політичної діяльності здійснюється за суб'єктами, об'єктами та рівнем інноваційності.

Залежно від місця, яке суб'єкти політики займають у суспільній та політичній ієрархії, виділяють два основних рівні політичної діяльності:

- елітарний рівень функціонування владних структур і здійснення ними своєї регулювальної діяльності стосовно: самих себе; суспільних груп; основних сфер суспільного життя (суспільних відносин);
- рівень масової участі (або масової політики, через розмаїті форми якої народ здійснює свій суверенітет; реалізує своє право контролю за діяльністю владних структур; чинить тиск на владні структури, заявляючи про свої потреби та вимагаючи їх задоволення на груповому та індивідуальному рівнях. На цьому рівні відбувається формування організацій, рухів, партій для безпосередньої участі в політичному процесі на вищому державному рівні.

За кількістю та ступенем взаємозалежності суб'єктів політики діяльність може бути:

- індивідуальна: індивідуальний акт протесту, особиста публічна маніфестація поглядів (у пресі, на мітингу), відставка політика під впливом самостійно прийнятого рішення тощо;
- колективна: сума індивідуальних дій з мінімальним ступенем організації (демонстрація, що виникає стихійно під впливом масових емоцій);
- групова: суб'єктом політичних дій виступають суспільні групи з певною самосвідомістю, стійкою єдністю, організацією і програмою дій (політичний страйк, повстання);
- загальносуспільна (національно-визвольна боротьба, революція).

Дуже важливим критерієм аналізу політичної діяльності є її класифікація за змістом. Останній визначається метою, яку ставлять перед собою суб'єкти, та характером об'єктів, на котрих спрямовані їхні зусилля. За типом об'єктів виділяють:

- діяльність, спрямовану безпосередньо на здобуття влади (боротьба за владні повноваження);
- діяльність, спрямовану на створення, удосконалення і заміну політичних інститутів (владно-управлінських структур, політичних і правових норм);
- діяльність, спрямовану на вироблення, здійснення або модифікацію політичних курсів (регулювання суспільних відносин).

Прагнення змін у структурах влади або політичних курсах є найважливішою спонукою до участі людей у політиці. Зміни – мета і сутність політичної діяльності. Проте не всі учасники політичного процесу однаковою мірою зацікавлені у змінах. Деякі з них вважають, що їхнім інтересам відповідає існуючий стан речей (статус кво) і докладають зусиль, щоб його зберегти. Інші виступають за такі зміни, які обернені в минуле, спрямовані на його повернення

(реставрацію). Тому є ще один критерій класифікації політичної діяльності – її спрямованість у майбутнє або, навпаки у минуле.

Відповідно до цього критерію політична діяльність буває:

- інноваційна, орієнтована на впровадження нових інституцій і на оновлення політичних курсів держави;
- стабілізуюча, що прагне зберегти все цінне в існуючих політичних структурах, відносинах, формах діяльності, примирити суперечності й недопустити деструктивних, руйнівних змін;
- консервуюча, націлена на недопущення суттєвих змін взагалі;
- реставраційна, тобто протилежна до інноваційної, спрямована на відновлення віджилих інститутів і форм суспільного життя.

Залежно від характеру і методів політичних дій, що їх застосовують для запровадження змін, в інноваційній діяльності виділяють революційну і реформаторську діяльність. Реформи є найпоширенішим різновидом політичних інновацій. Вони є складним процесом поступового перетворення існуючої суспільної системи та її окремих елементів – без руйнування основ цієї системи. Реформи переважно започатковують владні структури. Якщо вони зачіпають існуючі суспільні відносини достатньо глибоко, то їх інколи називають “революціями згори”.

Революція також є інноваційною діяльністю. Але вона передбачає глибшу, порівняно з реформами, трансформацію суспільно-політичної системи, зміни в системі владних відносин – захоплення влади новими політичними силами, найчастіше насильницькими методами, та залучення до цієї діяльності широких верств населення. Революція – це загальнонаціональний, загальносистемний процес, і цим вона відрізняється від політичних переворотів, які є доволі короткочасною дією вузького кола осіб, що спрямована на захоплення політичної влади. Останні можуть мати як інноваційний, так і реставраційний характер, а

можуть і не справляти суттєвого впливу на загальний стан політичної системи і суспільних відносин.

У політичній діяльності вирізняють такі типи політичної поведінки людини: конформізм, політичну індіферентність, політичний активізм.

Конформізм пов'язаний з орієнтацією на чужу думку, погляд, підтримку будь-якої чиєїсь позиції, пристосуванням до існуючих умов, позицією “як усі, так і я”. Людей з такою позицією активно використовують політики-маніпулятори, авантюристи, ті, хто в своїй діяльності вдається до дешевого популізму.

Індіферентність – байдуже ставлення до політики, відчуженість від неї. Люди цього типу вважають, що їхня участь у політиці безперспективна, не потрібна, бо вона мало що або нічого не дасть.

Політичний активізм притаманний тим, кого реальний стан не лише в політиці, а й у суспільстві не влаштовує. Люди з таким типом політичної поведінки активно залучаються до політичного, суспільного життя, глибоко переконані, що завдяки їхній особистій участі стан справ у суспільстві зміниться на краще. Саме з таких громадян формуються справжні політичні лідери: традиційні (“як робили до нас, так робимо і ми”); легальні або бюрократичні (лідерство посади, а не реальних дій”); харизматичні (лідерство, як кажуть від Бога, як історична необхідність).

Підсумовуючи, необхідно відзначити, що сутність політичної діяльності полягає насамперед у діях, спрямованих на завоювання, утримання, функціонування і розвиток політико-владних відносин, а змістом політичної діяльності є вольові дії по виявленню, осмисленню і реалізації політичних потреб і політичних інтересів усіх соціальних суб'єктів суспільства стосовно влади.

2. У структурі політичної діяльності розрізняють діяльність як політичну участь і діяльність як політичне функціонування.

Політична участь – це включення індивідів та соціальних спільностей у процес політичної життєдіяльності за допомогою вироблених у політичній

практиці форм політичного впливу на політичні структури з метою втілення своїх політичних потреб, інтересів, постановки вимог, вираження настроїв і пропозицій.

Існують різні види політичної участі в політиці: індивідуальна і колективна; активна і пасивна; інтенсивна і зведена до мінімуму; традиційна і новаторська; законна і нелегальна; організована й неорганізована, систематична і періодична та ін.

Зокрема, типологію політичної участі можна провести і за таким критерієм:

1. Несвідома, стихійна участь у політичній діяльності. Цей тип учасника живе безпосередніми інтересами найближчого оточення. У нього відсутнє або обмежене розуміння політичної сфери і законів її розвитку, знання політичної системи суспільства, призначення і механізмів функціонування політичних інститутів.
2. Напівсвідома участь у політиці ґрунтується на повному нерозумінні значення політики, однак на безумовному підкоренні суб'єктові політики, існування і діяльність якого сприймається як належне і не підлягає сумніву. Цей тип учасників не володіє необхідними знаннями і навичками впливати на політичну систему та її елементи.
3. Свідома участь у політиці має своїм підґрунтям усвідомлення політичних інтересів і політичних потреб, знання політичних цінностей, прагнення зберегти і примножити їх. Цей тип учасників охоплює найактивніших, які знають структуру і механізми функціонування політичної системи, розуміють своє місце та роль у політичному житті.

Від того, який тип учасників у політиці переважає, залежить активність використання різних форм політичної участі, збереження або руйнування їх демократичної і гуманістичної природи. Так, конкретні форми політичної участі можуть тяжіти до екстремістського стилю або до взаємного узгодження. Екстремізм – це схильність до крайніх заходів і дій, нетерпимість, несприйняття інших позицій, поглядів чи рішень, абсолютна безкомпромісність. Часто

екстремістська політика буває пов'язана з настановою на використання сили, примусових засобів впливу, нав'язування за допомогою крайніх заходів якоїсь однієї обмеженої позиції усім людям.

Політична діяльність у стилі узгодження інтересів ґрунтується на принципі толерантності (тобто терпимого ставлення при загальній незгоді, незбігу з інтересами і позиціями інших політичних сил); на визнанні правомірності існування й здійснення багатоманітних інтересів і цілей, які не суперечать правам і свободам людини (принцип плюралізму); на компромісності політики, а це означає йти на поступки, жертвувати якоюсь часткою своєї позиції задля досягнення згоди. Політична згода або консенсус – це згода в головному, згода, якої досягають шляхом взаємних поступок. Вона є єдиною можливою передумовою й основою співіснування різноманітних соціальних спільнот.

Формами політичної участі є мітинги, демонстрації, страйки, пікетування, участь у різного роду політичних акціях та ін. Масовою участю у політичному житті можна вважати читання періодичної преси, перегляд політичних передач на телебаченні. Це пасивна форма участі. Особливою формою політичної поведінки є звернення до державних органів, газет та журналів, на радіо і телебачення з проблем державного та громадського життя суспільства.

Кожна із названих форм політичної участі має свій зміст і призначення. Так, політичні вибори спрямовані на формування представницьких органів державних, партійних та громадських організацій.

Формою прямої демократії, безпосередньої участі народу у здійсненні державної (а саме законодавчої) влади є референдум. Референдуми проводяться з найважливіших політико-правових питань. Батьківщиною референдумів вважається Швейцарія, де вперше у 1449 р. було проведено голосування щодо вирішення питання про фінансовий стан республіки. Таємним голосуванням громадяни віддали перевагу республіканській формі правління перед монархією в Італії у 1946 р., у Греції- у 1974 р., в Ірані – у 1979р. Понад 90% громадян України

підтримали на референдумі першого грудня 1991р. Акт незалежності України і цим зробили свій історичний вибір.

З метою привернути увагу громадськості до певної соціально-політичної проблеми проводяться політичні демонстрації.

Політична демонстрація – це масовий похід прихильників певної соціально-політичної ідеї для доведення до властей вимоги, політичного протесту, солідарності та ін. Є такі види демонстрації: на підтримку уряду, антиурядова, за мир, антивоєнна, святкова та ін. Демонстрацію слід відрізнити від маніфестації.

Маніфестація – це зосередження учасників в одному місці для проголошення прихильності певній ідеї, висловлення солідарності, співчуття або протесту у формі скандування, гасел, закликів, проголошення промов, піднесення лозунгів і транспорантів.

Прихильники певної ідеї можуть перетворювати її на вимогу заборонити або дозволити, підтримати або засудити дії щодо неї, рішення, прийняті з приводу неї. Така форма участі у політичному житті набирає рис мітингу.

Мітинг – це публічні збори громадян з актуальної суспільно-політичної проблеми, які збираються для формування психологічної готовності їхніх учасників до безпосередньої політичної дії.

На мітингах не ведуться дискусії і не з'ясовуються питання. Вони використовуються як важливий засіб агітації і пропаганди вироблених політичних ідей. Найчастіше на них емоційне переважає над раціональним. На чолі мітингової демократії з'являється політичний лідер з популістськими лозунгами і недалекоглядністю політичного бачення. Отже, популізм це необгрунтовані обіцянки, експлуатація одномоментних сподівань і упереджень мас.

Будь-які види і форми політичної участі в життєдіяльності політичних структур передбачають усвідомлення суб'єктами реальної політичної ситуації, співвідношення політичних сил, володіння політичними методами тощо. Без цього

їхня участь у політичному житті стає авантюристичною, такою що ігнорує знання політичної ситуації і реальних умов, законів суспільного життя.

Політичне функціонування – це діяльність політичних інститутів (державних структур, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань), пов'язана з політичним управлінням суспільством. Воно включає в себе такі форми, як добір і використання кадрів, визначення механізмів прийняття рішень та контроль за їх виконанням.

Політичні інститути – це стабільні регулятори суспільно-політичних процесів і поведінки людей, вони носії політико-правових норм і цінностей. Інституціональний механізм призначений для пізнання політичних процесів, з'ясування і відображення політичних інтересів соціальних спільностей, організації політичної діяльності.

Отже, політична діяльність – це різноманітні форми, методи та засоби реалізації соціальних інтересів, потреб, цінностей громадян та їхніх об'єднань за допомогою політичної влади; це свідома, цілеспрямована боротьба за завоювання, зміцнення і використання політичної влади, участь у керівництві та управлінні державними та громадськими справами.

3. У процесі спільної політичної діяльності індивіди і соціальні спільності вступають у певні відносини. Такі взаємовідносини соціальні суб'єкти здійснюють через організаційні структури, які вони створюють з політичних цілей. Завдяки політичним відносинам між цими структурами політична система функціонує як цілісність. Усі політичні структури з'єднуються в єдине ціле вертикальними і горизонтальними політичними відносинами.

Сутність політичних відносин становить питання про політичну владу, використання її в інтересах кожної з соціальних груп, держави, суспільства в цілому.

Зміст цивілізованих політичних відносин становить заснована на ненасильницьких методах взаємодія суб'єктів політики з метою свідомого використання політичної влади, реалізації політичних інтересів і потреб.

Політичні відносини у системі суспільних відносин мають такі характерні особливості: надзвичайну різноманітність; глибоку зумовленість соціально-економічними відносинами і культурним рівнем суспільства; визначеність політичними інтересами і політичними потребами; особливість вираження – у сфері завоювання, формування і функціонування політичної влади, втілення у політичних відносинах факту управління; регулювання по відношенню до всіх інших видів суспільних відносин, в які вступають суб'єкти; прямий або непрямий вплив на систему суспільних відносин; охоплення широких мас, їх спільностей, створених ними організаційних структур участю у політичних відносинах; політичні відносини значно більше ніж інші впливають на забезпечення соціальної стабільності, на функціонування всіх елементів політичної системи суспільства, забезпечують її цілісність.

Послідовна зміна стану політичних відносин набуває вигляду політичного процесу. Вона може бути пов'язана не тільки з переходом політичних відносин від одного типу до іншого, а й розвитком всередині кожного з них. Типи політичних відносин можуть змінюватися революційним шляхом, а ті що утвердилися вдосконалюються шляхом реформ.

Історичний досвід показав, що політичні відносини є різноманітними за своїм характером. Їх типологію можна здійснювати за такими принципами:

- 1) за характером соціальних суб'єктів – міжнародні; міжнаціональні; між соціальними групами; між особами (індивідами, лідерами);
- 2) за організацією соціальних суб'єктів політики – міждержавні; міжпартійні; між громадськими об'єднаннями; державно-партійні; між державою і громадськими об'єднаннями; між партіями і громадськими об'єднаннями;

- 3) за характером відносин між суб'єктом і об'єктом політики – відносини панування, підкорення; партнерські;
- 4) за характером упорядкованості – координативні; субординаційні;
- 5) за характером різних сфер політичної влади – законодавчі, управлінські, судові;
- 6) за характером тривалості – сталі, тривало існуючі політичні відносини, що виражають докорінні особливості даної політичної влади; рухомі, динамічні, що відображають зміну співвідношення соціально-політичних сил у процесі повсякденної політичної життєдіяльності суспільства);
- 7) між світовими політичними структурами – міжурядові, сформовані національними урядами; неурядові організації, що складаються з національних організацій та асоціацій; транснаціональні організації, які створюються індивідами;
- 8) за територіальною спрямованістю – у масштабах політичної системи однієї країни; у глобальному масштабі між політичними системами різних країн;
- 9) за механізмом формування і прояву – стихійні; свідомі.

Складне, розвинене суспільство має безліч форм політичних відносин. Зупинимось на основних формах політичних відносин та їх змісті.

Політична позиція – порівняно стійка сукупність взаємодій та взаємозв'язків політичних суб'єктів, що формує спосіб їхньої спільної діяльності. Вона відображає політичний інтерес суб'єкта політики при його взаємовідносинах з іншими суб'єктами політики і знаходить свій вияв у різних політичних цілях і настановах, ціннісних орієнтаціях, ідеалах, фіксується у політичних програмах, основних правових документах.

Політичне співробітництво – форма політичних відносин, що відображає спільні дії суб'єктів політики, які не суперечать цілям кожного з них. Воно може здійснюватись як політичний компроміс.

Політичний компроміс є формою політичних відносин, за якої розв'язання конфлікту і досягнення на цій основі угоди відбувається шляхом взаємних поступок сторін.

Політичне співробітництво набуває не лише вигляду компромісу, а й конкуренції в політиці.

Конкуренція у політиці – форма політичних відносин виражена у змаганні в процесі здійснення політичної діяльності між соціальними групами, окремими особами – політичними лідерами або індивідами, політичними партіями та іншими організаціями для досягнення поставленої мети.

Політичний компроміс і політична конкуренція пов'язані узгодженням, з'ясуванням, утвердженням, близькістю політичних завдань і цілей. Цьому підпорядкована така форма політичних відносин як політична консолідація.

Політична консолідація – форма політичних відносин, що виражає об'єднання суб'єктів політики з метою досягнення загальних цілей на основі спільних принципів взаємовідносин.

Протилежна форма політичних відносин – політичний конфлікт, яка характеризується зіставленням політичних інтересів і зіткненням політичних сил, що протиборствують і дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей, насамперед у сфері влади і власності.

Однією з форм політичних відносин суб'єктів політики є політична боротьба. Це форма політичних відносин між суб'єктами політики, спрямованих на досягнення міцних позицій у системі владарювання, впливу на владу шляхом реалізації своєї політичної волі.

Політичні відносини у формі політичної боротьби мають напругу і гостроту різної сили. Спокійніше здійснюються такі форми діяльності: парламентська боротьба суперників, партійні взаємовідносини, а також відносини між партіями і громадськими організаціями, ідейна боротьба. До гострих форм виразу політичної

боротьби належать насильницькі методи вирішення політичної ситуації, збройна боротьба, громадянська війна та ін.

Залежно від рівня політичної культури суб'єкти використовують різні форми політичних відносин.

Політичні відносини виконують такі соціальні функції: об'єднувальну, координаційну, соціально-політичного творення, діяльнісну.

Політична система як система політичного владарювання покликана спрямовувати механізм політичних відносин на здійснення самоврядування народу на основі соціальної справедливості, гуманізму і демократії.

Із першоджерел

19. Вебер М. Політика як покликання і професія

[...] Що ми розуміємо під політикою? Це поняття має надзвичайно широкий зміст і охоплює усі види діяльності по самостійному *керівництву*. [...]

Отже, політика, зважаючи на все, означає прагнення до участі у владі, до надання впливу на розподіл влади чи то між державами, чи то усередині держави, між групами людей, яких вона в собі вміщує.

По суті таке розуміння відповідає і слововживанню. Якщо про якесь питання говорять: це «політичне» питання, про чи міністра чиновнику: це «політичний» чиновник, про деяке рішення: воно «політично» обумовлено, — то тим самим завжди мається на увазі, що інтереси розподілу, збереження, зміни влади є визначальними для відповіді на зазначене питання, чи обумовлюють це рішення, чи визначають сферу діяльності відповідного чиновника. Хто займається політикою, той прагне до влади: або до влади як засобу, підлеглому іншим цілям (ідеальним чи егоїстичної), або до влади «заради її самої», щоб насолоджуватися почуттям престижу, який вона дає.

Звичайно, головними фігурами в механізмі політичної боротьби не були одні тільки політики в силу їхнього покликання у власному, змісті цього слова. Але найвищою мірою вирішальну роль тут відіграє той рід допоміжних засобів, що знаходяться в їхньому розпорядженні. Як політично пануючі сили починають стверджуватися у своїй державі? Дане питання відноситься до всякого роду панування, тобто і до політичного панування у всіх його формах: традиційній, легальній і харизматичній.

Будь-яке панування як форма влади, що вимагає постійного управління, потребує, з одного боку, в установці людської поведінки на підпорядкування панам, що претендують бути носіями легітимного насильства, а з іншого боку — за допомогою цього підпорядкування — у розпорядженні тими речами, що в разі потреби залучаються для застосування фізичного насильства: особистим штабом управління і матеріальними засобами управління.

Штаб управління, що являє в зовнішньому прояві підприємство політичного панування, як і всяке інше підприємство, прикутий до повелителя, звичайно, не одним лише уявленням про легітимність, про яке тільки що йшла мова. Його підпорядкування спричинене двома засобами, що апелюють до особистого інтересу: матеріальною винагородою і шануванням. [...]

Можна займатися політикою, тобто прагнути впливати на розподіл влади між політичними утвореннями й усередині їх, як у якості політика «з нагоди», так і в якості політика, для якого це побічна чи основна професія, точно так само як і при господарській діяльності. Політиками «з нагоди» є всі ми, коли опускаємо свій виборчий бюлетень і робимо подібне волевиявлення, наприклад, чи плескаємо в долоні або протестуємо на «політичних» зборах, вимовляємо «політичну» промову і т. д.; у багатьох людей подібними діями й обмежується їхнє відношення до політики. Політиками «по сумісництву» є в наші дні, наприклад, усі ті довірені особи і правління партійно-політичних союзів, які — за загальним правилом — займаються цією діяльністю лише в разі потреби, і вона не стає для них *першорядною справою*, «справою життя» ні в матеріальному, ні в духовному відношенні. [...]

Є два способи зробити з політики свою професію: або жити «для» політики, або жити «за рахунок» політики і «політикою». Дана протилежність аж ніяк не виняткова. Навпаки, звичайно, щонайменше духовно, але найчастіше і матеріально, роблять те й інше: той, хто живе «для» політики, у якомусь внутрішньому змісті діє «своє життя з цього» — або він відкрито насолоджується володінням владою, яку здійснює, або черпає свою внутрішню рівновагу і почуття власної гідності зі свідомості того, що служить «справі, і тим самим *набуває сенс* свого життя. Мабуть, саме в такому глибокому внутрішньому змісті всяка серйозна людина, що живе для якоїсь справи, живе також і цією справою. Таким чином, розходження стосується набагато більш глибокої сторони — економічної. «За рахунок» політики як професії живе той, хто прагне зробити з її постійне *джерело доходу*; «для» політики — той, у кого інша мета. Щоб хтось в економічному змісті міг жити «для» політики, при пануванні приватновласницького ладу, повинні бути наявними деякі, якщо завгодно, дуже тривіальні передумови: у нормальних умовах він повинен бути незалежним від доходів, що може принести йому політика. Отже, він просто повинен бути заможною людиною чи ж як приватна особа займати такий стан у житті, що приносить йому достатній постійний дохід. Так щонайменше обстоїть справа в нормальних умовах.

Якщо державою чи партією керують люди, що (в економічному змісті слова) живуть винятково для політики, а не за рахунок політики, то це з необхідністю означає «плуток-

ратичне» рекрутування політичних керівних шарів. [...] Керувати політикою можна або в порядку «почесної діяльності», і тоді нею займаються, як звично кажуть, «незалежні», тобто заможні, що насамперед мають ренту, люди, або ж до політичного керівництва допускаються незаможні, і тоді вони повинні одержувати винагороду. Професійний політик, що живе за рахунок політики, може бути *чисто пребендарем*, чи оплачуваним *чиновником*. Тоді він або витягає доходи з пошлин і зборів за відповідні досягнення — чайові і хабарі являють собою лише один, нерегулярний і формально нелегальний різновид цієї категорії доходів, — або одержує тверду натуральну винагороду, грошовий зміст, чи те й інше разом. Політичний діяч може набути характер «підприємця», як кондотьер, чи орендар, чи власник раніше придбаної посади, чи як американський бос, що розцінює свої витрати як капіталовкладення, з якого він, використовуючи свій вплив, зуміє витягти дохід. Або ж такий політик може одержувати тверду платню як редактор, чи партійний секретар, чи сучасний міністр, чи політичний чиновник. [...]

Внаслідок загальної бюрократизації з ростом числа посад і попиту на такі посади як форми специфічно *гарантованого* забезпечення ця тенденція підсилюється для всіх партій, і вони все більше стають таким засобом забезпечення для своїх прихильників.

Однак нині зазначеній тенденції протистоїть розвиток і перетворення сучасного чиновництва в стан осіб найманої праці, висококваліфікованих фахівців духовної праці, професійно вимуштруваних багаторічною підготовкою, з високорозвиненою становою честю, що гарантує бездоганність, без чого виникла б фатальна небезпека дивовижної корупції і вульгарного міщанства, а це ставило б під погрозу чисто технічну ефективність державного

апарата, значення якого для господарства, особливо зі зростанням соціалізації, постійно підсилюється і буде підсилюватися надалі. [...]

Одночасно з підйомом вимуштрованого *чиновництва* виникали також — хоча це відбувалося шляхом куди більш непомітних переходів — керівні *політики*. Звичайно, такі фактично чільні радники князів існували віддавна в усьому світі. [...]

Перетворення політики на професійну діяльність, для якої потрібно навички в боротьбі за владу і знання її методів, створених сучасною партійною системою, зумовили поділ суспільних функціонерів на дві категорії аж ніяк не жорстко, але досить чітко: з одного боку, чиновники-фахівці, з іншого — «політичні» чиновники. «Політичні» чиновники у власному змісті слова, як правило, зовні характеризуються тим, що в будь-який момент можуть бути довільно переміщені і звільнені чи ж «спрямовані в розпорядження», як французькі чи префекти подібні їм чиновники в інших країнах, що становить найрізкішу протилежність незалежності чиновників з функціями суддів. [...]

Справжньою професією дійсного чиновника — це має вирішальне значення для оцінки нашого колишнього режиму — не повинна бути політика. Він повинен управляти насамперед *неупереджено* — ця вимога застосовна навіть до так званих політичних управлінських чиновників, — щонайменше офіційно, якщо ж під питання не поставлені державні інтереси, тобто життєві інтереси пануючого порядку, тобто без гніву і пристрасті, повинен він вершити справи. Отже, політичний чиновник не повинен робити саме того, що завжди і необхідно повинен робити політик — як вождь, так і його світа, — *боротися*. Тому що прийняття якої-небудь сторони, боротьба, пристрасть, суть стихія політика, і насамперед політичного *вождя*. Діяльність вождя завжди підкоряється зовсім іншому принципу *відповідальності*, прямо протилежної відповідальності чиновника. У випадку якщо (незважаючи на його відрекондування) вищестояща установа наполягає на удаваному йому помилковому наказі, справа честі чиновника виконати наказ під відповідальність наказуючого, виконати сумлінно і точно, так, начебто цей наказ відповідає його власним переконанням: без такої у вищому змісті моральної дисципліни і самовідданості розвалився б весь апарат. Навпаки, честь політичного вождя, тобто керівного державного діяча, є прямо-таки виняткова *особиста* відповідальність за те, що він робить, відповідальність, відхилити яку чи скинути її із себе він не може і не має права. Саме ті натури, які в якості чиновників високо вартують у моральному відношенні, суть кепські, безвідповідальні насамперед у політичному змісті слова й остільки в моральному відношенні невисокого рангу політики — такі, яких ми, на жаль, весь час мали на керівних посадах. Саме таку систему ми називаємо пануванням чиновників; і звичайно, гідність нашого чиновництва аж ніяк не применшує те, що ми, оцінюючи їх з політичної точки зору, з позицій успіху, оголюємо хибність даної системи.

. Так які ж внутрішні радості може запропонувати кар'єра політика і які особисті передумови для цього вона припускає в тому, хто ступає на цей шлях?

Насамперед вона дає почуття влади. Навіть на формально скромних посадах усвідомлення впливу на людей, участі у владі над ними, але насамперед почуття того, що і ти тримаєш у руках нерв історично важливого процесу, здатен підняти професійного політика вище від рівня повсякденності. Однак тут перед ним постає питання: які його якості дають йому надію справитися з владою (як би вузько вона не була обкреслена в кожному окремому випадку) і, отже, з тією відповідальністю, що вона на нього покладає? Тим самим ми вступаємо в сферу етичних питань, тому що саме до них відноситься питання, яким треба бути людині, щоб їй дозволено було прикласти руку до руху історії.

Можна сказати, що в основному три якості для політика вирішальні: пристрасть, почуття відповідальності, окомір. Пристрасть у змісті *орієнтації на суть справи*, жагучої самовіддачі справі, тому богові або демонові, що цією справою велить. Не в розумінні того внутрішнього

образу дій, який мій покійний друг Георг Зиммель звично називав стерильною збудженістю, властивою визначеному типові насамперед російських інтелектуалів (але аж ніяк не всім з них), і який нині відіграє настільки помітну роль і в наших інтелектуалів у цьому карнавалі, прикрашеному гордим ім'ям «революція», що витікає в порожнечу романтика інтелектуально цікавого без усякого серйозного почуття відповідальності. Тому що однієї тільки пристрасті, якою би справжньою вона не здавалася б, ще, звичайно, недостатньо. Вона не зробить вас політиком, якщо, слугуючи «справі», не зробить *відповідальність* саме перед цією справою головною дороговказною зіркою вашої діяльності. А для цього — з того то і складається вирішальна психологічна якість політика — потрібен *окомір*, здатність із внутрішньою зібраністю і спокоєм піддатися впливу реальностей, іншими словами, потрібна *дистанція* стосовно речей і людей. «Відсутність дистанції» тільки як таке — один зі смертних гріхів усякого політика — і є одна з тих якостей, яку виховують у нинішньої інтелектуальної молоді, прирікаючи її тим самим на нездатність до політики. Тому що проблема в тім і складається, щоб «утиснути» в ту саму душу і жарку пристрасть, і холодний окомір. Політика робиться головою, а не якими-небудь іншими частинами тіла чи душі. І все-таки самовіддача політиці, якщо це не фривольна інтелектуальна гра, а справжнє людське діяння, повинна бути породжена і вигодувана тільки пристрастю. Але повне приборкання душі, що відрізняє страсного політика і зводить його зі «стерильно збудженим» політичним дилетантом, можливе лише завдяки звичці до дистанції в будь-якому розумінні слова. Сила політичної особистості насамперед означає наявність у неї цих якостей.

Друкується за: Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 644—675.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

1. Поняття політичної діяльності, її суть та зміст.
2. Типологія політичної діяльності.
3. Поняття політичних відносин, їх форми та типологія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - С.9-40
2. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А.Колодій, Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник. - К., 2004. - С.37-72
3. Політологічний енциклопедичний словник. - К., 2004. - С.497-502; 522-523
4. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. - Тернопіль, 2006. - С.7-17
5. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. - К: Либідь, 2002. - С.8-32.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

політична діяльність; політичний інтерес; політичне рішення; політична участь; політичне функціонування; політичний менеджмент; політичний маркетинг; політична взаємодія; політичні відносини; політичний процес.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. З'ясуйте, чим політична діяльність відрізняється від інших видів суспільної діяльності.
2. Проаналізуйте зміст основних видів політичної взаємодії.
3. Розкрийте зміст політичного менеджменту та політичного маркетингу.

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Найпоширенішим різновидом політичних інновацій є...

- а) революції

- б) реформи
- в) реставрації
- г) компроміси

2. Яким терміном називають публічні збори громадян з актуальної суспільно - політичної проблеми?

- а) демонстрація
- б) маніфестація
- в) мітинг
- г) з'їзд

3. Терпимість до чужих думок і вірувань це ...

- а) толерантність
- б) сервітут
- в) сепаратизм
- г) радикалізм

4. Позиція «як усі, так і я» якнайкраще характеризує...

- а) індиферентність
- б) конформізм
- в) активізм
- г) трансформацію

5. Схильність до крайніх заходів та дій, абсолютна безкомпромісність – це...

- а) популізм
- б) екстремізм
- в) лібералізм
- г) радикалізм

6. Яким терміном позначають сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію суспільства?

- а) інтеграція
- б) інтервенція
- в) мобілізація
- г) обструкція

7. Об'єднання суб'єктів політики з метою досягнення загальних цілей – це...

- а) компроміс
- б) консенсус
- в) консолідація
- г) колоквиум

8. Яким терміном політологи називають таємну угоду вузького кола осіб для досягнення якоїсь політичної мети?

- а) путч
- б) змова
- в) імпічмент
- г) революція

9. Як називають взаємоприйнятні умови для укладення угод, договорів між суб'єктами політики?

- а) паритет
- б) пріоритет
- в) офіціоз
- г) лобі

10. Організації, які не прагнуть самі до оволодіння державними структурами, але мають значні можливості здійснювати необхідний тиск наших називають...

- а) політичними партіями
- б) групами інтересів
- в) релігійними общинами
- г) національними меншинами

11. Хто обґрунтував принцип політичної діяльності: «Мета виправдовує засоби»?

- а) Ф. Ніцше
- б) К. Маркс
- в) Н. Макіавеллі
- г) К. Кастанеда

12. Брехливі, наклепницькі звинувачення з метою знеславити, принизити політичного лідера чи якое політичне угруповання це...

- а) інсинуація
- б) компрометація
- в) маніпуляція
- г) дискредитація

13. Як називають суспільний феномен, який історично виникає внаслідок негативного чи індіферентного ставлення до політики, відчуження суб'єктів від політичного життя?

- а) апеляція
- б) волонтаризм
- в) аполітичність
- г) демагогія

14. Яким терміном називають політику расової дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні "кольорового" населення від "білого"?

- а) сегрегація
- б) секуляризація
- в) урбанізація
- г) узурпація

15. Політичний процес – це...

- а) структурна характеристика політичної системи
- б) статична характеристика політичної системи
- в) функціональна характеристика політичної системи
- г) аксіологічна характеристика політичної системи

16. Формування цінностей і цілей заінтересованих груп, вироблення програм, участь у боротьбі за владу, здійснення тиску на владні структури – це функції групових суб'єктів політики:

- а) базових (або первинних)
- б) вторинних
- в) безпосередніх
- г) громадських об'єднань

17. До функцій безпосередніх суб'єктів політики можна віднести:

- а) формування цінностей і мети заінтересованих груп
- б) самоусвідомлення через визначення власних інтересів
- в) прийняття політичних рішень
- г) здійснення тиску на владні структури.

18. На якій стадії процесу прийняття політичних рішень відбувається артикуляція інтересів учасників процесу?

- а) на стадії аналізу проблем і підготовку проекту рішення
- б) на стадії прийняття рішення
- в) на стадії заявлення вимог
- г) на стадії контролю за виконанням рішення.

19. Система прийомів, технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій ділянці політичної діяльності – це:

- а) політична стратегія
- б) політична технологія
- в) політична програма
- г) політична тактика

20. Політичні відносини – це...

- а) відповідальність суб'єктів за свою діяльність
- б) ієрархія суб'єктів політичної діяльності
- в) сталі зв'язки, що виникають між суб'єктами політики
- г) участь громадян у виборах.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Лобізм у політиці.
2. Українське студентство як суб'єкт політичної діяльності.
3. Політичні відносини в Україні: характерні риси та ознаки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Назвіть структурні компоненти політичної діяльності.
2. Визначте суб'єктів політичної діяльності, проведіть їх типологію.
3. Розкрийте зміст таких форм політичної участі: мітинг, демонстрація, пікетування, страйк, політичне голодування, масова громадянська непокоря.
4. Вкажіть етапи підготовки та прийняття політичних рішень.
5. Проведіть приклади лобізму, екстремізму та конформізму у політичній діяльності.
6. Проаналізуйте політичні відносини в Україні.

Тема 4. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Сутність, структура та функції політичної системи суспільства.
2. Теоретичні засади взаємодії політичної системи із соціальним середовищем.
3. Динаміка політичної системи. Політичні реформи та революції.
4. Типи політичних систем. Особливості політичної системи України.

1. Світ, що оточує людину, як і сама людина, має системний характер. Система – це певним чином впорядкована сукупність взаємодіючих елементів, яка виникає і функціонує для досягнення певної мети. Вона має головний системоутворюючий елемент та володіє особливими якостями, які не властиві її структурним складовим. Система взаємодіє із середовищем, у процесі чого поповнюється речовиною, енергією та інформацією і виконує стосовно нього певні функції.

Використання політологами США (Д.Істоном, Г.Алмондом, К.Дойчем та ін.) положень загальної теорії систем до аналізу політики спричинило появу ряду концепцій політичної системи суспільства та формування на їх основі системних уявлень про політичну владу та політичні процеси.

Головним системоутворюючим компонентом політичної системи є політична влада. Її виникнення та функціонування вимагає політичних інститутів. У процесі боротьби за владу та її використання формуються політичні відносини. Регулюють ці відносини політичні принципи та норми. Процес функціонування політичної влади відображається в політичній свідомості і вимагає відповідної політичної культури. Політична система як цілісне утворення взаємодіє з оточуючим її соціальним середовищем, в процесі чого проявляються її організаційні та регулятивні функції, соціальне призначення. Структурно-функціональний підхід до характеристики політичної системи виявляє її інституційну, комунікативну, нормативну, світоглядну та культурну підсистеми й політичну владу як ядро цієї системи. Межі політичної системи визначаються простором, у якому діють владні відносини.

Політична система виконує низку життєво важливих для суспільства соціальних функцій: владну, стратегічну, управлінську, представницьку, мобілізаційну, інтеграційну, розподільчу, стабілізаційну, модернізаційну та правову. Перша з них полягає в тому, що політична система є механізмом формування, використання і підтримки політичної влади відповідно до потреб суспільства. Стратегічна та управлінська функції виражають головне соціальне призначення політичної системи: керівництво та управління економічною, соціальною, правовою та духовною сферами. Інші названі функції можна розглядати як такі, що розкривають зміст і доповнюють базові функції політичної системи. Функції політичної системи вказують на верховенство цієї системи у соціальному організмі. Однак слід мати на увазі і той вплив, який чинять на політику економічні, соціальні та духовні процеси.

Узагальнюючи сказане, політичну систему суспільства можна визначити як сукупність взаємозв'язаних та взаємодіючих органів держави, інших політичних інститутів, а також політичних принципів, норм, політичних відносин, політичної свідомості і культури, що забезпечують ефективне функціонування політичної влади, керівництво суспільством, усіма його сферами.

Особливими засобами впливу на політичну владу, її завоювання та використання є політичні інститути – політичні організації та органи державного і недержавного характеру. Вони мають певну будову, керівні органи, функції та юридичний статус. Політичні інститути поділяють на власне- і невластеполітичні. До перших відносять державні органи, органи місцевого самоврядування, органи виборчого процесу, політичні партії, суспільно-політичні рухи та лобістські групи. До других – громадські організації, трудові колективи та засоби масової інформації. Наприклад, профспілки не є політичними за своєю природою організаціями (вони покликані захищати соціально-економічні інтереси трудящих), але закон дає їм право брати участь у певних політичних процесах, наприклад, у виборах органів влади обговоренні проектів державних рішень тощо.

У вітчизняній літературі політичну систему нерідко представляють лише як сукупність політичних інститутів: держави, у якій зосереджена політична влада; політичних партій, які ведуть боротьбу за владу і правлять державою; громадських формувань, суспільних рухів, ЗМІ, церков, які також прагнуть впливати на прийняття політичних рішень. Ця «мала політична система» позначається у політології терміном «політична організація суспільства». Вона є організаційною основою політичної системи та головним інструментом політичної влади.

2. Політична система суспільства є однією з підсистем сукупної соціальної системи. Інші складові суспільного організму – економічна, соціальна, правова та духовна підсистеми - утворюють середовище, в якому проявляється життєдіяльність політичної системи. Але не суспільні групи, економічна та духовна сфери «працюють» на політику, а саме вона служить суспільству, забезпечуючи його цілісність, керованість і динамізм.

Девід Істон (автор праць «Політична система» та «Системний аналіз політичного життя»), вважаючи основним призначенням політичних систем владний розподіл суспільних цінностей, особливу увагу приділив аналізу взаємодії політичної системи з оточуючим середовищем. Йдеться про так званий «вхід» у політичну систему, що здійснюється у формі «вимог» і «підтримки» громадян і «вихід» – «рішення» і «дії» владних структур у відповідь на «вимоги». Така кібернетична модель політичної системи (як «чорного ящика», що сприймає імпульси з оточуючого середовища і відповідає на них) дала можливість глибше усвідомити соціальне призначення цього феномену. Особливої уваги в даній концепції заслуговує процес внутрішньосистемної конверсії політичної інформації. Не кожна проблема, яка хвилює ту чи іншу верству суспільства, може бути «почута» і переведена у площину практичної політики. Для цього необхідно, щоб за проблемою стояв достатньо організований суб'єкт, який може чинити тиск на політичну систему. Такими суб'єктами є активісти громадянського суспільства, які виражають політичні настрої та орієнтації громадян. Отримавши інформацію про соціально значимі потреби, політична система починає аналізувати їх (включає механізми класифікації, агрегації, комбінування) та приймає рішення. Якщо

«вихід» із системи не задовольняє суспільство, агенти громадянського суспільства знову «атакують» владні органи, поки проблема не вирішиться. Важливо, щоб система могла адаптуватися до вимог часу, інакше вона приречена. Часто реакцією політичної системи на непосильні зовнішні подразники є звуження «вхідних» каналів та перехід системи в режим функціонування на основі «внутрішніх імпульсів». Тоді політична система із засобу народовладдя перетворюється в систему, що стоїть поза чи над суспільством і працює на себе.

Американський політолог Габріел Алмонд у праці «Політика регіонів, що розвиваються» (1971) не лише доповнив й розвинув погляди Істона, але й використав структурно-функціональний метод для формування власної концепції політичної системи. Він розглядав політичну систему як сукупність функцій і виділив такі типи структур:

- 1) законодавча;
- 2) виконавча;
- 3) судова гілка влади;
- 4) чиновництво;
- 5) політичні партії;
- 6) інші групи тиску.

Кожний елемент політичної системи виконує певні функції в інтересах усієї політичної системи і сприяє її адаптації та ефективній діяльності.

Дослідник поділив функції на три групи, враховуючи місце, яке відповідні структурні елементи займають у системі. Перша група представлена функціями процесу:

- артикуляція інтересів, тобто висловлення громадянами своїх інтересів;
- агрегація інтересів, тобто об'єднання інтересів громадян їх представлення в

програмах політичних партій та уряду;

- визначення політичного курсу;
- здійснення політичного курсу;
- виконання судових рішень.

Ці функції реалізують партії, законодавчі і виконавчі органи, чиновництво та суди.

В другу групу ввійшли функції системи. Вони визначають, чи збережеться система тотожною собі чи зміниться настільки, що стане іншою. Це функції:

- політичної соціалізації, які виконуються не лише елементами політичної системи, але й такими інститутами суспільства як сім'я, школа, засоби масової інформації, церква;
- політичного рекрутування, тобто відбору людей для політичної діяльності і висунення на їх на державні посади;
- політичної комунікації, тобто руху політичної інформації в політичній системі, суспільстві в цілому.

В третю групу функцій Алмонд включив функції „виходу” або функції втілення політичного курсу. До них відносяться:

- вплив політики, яка здійснюється урядом, на суспільство ;
- регулювання поведінки громадян;
- нагромадження ресурсів (у формі податків, зборів тощо);
- розподіл благ і послуг між різними групами населення.

Інформаційно-кібернетична модель політичної системи Карла Дойча характеризує фази проходження інформаційно-комунікативних потоків у політичній системі: прийом інформації, її опрацювання, прийняття рішень та аналіз їх ефективності.

3. Політичні системи перебувають у постійному русі, адаптуючись до нових історичних умов. Однак плавна еволюція (реформування) може переростати в швидкій кардинальній перебудові – у революцію.

Політична реформа – це зміна окремих елементів чи сторін політичної системи без впливу на її сутнісні параметри. Реформи бувають інноваційні та адаптаційні. Перші передбачають більш глибокі зміни в політичних відносинах, способах діяльності, прихід нових людей з новими ідеями.

Такі зміни натикаються на опір консервативних сил і тому суб'єкти інноваційних реформ неминуче використовують примус у різноманітних формах. Адаптаційні реформи значно повільніші. Вони реалізуються переважно колишнім керівництвом та старими засобами. Тут часто спостерігається переміщення кадрів по горизонталі, тобто на одному рівні владної піраміди. Як інноваційні, так і адаптаційні реформи здатні розв'язувати основні проблеми суспільства, до того ж досить ґрунтовно та без болісних операцій і втрат. Але для цього потрібна непохитна політична воля і значний ресурс часу. Революційні переміни торкаються глибинних основ суспільного ладу і передбачають зміну суб'єкта владарювання. Революції дають поштовх або завершують формування нової політичної системи.

Інноваційне реформування політичної системи в колишньому СРСР у другій половині 80-их років минулого століття призвело до політичної революції. Її суть полягала в тому, що реальна влада перейшла від КПРС, державної бюрократії, яка обслуговувала стратегічні плани партії, до народу в особі рад (демократична революція). Наступний політичний стрибок відбувся у 1991 р., коли український та інші народи Радянського Союзу стали суверенами на своїх територіях (антиімперські, національно-визвольні революції).

Помаранчева революція в Україні (кінець 2004 - початок 2005 р.) здійснила спробу усунути від влади колишню радянську номенклатуру, яка гальмувала процеси суспільної трансформації. Ця революція, маючи в основному демократичний, модернізаційний

характер, полягає також у тому, щоб подолати наслідки політики неоколоніалізму щодо України Російської Федерації і стати повноправним членом європейської спільноти.

4. Історичні та сучасні політичні системи країн світу можна класифікувати за різними ознаками. Основною з них є тип політичної влади, адже влада – головний системоутворюючий компонент політичної системи. За джерелом і характером політичної влади політичні системи поділяють на демократичні, авторитарні і тоталітарні. На механізм функціонування політичної системи помітно впливають кількість і сила політичних партій (наявна партійна система). Враховуючи цей чинник, політичні системи можна поділити на одно-, дво- і багатопартійні. Г. Алмонд, беручи за критерій особливості політичних культур, виділив англо-американську, континентально-європейську, доіндустріальну (частково індустріальну) та тоталітарну політичні системи. Прихильники марксистської теорії основним принципом класифікації висувають класовий характер влади і тип суспільно-економічної формації. На цій підставі політичні системи поділяють на рабовласницьку, феодальну, капіталістичну й соціалістичну. Політичні системи, крім наведеної типології, можна поділяти на відкриті й закриті, консервативні та динамічні, прогресивні й реакційні, стабільні та перехідні.

Політична система сучасного українського суспільства належить до перехідного типу. Це – пострадянська, посткомуністична, посттоталітарна політична система, яка має «родимі плями» минулого суспільного ладу. Разом з тим, це політична система з демократичною політичною орієнтацією, що закріплена в Конституції України, багатопартійна, відкрита для реформ. Вона поєднує прикмети командно-змагальної та соціопримирливої системи, синтезує традиції східно-європейської і західно-європейської політичних культур.

Основними завданнями подальшого розвитку сучасної української політичної системи є:

- побудова демократичної, правової та соціальної держави з ефективно діючими парламентом, урядом, незалежними судовими органами, чітким розподілом повноважень кожної з гілок політичної влади;

- формування зрілого громадянського суспільства як сукупності вільних громадян та їх самодіяльних організацій, особливо, профспілок і політичних партій;
- утвердження принципів народовладдя, законності, політичного та ідеологічного плюралізму, прав опозиції, гласності та інших засад демократичної політичної системи.

У грудні 2004 року з прийняттям змін до Конституції було започатковано перший етап політично реформи в Україні. Її наслідком є трансформація форми державного правління: українська держава з президентсько-парламентської стала парламентсько-президентською. За таких умов президентські повноваження звузилися, а парламенту і уряду стали ширшими. Головним політичним гравцем стає Верховна Рада України, яка формує уряд і контролює його роботу. У парламенті із депутатських фракцій формується більшість, яка висуває кандидатуру прем'єр міністра, інших урядовців і несе політичну відповідальність за роботу вищого органу виконавчої влади. Президент обмежується правом на ініціативу внесення кандидатур на посади Міністра оборони та Міністра закордонних справ, але затверджує їх на посаду і звільняє парламент. Практична діяльність вищих органів державної влади з початку 2006 р. коли набрали сили зміни до Конституції, показала, що ряд нововведень виявилися недосконалими. Це породило посягання одних органів влади на повноваження інших, паралелізм у їх діяльності тощо. Тому Президент України та лідери політичних партій виступають з ініціативами внесення суттєвих змін в Конституцію України, щоб виправити становище.

Стратегія реформування вітчизняної політичної системи передбачає також істотне підвищення ролі органів місцевого самоврядування та покращення роботи судових органів. Суть змін полягатиме у забезпеченні більшої самостійності та відповідальності у діяльності всіх гілок влади як у центрі, так і на місцях. Політичні реформи мають вдосконалити демократичні

засади суспільного та державного життя, розширити доступ громадян до влади задля їх активної участі у прийнятті політичних рішень та контролю за діяльністю органів влади. Успіх у розбудові ефективної політичної системи залежатиме від багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників, при цьому не лише внутрішнього, а й зовнішнього характеру

Із першоджерел

Девід ІСТОН. КАТЕГОРІЇ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ (фрагменти)

Питання, що надає сенс і ціль аналізу політичного життя: : яким чином поведінковим системам вдається виживати як у стабільному, так і мінливому світі. Пошук відповіді врешті-решт дозволяє зрозуміти те, що можна назвати життєвими процесами політичних систем, тобто фундаментальні функції, без яких жодна система не може тривалий час існувати, а також типові способи реакцій, за допомогою яких системам вдається їх підтримувати. Аналіз цих процесів, а також природи та характеру реакцій політичних систем я вважаю центральною проблемою політичної теорії.

[...] Хоча у підсумку я прийду до висновку, що корисно розглядати політичне життя як складний комплекс процесів, за допомоги яких певні типи «входів» (inputs) перетворюються у «виходи» (outputs) (назвемо їх владними рішеннями та діями), спочатку корисно застосувати більш простий підхід. Доцільно почати вивчення політичного життя як поведінкової системи, що знаходиться у певному довкіллі, з якою ця система взаємодіє. До того ж необхідно враховувати декілька суттєвих моментів, що імпліцитно присутні в цій інтерпретації.

По-перше, така точка відліку теоретичного аналізу передбачає що політичні взаємодії у суспільстві являють собою систему поведінки. Це твердження розчаровує своєю простотою. Але справа в тому, що якщо поняття системи використовується з достатньою суворістю та з урахуванням усіх внутрішньо притаманних наслідків, воно є відповідною точкою, рухаючись із якої можна отримати багато висновків у подальшому аналізі.

По-друге, тією мірою, якою ми можемо ефективно розглядати політичне життя як систему, зрозуміло, що її не слід вивчати як існуючу у вакуумі. Її варто розглядати у фізичному, біологічному, соціальному та психологічному довкіллі. Тут знову емпірична тривіальність цього твердження не повинна закривати нам його вирішальне теоретичне значення. Якби ми ігнорували твердження, що здається таким очевидним, то було б неможливим закласти основу аналізу феномена виживання політичних систем у стабільному чи мінливому світі.

Тут ми переходимо до третього пункту. Уточнення того, що являють собою різні види довкілля, корисне й необхідне, оскільки політичне життя є *відкритою* системою. Внаслідок її власної природи як соціальної системи, виокремленої з інших соціальних систем, вона піддана їхньому постійному впливові. В цих систем виходить постійний потік подій та акцій, що визначають умови, в межах яких елементи політичної системи повинні діяти.

І врешті, той факт, що деякі політичні системи виживають, як би на них не впливало довкілля, означає, що вони повинні володіти здатністю *реагувати* на збурювальні впливи і тим самим адаптуватися до мінливих умов. Якщо ми визнаємо, що політичні системи можуть бути адаптивними, одразу з'являються нові можливості теоретичного аналізу.[...]

Як я вже зазначав у «The Political Systems», *політична* система може бути визначена як сукупність тих взаємодій, через які цінності в авторитарний спосіб приносяться у суспільство. Це саме те, що відрізняє політичну систему від інших систем, які з нею взаємодіють. Довкілля політичної системи можна поділити на дві частини: інтрасоцієтальну та екстрасоцієтальну. Перше

складається з трьох систем, які не є політичними у відповідності до нашого визначення природи політичних взаємодій. Інтрасоцієтальні системи містять такі множини типів поведінки, стосунків, ідей як економіка, культура, соціальна структура, міжособистісні взаємини. Вони є функціональними сегментами суспільства, компонентом якого є і сама політична система. [...] У світі, де постійно формуються нові політичні системи, ми можемо знайти немало прикладів того, коли економіка, культура чи соціальна структура, що змінюються, можуть чинити вплив на політичне життя.

Друга частина довілля політичної системи екстрасоцієтальна, містить усі системи, що є зовнішніми стосовно даного суспільства. Вони виступають функціональними компонентами міжнародної спільноти, елементами якої можна вважати конкретні суспільства. Міжнаціональна система культури – приклад екстрасоцієтальної системи.

Обидва ці класи систем – Істра й екстрасоцієтальні, – які ми розглядаємо як зовнішні стосовно політичної системи, утворюють повне довілля політичної системи. Вони можуть слугувати джерелом стресів політичної системи. *Збурювальні впливи* — поняття, за допомоги якого можна ефективно описувати впливи повного довілля на політичну систему і викликані ними зміни цієї системи. Не всі збурювальні впливи створюють напруження в політичній системі: деякі сприяють виживанню системи, інші є нейтральними в сенсі здатності викликати стрес. Але багато з впливів можна вважати здатними приводити політичну систему до стресу. [...]

Усі політичні системи як такі... обов'язково виконують дві функції. По-перше, вони повинні бути здатними пропонувати суспільству цінності та, по-друге, змушувати більшість його членів визнавати їх як обов'язкові, принаймні майже завжди. Ці дві властивості виокремлюють політичні системи посеред інших типів соціальних систем.

Значить, ці дві властивості – пропозиція цінностей суспільству і відносна щільність їх визнання останнім – є *істотними змінними* політичного життя. Їх наявність можна вважати необхідною умовою того, що останнє існує. Ми можемо тут визнати за аксіому, що жоден тип суспільства не міг би реалізуватися без тієї чи іншої політичної системи. [...]

Якщо шукати ефективний метод вивчення впливу довілля на політичну систему, треба прагнути до максимально можливої редукції величезної кількості впливів до обмеженого числа індикаторів. Я вважаю, що варто намагатися робити це, використовуючи поняття «входи» і «виходи».

Як можна описувати ці «входи» та «виходи»? Оскільки я проводжу аналітичне розмежування політичної системи від чи оточуючих її систем, то корисно інтерпретувати взаємодії, пов'язані з поведінкою елементів цих систем, як *обміни*, чи *транзакції*, які можуть перетинати границі політичної системи. За допомогою терміну *транзакція* підкреслюватиметься факт однонаправленої дії довілля на політичну систему чи зворотного зв'язку за умови нехтування часом зворотної реакції відповідних систем. [...]

[...] «Входи» можуть виконувати функції сумарних змінних, які узагальнюють у концентрованому вигляді все, що відбувається у довіллі політичної системи, що може сприяти політичному стресу. Тому поняття «входи» слугує потужним аналітичним інструментом. [...]

Як ефективний теоретичний інструмент корисним може бути розгляд основних впливів з боку довілля на політичну систему в формі двох головних входів: *вимог* і *підтримки*. За їхньої допомоги широкий спектр подій і видів активності у довіллі може бути узагальнений, відображений і вивчений стосовно їхнього впливу на політичне життя. [...]

Аналогічним чином поняття «виходи» допомагає нам вивчати усю множинність наслідків поведінки елементів політичної системи для її довілля. [...]

Корисним методом спрощення і організації емпіричних даних про поведінку елементів системи (що виявляється у їхніх вимогах і підтримці) є подання їх у термінах того, як «входи» перетворюються на те, що можна назвати *політичними виходами*. Такими є рішення і дії влади. [...]

«Виходи» не лише впливають на довкілля політичної системи, але й дозволяють визначати і коригувати у кожному новому циклі взаємодії відповідні «входи» системи. При цьому утворюється *контур зворотного зв'язку*, що відіграє важливу роль у роз'ясненні процесів, які допомагають системі давати раду стресам. Цей зв'язок дає можливість системі використовувати свій попередній та сьогоdnішній досвід для того, аби спробувати удосконалити свою майбутню поведінку.

Коли ми говоримо про політичну систему як діючу, то треба пам'ятати, що її не варто уявляти як дещо монолітне. Для того щоб забезпечити можливість колективної дії, в ній існують ті, хто виступає від імені чи в ім'я системи. Ми можемо визначити їх як *владоможці*. Якщо необхідно виконати дії із задоволення деяких вимог чи створити умови для такого задоволення, інформація про результативність «виходів» повинна сягати хоча би цих владоможців. За відсутності інформаційного зворотного зв'язку про процеси, що відбуваються в системі, владоможці будуть діяти наосліп.[...]

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

1. Поняття політичної системи суспільства, її структура та функції.
2. Теоретичні засади взаємодії політичної системи із соціальним середовищем.
3. Типологія політичних систем. Особливості політичної системи сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. – К., 2006. – Р. 1
2. Політологія. Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К., 2001. – С.220-240.
3. Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С.511-512; 561-562; 569-570.
4. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. – Тернопіль, 2007. – С.36-49
5. Рудич Ф.М. Політична система сучасної України. – К., 2002.
6. Шляхтун П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки). – К., 2002. – С.220-244.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

політична система суспільства, політичний інститут, політична організація суспільства, «вхід» в політичну систему, «вихід» з політичної системи, політична реформа, політична революція.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Опираючись на теорію взаємодії політичної системи із соціальним середовищем американського політолога Д.Істона, охарактеризуйте взаємини політичної системи з вітчизняною економічною системою.
2. В Україні існує необхідність продовження радикальної політичної реформи. Які компоненти політичної системи вимагають, на Ваш погляд, докорінної зміни і чому?

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У чому сенс поняття „ політична система суспільства”?

- а) характеризує системність політичної сфери суспільного життя
- б) вказує на місце політичної системи у соціальному організмі країни
- в) відображає єдність політичного та економічного життя
- г) відображає роль політики у суспільстві

2. Який із компонентів політичної системи є головним, системоутворюючим?

- а) політичні інститути
- б) політична свідомість
- в) політична влада
- г) політичні норми

3. Хто формує політичну систему країни?

- а) народ
- б) політичні партії
- в) суб'єкти політичної влади за підтримки народу
- г) політична система формується спонтанно

4. Яку модель політичної системи розробив Г. Алмонд?

- а) функціональну
- б) інформанційно-кібернетичну
- в) соціально-психологічну
- г) інституційну

5. Яку модель політичної системи запропонував К. Дойч?

- а) інформаційно-кібернетичну
- б) функціональну
- в) соціально-психологічну
- г) біхевіористську

6. З яких підсистем складається політична система?

- а) інституційної, світоглядної, нормативної, культурної, комунікативної
- б) економічної, соціальної культурної
- в) владно-політичної правової
- г) „входів” та „виходів” з політичної системи

7. Що таке політична організація суспільства?

- а) громадянське суспільство
- б) сукупність власнеполітичних і невластнеполітичних інститутів
- в) організація державної влади
- г) система громадських організацій

8. Який із названих інститутів не є власне політичним?

- а) профспілки
- б) парламент
- в) правляча коаліція
- г) політичні партії

9. Що таке „вхід” у політичну систему суспільства?

- а) умови оптимального функціонування
- б) вимоги громадян до суб'єктів політичної системи
- в) включення у структуру політичної системи нових елементів
- г) політичні інститути, що діють у регіонах країни

10. Що таке „вихід” із політичної системи суспільства?

- а) здійснення політичної влади щодо інших сфер суспільного життя
- б) обговорення народом проектів законів, інших правових актів
- в) прийняття політичних рішень та дій задля їх виконання
- г) вихід політичних партій із правлячої коаліції у парламенті країни

11. Які процеси відбуваються у середині політичної системи?

- а) висловлення звернень громадян до органів влади
- б) прийняття рішень з актуальних питань політики
- в) дії щодо реалізації політики уряду
- г) формування інститутів громадянського суспільства

12. Яка із функцій політичної системи є базовою?

- а) представницька
- б) владно-політична

- в) правова
- г) управлінська

13. В чому сенс правової функції політичної системи?

- а) політична система функціонує на основі конституційного права
- б) політики розбудовують правову систему суспільства
- в) правова система є компонентом політичної системи
- г) політики контролюють дотримання законодавства у різних сферах

14. У чому сутність взаємодії політичної та економічної систем в умовах демократичного суспільства?

- а) економічна система домінує над політичною
- б) політична система здійснює керівництво економікою
- в) економічна система не впливає на функціонування політичної системи, але остання може впливати на першу
- г) політична система визначає стратегію розвитку економіки

15. Які зміни у політичній системі відбуваються у процесі політичних реформ?

- а) певних змін зазнають усі підсистеми при збереженні існуючого суб'єкта влади
- б) змінюється суб'єкт політичної влади
- в) істотно змінюються функції політичної системи
- г) перебудовується інституційна підсистема політичної системи

16. Які зміни у політичній системі відбуваються в процесі революції?

- а) змінюється суб'єкт політичної влади і перебудовується уся політична система
- б) змінюється форма державного устрою
- в) народ стає сувереном
- г) істотних змін зазнає громадянське суспільство

17. Яких змін зазнала політична система України з проголошенням незалежності держави?

- а) істотно реформувалася
- б) стара система була зруйнована і сформована нова
- в) було здійснено незначні зміни при збереженні основ права та інституційної підсистеми
- г) до влади прийшли націоналісти

18. В Україні відбувся перший етап політичної реформи. У чому його зміст?

- а) реформована судова система
- б) істотних змін зазнала система місцевого самоврядування
- в) в Україні змінилася форма державного правління
- г) розширено конституційні права і свободи громадян

19. Який з критеріїв не використовується для типології політичних систем?

- а) кількість партій
- б) тип влади
- в) тип політичної культури
- г) розвинутість самоврядування

20. До якого типу політичних систем належить українська політична система?

- а) авторитарна
- б) соціопримирлива
- в) демократична
- г) двопартійна

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Вклад американських політологів у розробку теорії політичних систем.
2. Політичні інститути: види, взаємодія та роль у політичній системі.
3. Політична реформа та революція як способи трансформації політичних систем.
4. Актуальні проблеми політичної реформи в Україні.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «політична система суспільства».
2. Яким є вклад у теорію політичних систем американських учених?
3. Що таке політична організація суспільства?
4. Які політичні інститути належать до власне політичних?
5. Розкрийте зміст понять «вхід» і «вихід» із політичної системи.
6. Які функції політичної системи суспільства?
7. Проаналізуйте особливості інноваційних та адаптаційних реформ.
8. На основі яких критеріїв можлива типологія політичних систем?
9. Назвіть типологічні ознаки української політичної системи.

ТЕМА 5: ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

План

1. Сутність і поняття політичного режиму та його типи. Демократичний політичний режим та його ознаки.
2. Авторитарний політичний режим: ознаки та різновиди.
3. Тоталітаризм як політичний феномен ХХ ст.
4. Особливості політичного режиму сучасної України

1. Одне із головних понять політичної науки, яке розкриває спосіб функціонування політичної системи є категорія «політичний режим» (від лат.- *regimen* – управління). Цим терміном оперували ще в античності, але його сучасне розуміння пов'язане з Великою французькою революцією, коли виникло поняття

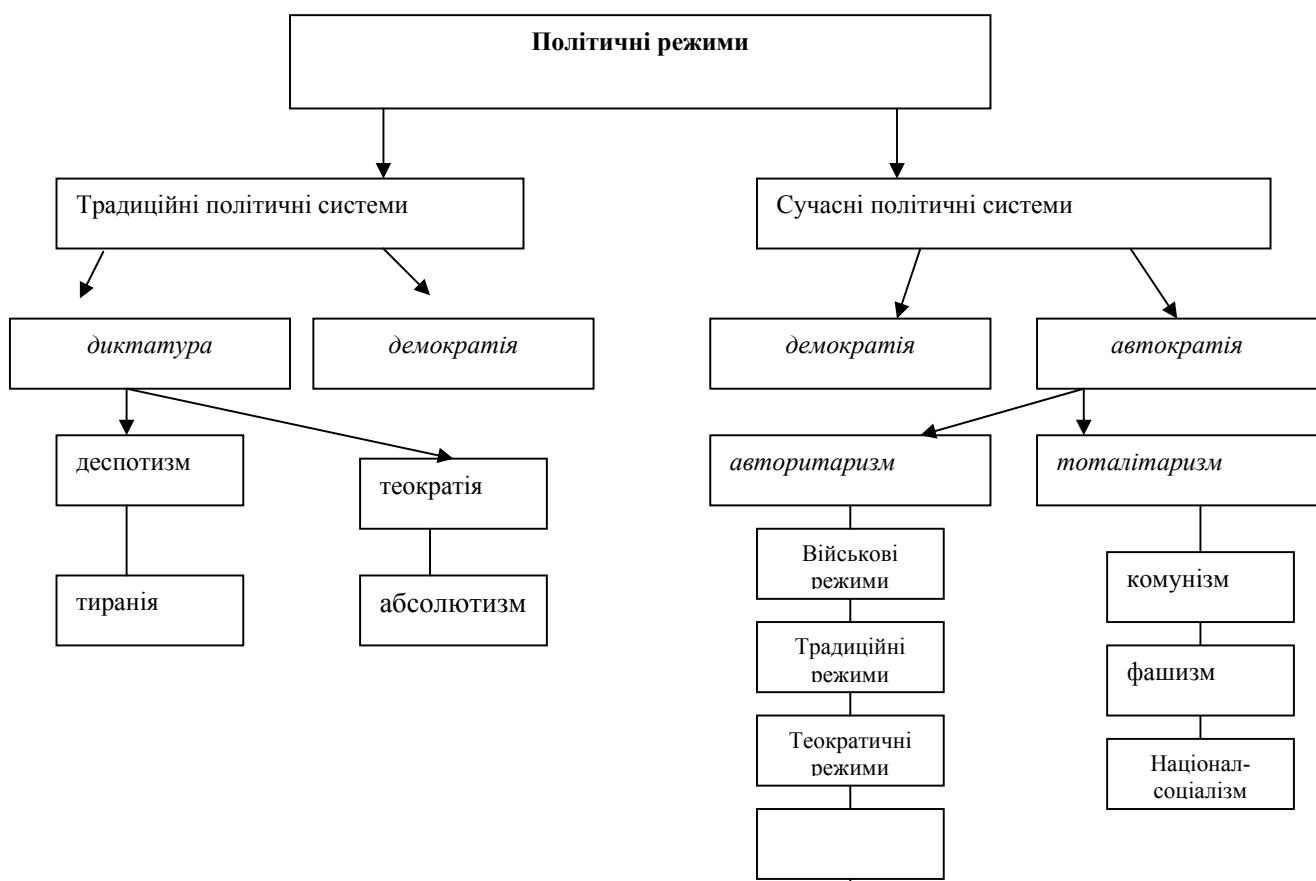
“ancien regime”(старий порядок, старий режим),а в широкий науковий обіг він ввійшов після Другої світової війни. Це поняття протягом багатьох років залишається предметом теоретичних дискусій в науці і його інтерпретація на даний час немає однозначного змісту. Так, сутність політичного режиму нерідко розглядається в суспільних науках як форма правління і форма державного устрою, як характеристика держави, при якій розкриваються сукупність методів реалізації державної влади. З політологічної точки зору це обмежений підхід, так як не враховує взаємодію держави з громадянським суспільством, що визначає рівень і механізми реалізації демократичних прав і свобод. Адже функціонування політичної системи, поряд з діяльністю державних інститутів влади, охоплює також і ряд інших суспільних процесів, які відображають реальну роль та інтереси всіх соціальних прошарків і груп, політичних партій і громадських об'єднань в ході формування і функціонування владних структур. Тому необхідно диференціювати поняття «державний режим» і «політичний режим».Перше характеризує методи реалізації державної влади, а друге певне середовище і умови політичного життя, образно кажучи, своєрідний політичний клімат, який існує в країні в конкретний період її історичного розвитку. Відомий французький політолог Ж. Кермонн визначив політичний режим як сукупність елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичної влади в даній країні у визначений період.

До основних компонентів, які формують зміст категорії «політичний режим» можна віднести наступні:

- рівень реальної участі народу в механізмах формування політичної влади і її реалізації;
- гарантування прав і свобод особистості, співвідношення їх прав з правами держави;
- характеристика способів формування політичної влади і механізмів її реалізації в суспільстві;

- рівень гласності в суспільстві і прозорість в діяльності державних інститутів, що водночас залежить від реального становища і діяльності ЗМІ в країні;
- реальне співвідношення між гілками державної влади – законодавчої, виконавчої, законодавчої;
- місце і роль недержавних інститутів в політичній системі суспільства;
- врахування інтересів меншості при прийнятті політичних рішень;
- домінування певних методів при реалізації політичної влади (переконання, примусу, насильства);
- юридичне і політичне становище та роль в суспільстві силових структур, рівень реалізації принципу верховенства закону у всіх сферах функціонування суспільства;
- існування політичної опозиції, ідеологічного і політичного плюралізму, багатопартійності;
- існування реальних можливостей і механізмів притягнення до політичної і юридичної відповідальності посадових осіб в державі, в тому числі і найвищих

Сутність поняття політичного режиму розкривається через їх типологію. В загальному це розкриває наступна схема : ¹

В сучасній політичній науці найбільше використовується типологізація за якою політичні режими поділяються на демократичні та автократичні (недемократичні). В свою чергу недемократичні (автократичні) поділяються на авторитарні та тоталітарні. Необхідно враховувати, що вказана типологія носить умовний характер, є теоретично ідеалізованою схемою. Кожен політичний режим містить в собі синтез двох протилежних принципів організації соціально-політичних відносин – автократизму та демократизму, які майже одночасно виникли в процесі становлення державного періоду в історії людства. Інша справа, пропорційне співвідношення їх елементів в динаміці функціонування режиму. Розглянемо особливості і ознаки виділених типів політичних режимів.

¹ Погорілий Д.Є. Політологія : кредитно-модульний курс . Навчальний посібник. – К. : Центр учбової літератури.- 2008,-с.100.

Перш як приступити до розгляду демократичного політичного режиму, зазначимо, що поняття «демократія»(грец. *demokratia*; *demos* – народ + *kratos* – влада) є одним з найбільш багатозначних і вживаних в політичних науках. Цій важливій політологічній категорії присвячена окрема тема в даному посібнику, тому обмежимося в цій темі характеристикою власне демократії як політичного режиму.

Хоча поняття «демократія» означає буквально « народовладдя», в дійсності можливість всього народу повністю здійснювати політичне владування поки що ні в одній країні не реалізовано, це скоріше ідеал. Проте, ряд країн зробили для його реалізації значні успіхи, більше від інших (США, держави Західної Європи), тому можуть бути зразком для інших в досяганні цього ідеалу.

Головними ознаками демократичного політичного режиму є:

- народ приймає участь у формуванні і реалізації державної влади через участь у виборах та делегуванні представницьким і виконавчим структурам владних повноважень, в межах яких вони діють самостійно;

- виборність центральних і місцевих органів влади, їх підзвітність виборцям, можливість ротації якщо оправдали народного довір'я волею виборців. Вибори повинні бути регулярними, загальними, конкурентними, чесними та таємними.

- рішення більшості повинно враховувати інтереси меншості;

- легітимність державної влади, наявність розвинутого громадянського суспільства та його інститутів (див. тему «Громадянське суспільство»);

- у всіх сферах функціонування суспільного життя домінує закон, реалізується ідея правової держави, проголошені права і свободи громадянина та особистості реально забезпечуються. Діє принцип «дозволено все, що не заборонено законом»;

- в процесі функціонування державної влади принцип розподілу влади є визначальним;

- при реалізації державної влади домінують методи переконання, згоди, компромісу, обмежені методи примусу, насильства;

- силові інститути використовуються по прямому призначенню, їх діяльність строго регламентована законами, вони контролюються суспільством;

- ідеологічний і політичний плюралізм, багатопартійність і конкурентність політичних партій, наявність і функціонування політичної опозиції;

- гласність, ЗМІ які вільні від цензури, реалізують не принцип свободи совісті але і виступають в якості одного із інструментів управління суспільством, т.зв.

«четвертою гілкою влади». Такі основні риси демократичного політичного режиму, які в сукупності виражають ідею демократії в політичній сфері суспільства.

2. Авторитаризм. Авторитаризм є різновидом автократичного (недемократичного) політичного режиму (від лат. *autoritas* - вплив, влада), при

якому політична влада здійснюється конкретним суб'єктом (групою, партією, класом) при мінімальній участі народу.

Авторитаризм має, на відміну від демократії, багату політичну історію. До неї можна віднести азіатські сатрапії, стародавні тиранії, деспотії ,олігархії, абсолютистські монархії Середньовіччя і Нового часу, новітні диктаторські режими і військові хунти. Класичним виразом, який влучно передає сутність авторитарного політичного режиму можна вважати слова французького короля Людовіка XIV- «Держава – це я». В сучасному світі авторитарні режими найбільше поширенні в країнах Азії, Африки, Близького Сходу, Латинської Америки та в пострадянських республіках.

Авторитаризм в наш час можна вважати як проміжний режим між демократією і тоталітаризмом. З демократичним режимом його зближує наявність автономних, не контрольованих державою суспільних сфер і елементів громадянського суспільства. З тоталітаризмом його поєднує абсолютна не обмежена законом влада. Режим може як самостійно функціонувати, так і при певних обставинах і умовах (політичних, економічних соціальних) трансформуватися в сторону першого чи другого.

Авторитаризм характеризують наступні ознаки:

- концентрація влади в центрі і на місцях в руках політичного лідера чи певного кола, партії, коаліції з одного боку, а з іншого відчуження народу від реального впливу на владу;
- деформується принцип розподілу влади на користь виконавчої, а наявність деяких елементів демократії (наприклад представницьких органів влади) обмежуються владними суб'єктами;
- деформована дія принципу виборності державних органів і посадових осіб та їх контроль і підзвітність зі сторони суспільства. Поповнення (рекрутування) правлячої політичної еліти здійснюється в основному закритим способом – т.зв. система гільдій (див. тему «Політичні еліти і лідерство»);

- державне управління характеризується жорсткими командно - адміністративними методами керівництва, можуть використовуватися каральні заходи у внутрішній політиці, але практично не використовуються масові репресії, вони носять вибірковий характер;

- органи державної влади, виходячи з власного розуміння політичної доцільності, можуть діяти на свій розсуд, нерідко ігноруючи норми закону і маніпулюючи ними в своїх інтересах. Силві структури практично не підконтрольні суспільству і часто використовуються владою у політичних цілях;

- єдина ідеологія відсутня, але її можуть замінити традиції, релігія, культура, які наділяють легітимністю лідера і одночасно можуть і частково обмежувати його владу;

- існує обмежена свобода слова, напівгласність, часткова цензура, але повний контроль над всіма сферами відсутній;

- права і свободи людини можуть декларуватися ,але реально не забезпечуватися, перш за все у політичній сфері. Людина позбавлена гарантій безпеки а своїх відносинах з державою, де судова система залежить і контролюється владою, є додатком до неї і залежна у своїх рішеннях;

- існування обмеженого ідеологічного і політичного плюралізму, що є, на думку багатьох політологів, однією з найхарактерніших рис авторитаризму. Обмеження стосуються виключно політичних об'єднань, партій, груп інтересів і тиску. Рівень обмеження дозволяє функціонування політичних партій, певних схем напів - і псевдоопозиції режиму в умовах напівсвободи. Напівопозиційні партії і групи можуть дозволити собі навіть критику режиму, але одночасно визнавати його легітимність, а також прагнути до участі у владі. Разом з тим, застосовуються репресії проти реальних опонентів, тих хто справді представляє реальну загрозу владі. Тоді може вводитися жорстка цензура, заборонятися окремі політичні партії, ставати жорсткою правова система, відбуватися маніпулювання законом

для переслідування і покарання політичних супротивників (з цього приводу класичним є вираз, який приписують іспанському диктатору Ф.Франко - «Моїм друзям все - ворогам - по закону»).

Краще зрозуміти сутність авторитаризму допоможе (див. також схему на с.)
!!!!розгляд його основних різновидів :

- традиційні режими, які поширені в державах з абсолютистською формою монархії. Для них властива необмежена влада монарха, легітимність якої носить традиційний характер. Монарх наділений необмеженою владою в законодавчій, виконавчій та судовій сферах, призначає уряд , який виконує його волю і підзвітний йому, а представницькі органи можуть бути відсутні або підпорядковані йому. Такі режими функціонують в країнах арабського Сходу - Саудівській Аравії, Омані, Катарі, Брунеї, Об'єднаних Арабських Еміратах

- військово-бюрократичні диктатури, що встановлюються в результаті військових переворотів(пугчів).Владу захоплюють військові, діяльність політичних партій і організацій, представницьких органів забороняються, або обмежується. Такими були диктатура «чорних полковників» в Греції, військові хунти Чилі, Аргентині, Бразилії, Парагваї та інших країнах Латинської Америки, Азії та Африки.

- персональні тиранії. За умов такого персоніфікованого режиму влада належить одноособовому диктатору, який опирається на репресивний поліцейський апарат, а інші інститути влади слабкі. Прикладами такого режиму є режим Саддама Хусейна в Іраку, Іді Аміна в Уганді, Самоси в Нікарагуа. Різновидом такого режиму є султанізм, де при владі задіяні близькі родичі і друзі диктатора, які мають вирішальний вплив на економіку та інші сфери суспільного життя (режим Дювальє в Гаїті, Заїр при диктатурі Мобуту, Центральноафриканська держава при Бокассо).

- неоавторитарні режими. Вони характеризуються концентрацією влади в руках правлячої еліти при формальному функціонуванні багатьох партій, опозиції,

періодичних і конкурентних виборів. Проте влада, завдяки різного роду маніпуляцій зберігається в руках однієї партії. Такі режими, наприклад, функціонують в Мексиці, Сирія а також в Росії та в більшості пострадянських республік;

- теократичні авторитарні режими характеризуються владою фанатичних релігійних кланів. Прикладом такого типу є політичний режим в Ірані, який утворився внаслідок революції 1979 р., коли реальну владу в країні, коли владу захопили ісламські фундаменталісти на чолі з аятолою Хомейні, режим талібів в Афганістані в др.пол.90-х рр.. Такі режими мають багато спільних рис з тоталітарними, роль ідеології займає релігія.

Авторитарні режими найпоширеніші в сучасному світі і тому багатоманітні. В політичній науці виділяють ще й такі типи:

- однопартійні режими (Єгипет при Насері, Аргентина при Пероні);
- корпоративний авторитаризм, тіньовий авторитаризм – влада тіньових, нерідко і кримінальних угруповань;
- бюрократичний авторитаризм – влада здійснюється закритою групою чиновників, адміністративно-управлінським апаратом, що спирається на армію та силові органи;
- олігархічний авторитаризм – влада заснована на сполученні політичного та економічного панування, союзі бюрократії і олігархічних угруповань(Туніс, Філіппіни при Маркосі (1972 – 1985)).Соціальним результатом політики при такому режимі є різка диференціація і поляризація населення на бідну більшість і меншість яка швидкими темпами багатіє;
- популістські режими – засновані на здобуванні популярності в широких масах за допомогою демагогії, використання стереотипів і міфів, маніпулювання суспільною думкою, широкого використання форм безпосередньої демократії – виборів, референдумів, різноманітних форм політичної участі громадян (мітингів, демонстрацій) для легітимації влади¹.

Політологи виділяють також, як окремий різновид, т.зв. «авторитаризм розвитку». Його головними рисами є не консервація існуючих соціально-політичних відносин, що історично склалися в суспільстві і є характерними для вище означених типів авторитаризму, а сприяння і стимулювання соціальної політичної та економічної модернізації. Держава стає ініціатором змін в соціально-економічному житті, впроваджує їх під своїм контролем, що в кінцевому результаті йде на користь всього суспільства (Китай, Південна Корея в 80-х рр., Таїланд, Індонезія). Авторитаризм може бути, як вже зазначалося вище, перехідним режимом під час трансформації тоталітаризму. Для такого режиму характерним є одночасна наявність і функціонування як авторитарних так і демократичних елементів, вони визначаються в політології як перехідні, гібридні, є характерними для пострадянських держав (Росія, Білорусь, Молдова, а також і Україна).

Завершуючи аналіз авторитарних політичних режимів, необхідно акцентувати на тому, що неправомірною є оцінка авторитаризму як лише негативного явища. Політична історія знає багато прикладів, коли авторитарні режими, завдяки здатності мобілізувати соціальні ресурси на стратегічних напрямках розвитку суспільства і нейтралізації політичних супротивників, забезпечили успішний розвиток багатьох країн – Іспанії, Індонезії, Таїланду, Південної Кореї, Чилі та інших.

4. Тоталітаризм. Тоталітаризм – політичний режим, який характеризується насильницьким політичним, економічним та ідеологічним пануванням правлячої верхівки, організованої в цілісний бюрократичний партійно - державний апарат на чолі з вождем і тотальним контролем над всіма сферами суспільства загалом та кожною людиною зокрема

¹Погорілий Д.Є. Політологія : кредитно-модульний курс .Навчальний посібник. – К. : Центр учбової літератури .- 2008,-с 118

На відміну від демократичного і авторитарного політичних режимів, які були способом організації суспільно-політичного устрою суспільства протягом всієї державної і політичної історії людської цивілізації, то тоталітарний політичний режим виник тільки в ХХ ст.. Проте, тоталітарні ідеї і концепції беруть свій початок з політичних теорій стародавнього світу. Як спроби пошуку кращого суспільного устрою вони існували, і були характерні для всіх етапів розвитку суспільно-політичної думки. Свого найбільшого розвитку вони набули в ХІХ-ХХ ст. в умовах становлення і розвитку індустріального суспільства, яке створило систему масових комунікацій, зробило технічно можливим ідеологічну індоктринацію (насильне впровадження ідеологічної доктрини), тотальний і всезагальний контроль за особистістю. Зміцніла і сама держава, розширились її соціальні функції. Зростання елементів раціональності, організованості суспільного життя, успіхи в розвитку науки, техніки і освіти створили ілюзії можливості переходу до раціонально-організованого і тотально керованої форми життя в масштабах всього суспільства, що могла реалізувати всесильна і всепроникна державна влада.

Термін “тоталітаризм” увійшов в широкий науковий і загальний вжиток в кінці 20-х років ХХ століття. Саме слово “тоталітаризм” походить від латинських слів “totalitas” (повнота, цілісність) і “totalis” (весь, повний), а в політичну лексику введено італійським вченим і політичним діячем, ідеологом фашизму Д.Джентіле.З цього часу поняття “тоталітаризм” ввійшло в пропагандистський, політичний, а згодом і в науковий лексикон.

Однією з головних ознак тоталітаризму є ідеологізація всіх сторін суспільного життя, прагнення підпорядкувати єдино “вірній” теорії з допомогою планування всі політичні, економічні соціальні процеси. По своєму змісту тоталітарна ідеологія завжди революційна, вона обґрунтовує необхідність формування нового суспільства і людини на основі добре обґрунтованої “світлої” мети, ідеї, навколо якої інтегрується все суспільство, і в яку повинні вірити всі.

Така ідея проголошує прихід нового щасливого ладу, якого ще не було в історії (наприклад, “тисячолітнього рейху” в Німеччині, чи “пролетарського братерства пригноблених” в СРСР). Вся основа тоталітарної ідеології базується на певних соціальних міфах, наприклад, про капіталізм і комунізм, керівній ролі робітничого класу, винятковості і зверхності арійської раси, тощо. Ці міфи не підлягають критиці, набувають характеру релігійних символів, служать основою раціонального обґрунтування всіх суспільно-політичних подій.

Тоталітарна ідеологія пронизана патерналістським духом “батьківським” ставленням вождів, які досягли соціальної “істини”, до недостатньо “просвітлених” мас. Ідеологія, як єдино вірне вчення, носить обов’язковий для всіх характер (в нацистській Німеччині був прийнятий спеціальний закон, який закріплював єдину для всіх німців ідеологію). Тоталітарне суспільство створює могутню машину ідеологічної обробки населення, маніпулювання масовою свідомістю, політична пропаганда ритуалізується, набуваючи рис релігійного культу. Провідником офіційної ідеології виступає єдина партія, нового, тоталітарного типу, яка прийшовши до влади, зрощується з державними інститутами, концентрує всю повноту влади, насильницьким шляхом впроваджує ідеологію в життя, забороняючи при цьому всі інші партії. Існування єдиної партії є невід’ємною рисою у функціонуванні тоталітарних режимів.

Другою, важливою і характерною ознакою тоталітарних систем, що, очевидно, безпосередньо пов’язане з першою, є монополія влади на інформацію, повний контроль над засобами масової інформації і жорстка цензура не тільки політичних видань, але і літературно-мистецьких та інших. Звідси і нетерпимість до інакодумства, ідейні противники розглядаються як політичні вороги. Про важливість цієї риси свідчить і те, що політика гласності в перебудовний період, стала першим кроком на шляху демократизації радянського суспільства, а в подальшому сприяла падінню авторитету КПРС і влади. Тоталітарний режим повністю ігнорує і відкидає громадську думку, замінюючи її офіційними політико-

ідеологічними оцінками, основи загальнолюдської моралі, яка повністю підпорядковується офіційній ідеології.

Наступною важливою ознакою тоталітаризму є надцентралізація влади, створення механізму владних структур на однопартійній основі на чолі з одноособовим лідером (“фюрером”, вождем”), жорсткою ієрархічною субординацією і дисципліною. Характерною особливістю цього є відміна, або призупинення на невизначений строк дій конституції і законів, зосередження законодавчої, виконавчої і судової влад в одних руках, тобто перехід від принципу розподілу влад до єдності. Це викликано постійними і частими змінами в усіх сферах суспільно-політичного і економічного життя, а також необхідністю утвердження режиму і подальшою реалізацією відповідних ідей і цілей. Важливою рисою тоталітарних систем є відмова від федералізму в організації державного устрою. СРСР був організований як унітарна держава, що приводило до гострих суперечок між центральним керівництвом на протязі 20 - поч. 30-х рр., поки Й. Сталіну не вдалось остаточно уніфікувати країну. Прийшовши до влади А. Гітлер ліквідував федеральне самоуправління, введене Бісмарком.

Визначальною ознакою тоталітарних режимів є використання насильства і терору в великих масштабах, що здійснюють військові і напіввійськові структури, секретна поліція. Використання військового чи поліцейського терору для наміченої цілі є необхідне і повністю виправдане навіть з юридичного боку, з точки зору лідерів. Для цього створюються спеціальні концентраційні табори, збільшується число тюрем, провадяться масові депортації. Спочатку насильство спрямоване на знищення “внутрішніх” ворогів, як наприклад, залишків контрреволюції і буржуазії в СРСР чи євреїв в Німеччині, внутрішні вороги часто пов’язуються з зовнішніми ворогами. В нетоталітарних країнах не існує аналогів того, щоб в мирний час держава використовувала проти своїх громадян терор і насильство в таких масштабах, як це було в Радянському Союзі і Німеччині. Використання органів насильства не є притаманне лише тоталітарним режимам,

воно пов'язане з традиціями попередніх політичних формацій, але в тоталітарному суспільстві вони перетворюються в інструмент терору, перестають функціонувати в режимі юридичних норм і права, діють безкарно, підпорядковані, як правило, вищій верхівці партії і режиму і їм підзвітні. Характерним для тоталітарних держав є не кількість поліцейських служб, а масштаби їхнього функціонування, охоплення своїм контролем суспільства. Поряд з пошуком суб'єктів внутрішнього насильства, існує і пошук зовнішніх ворогів, зовнішнє насильство. В сфері міжнародної політики і відносин всі режими, як тоталітарні так і не тоталітарні використовують однакові методи і способи функціонування, тому що діють в однакових міжнародних умовах, але в тоталітарних державах зовнішнє насильство використовується для маскуванню внутрішнього. Масовий терор залякування населення, страх – важливі джерела ресурсів управління тоталітарним суспільством.

Відмінною від інших режимів ознакою, для тоталітарних є характерним повна політизація суспільства, мобілізація якомога більшої його частини для участі в політичному житті. Це досягається створенням громадських організацій, які охоплюють своїм впливом і контролем переважну частину населення а також забороною або приведенням до порядку організацій, опозиційних режимові. Тоталітарна політична система претендує на вираження народної волі, прагне бути втіленням найвищої демократії, для чого організуються різноманітні акції демонстрації всенародної підтримки, які не впливають на процеси прийняття політичних рішень, а є їхнім результатом. Широко використовуються і інші форми безальтернативної демократії, як наприклад організація виборів, де кількість виборців, які обирають, як правило одного кандидата, досягає до 100%, що спостерігалось в Німеччині та Радянському Союзі. Як відомо, в демократичних країнах ця цифра складає 40-80%.

Особливою ознакою тоталітаризму є його прояви в соціально-економічному житті держави. Тоталітаризм створює адекватну собі соціальну структуру,

проголошує винятковість певного класу, як це було в СРСР, чи раси, нації в Німеччині, на основі цього знаходить собі масову соціальну опору. Відповідно це приводить до поділу всіх людей на своїх і чужих, існування внутрішніх і зовнішніх ворогів – буржуазії, світового імперіалізму в СРСР чи євреїв в Німеччині. В процесі ліквідації або обмеження приватної власності відбувається масова люмпенізація населення, при якій індивід попадає в тотальну залежність від держави, без якої більшість людей не може одержати засобів існування, роботу, житла, освіти і т.д. Водночас з ломкою старої соціальної структури відбувається формування нової, диференціація суспільства в залежності від наділення реальною владою або впливу на неї, що є основою соціальної стратифікації, економічних і соціальних привілеїв. Утворюється номенклатурний панівний клас, який, за словами критика радянського тоталітаризму, одного з колишніх лідерів Союзу комуністів Югославії М. Джіласа був «новим класом, партійною бюрократією, яка володіє монополією на владу, ідеологію, власність». Саме цей новий номенклатурний панівний клас є головною соціальною опорою тоталітарного режиму, отримуючи за це різні економічні, соціальні, матеріальні пільги і привілеї.

Важливими економічними рисами тоталітарних систем є регулювання з єдиного центру економічного життя, одержавлення господарської діяльності, соціальне обмеження, повне або часткове усунення приватної власності, ринкових відносин, планування і командно-адміністративні методи управління. Держава стає монополістом в розпорядженні всіма суспільними ресурсами і, врешті-решт, самою людиною. Характерною особливістю як в нацистській Німеччині так і в сталінському СРСР було використання позаекономічних методів і засобів в економіці (праця ув'язнених, суворі адміністративні методи примусу і впливу, т.зв. «соціалістичні змагання» в СРСР).

Отже, найхарактернішою ознакою тоталітарних режимів є наявність єдиної ідеології і ідеологізація всіх сторін суспільного життя з метою побудови “нового”

суспільного устрою. Прийняття державою єдиної ідеології веде до утвердження панування єдиної партії, яка є носієм даної ідеології, зрощується з державним апаратом, формуючи однопартійну політичну систему, в якій немає місця існуванню опозиційних партій, опозиції, інакодумству, плюралізму, ідеологій. Відповідно для цього встановлюється контроль над засобами масової інформації і їх жорстка цензура, до поширюється і на інші сторони духовного життя суспільства. Все це забезпечує легітимність існуванню режиму, авторитет вождя, партії, політичної влади.

Наявність панівної ідеології, що визначає зміст і діяльність тоталітарних режимів, дає змогу типологізувати їх на ліві (комуністичні) і праві (нацизм, фашизм).

Історично першою і класичною формою тоталітаризму був соціалізм радянського зразка в період правління Сталіна. Цей різновид тоталітаризму більше як інші типи виражав основні ознаки цієї суспільно-політичної системи, так як була ліквідована приватна власність, що означало остаточну ліквідацію всякої автономії особистості, абсолютну владу і волю держави. Виникнення і існування радянської комуністичної держави вплинуло на формування тоталітарних режимів в інших країнах, зокрема в Італії та Німеччині в 20-30-х рр.. XX ст.. На що і звернув увагу визначний політик XX ст. У. Черчіль, називаючи фашизм “тінню і потворним дитям комунізму” .Виступаючи на XII з’їзді комуністичної партії один із її лідерів М. Бухарін підкреслював близькість фашистських і більшовицьких методів боротьби, використання фашистами досвіду російської революції. Перемога СРСР над Німеччиною спричинила встановлення тоталітаризму в післявоєнний період в країнах Південно-Східної та Центральної Європи, ряду країн Азії.

Другим різновидом тоталітарних політичних систем є фашизм. Вперше він був встановлений в Італії в 1922р. Слід зауважити, що тут тоталітарні риси були виражені недостатньо. Італійський фашизм прагнув в своїх ідеях не до побудови

“нового”, суспільства, а до відродження величі Римської імперії, встановлення порядку, твердої державної влади. Фашизм претендував на забезпечення колективної ідентичності на культурній або етнічній основі, відновлення чи очищення т.зв. ”народного духу” ліквідацію масової і організованої злочинності. Масштаби тоталітаризму в Італії визначались позиціями найбільш впливових кіл - короля, аристократії, офіцерства, церкви, що в значній мірі обмежувало вплив і діяльність правлячої партії. Коли приреченість стала очевидною, власне ці кола змогли усунути Муссоліні від влади.

Третім різновидом тоталітаризму був націонал-соціалізм в Німеччині. Як реальний політичний і суспільний устрій він виникає в 1933р., після призначення А. Гітлера рейхсканцлером. Націонал-соціалізм має подібності з фашизмом, проте це не дає, можливості його повного ототожнення з ним, що нерідко зустрічається в науковій і публіцистичній літературі, коли і сам термін “фашизм” вживається як синонім до націонал-соціалізму. Власне фашистський рух був ліквідований Гітлером в Німеччині протягом 1934-35 рр. Тоталітаризм у формі фашизму є дещо іншим явищем як тоталітаризм нацистський. Фашизм в Італії можна визначити як філософсько-політичну, крайнє консервативну течію, що характеризувалась авторитаризмом і тоталітаризмом, культом держави корпоративного типу. В ідеології націонал-соціалізму на першому місці в було поняття раси, а не поняття держави, що відзначалось в італійському фашизмі. Для нацизму не було характерним явище корпоративізму (устрій державного апарату, коли профспілкам надавались політичні функції), що дає змогу охарактеризувати фашизм як корпоративно-синдикалістський тоталітаризм.. Нацизм мав ряд ознак лівого руху, запозичень в радянського комунізму, насамперед революційні і соціалістичні компоненти, форми організації тоталітарної партії і держави (навіть форму звертання - “товариш”, свято 1 травня), систему концентраційних таборів для інакодумців і надуманих “ворогів”. В цей же час в нацистській ідеології місце класу займає нація, місце класової ненависті – расова. Якщо в комуністичних

системах вістря агресивності направлене перш за все всередину країни, проти власного народу (класового ворога), то в націонал-соціалізмі і фашизмі назовні, проти інших народів. Головні відмінності основних різновидів тоталітаризму також чітко виражені в їхніх цілях: комунізм, відродження імперії, світове панування арійської раси; соціальних пріоритетах – робітничий клас в СРСР, нащадки римлян в Італії, арійська раса в Німеччині. Як бачимо, тоталітарні держави так чи інакше, примикають до трьох основних різновидів тоталітаризму, хоча всередині кожної з цих груп існують відмінності.

Необхідно зазначити і те, що є позитивні риси і в тоталітаризмі. В умовах тоталітаризму можлива швидка мобілізація народу на вирішення важливих завдань. За короткий період країна може досягти високих результатів в соціально-економічній сфері. Інша справа, якою ціною. В СРСР це було досягнуто працею мільйонів в'язнів ГУЛАГу, штучним голодомором в Україні під час масової колективізації.

4. В Україні відбувається процес трансформації суспільства, тобто переходу від одного типу суспільства до іншого – в нашому випадку від тоталітаризму до демократії. В політичній науці такі процеси визначаються також через поняття «транзиту». Це включає в себе зміни в усіх сферах суспільного життя – економічній, політичній, духовній. В економічній сфері це означає перехід від планової, одержавленої економіки до ринкової, функціонування різних форм власності. В духовній сфері це включає в себе відродження національної культури, повернення власної історії, яка спотворювалась російською та радянською офіційною історіографією, наповнення реальним змістом статусу української мови як державної. В політичній сфері – це перехід від тоталітарної політичної системи до демократичної, що в своїй основі має, в першу чергу, трансформацію політичного режиму від тоталітаризму до демократичного. Але помилковою була б думка про те, що це можна зробити зразу, тільки видавши необхідні закони і тим самим впровадити демократію. Як правило, цей процес вимагає певного проміжку часу,

протягом якого будуть зникати риси попереднього режиму та формуватися риси нового і одночасно це буде проявлятися у функціонуванні політичного режиму. Такий політичний режим визначається як перехідний, тобто такий, який еволюціонує від одного типу до іншого, включаючи одночасно в себе їх елементи. Необхідно враховувати і те, що «чистих» типів політичних режимів, як вже зазначалось раніше, не існує, кожен режим може включати в себе елементи іншого, тому перехідний режим виступає вже як суміш кількох типів політичних режимів і їх різновидів. Тому важливим для розуміння і аналізу перехідного режиму є наступні питання: по-перше, які «чисті» типи поєднуються в ньому і яке їхнє пропорційне співвідношення, по-друге, який – демократичний, авторитарний, тоталітарний компонент є домінуючим; по третє, якими є тенденції їхньої еволюції, і що суттєво – чи є існуюча рівновага стабільною або намічається чи простежується посилення якоїсь певної тенденції – демократичної, авторитарної чи тоталітарної. Перехідний політичний режим означає також певну нестабільність, нестійкість, тимчасовість. В цьому контексті важливою є остання риса – логічним виходить що існуючий політичний режим має змінитися іншим. Враховуючи це, необхідним моментом для аналізу перехідного режиму є тривалість його функціонування в часі – протягом певного періоду режим може трансформуватися в інший, а може і відбутися його консервація в якусь усталену, постійну форму. Це, наприклад, спостерігаємо в Україні, Росії та в інших країнах СНД, а в країнах Балтії – Литві, Латвії, Естонії, не згадуючи вже про держави Центрально-Східної Європи, перехідний період тривав недовго. Враховуючи ці чинники розглянемо сучасний політичний режим в Україні.

В трансформації політичного режиму пострадянської України можна виділити три основних періоди: 1) кінець 80-х – 1996рр.; 2) 1996 – 2004; 3) 2004 – наш час; В межах першого періоду відбувалась руйнація тоталітаризму, зародження деяких демократичних елементів у функціонуванні політичного режиму – відсутність політичних репресій, зародження ідеологічного, політичного плюралізму і поява

на цій основі політичних партій, свободи слова, виборів на демократичних засадах в парламент та в органи місцевого самоврядування. Одночасно відбувалось законодавче забезпечення цих змін, яке в цілісному вигляді завершилось прийняття нової Конституції в 1996 р., згідно якої Україна проголошувалась демократичною, президентсько-парламентською республікою. Однак прийняття демократичної Конституції не є ще показником того, що в країні повністю утвердився демократичний режим - сталінська Конституція 1936 р. була чи не найдемократичніша в тодішній Європі, а реалії політичного життя прямо протилежні її статтям. Один із головних елементів демократичного режиму, як ми знаємо, це домінування і дотримання закону у всіх сферах суспільного і життя. Українські ж реалії виявились такими, що правляча еліта продемонструвала неможливість перебувати в правовому полі і відносинах нею ж писаних законів. Внаслідок цього, пріоритетними стали неправові, тіньові, неформальні відносини як усередині правлячої еліти так і у її відносинах із суспільством, що в кінцевому результаті ставало нормою. В свою чергу суспільство, через відсутність зрілих інститутів громадянського суспільства, насамперед реальної опозиції, виявилось не готовим контролювати владу та впливати на неї. Громадяни надіялись на чергового «рятівника» в особі всенародно обраного президента чи іншої політично відповідальної особи. Все це в сукупності з широкими президентськими повноваженнями, визначеними новою Конституцією, стало однією з причин того, що протягом 1996 – 2004 рр., у рамках другого періоду, в процесах трансформації і функціонуванні політичного режиму стали не тільки домінувати авторитарні тенденції, а й фактично сформувався авторитарний режим президента Л.Кучми в одному із його найгірших проявів - кланово-олігархічному. В цей період відбулось згорання навіть тих демократичних елементів у функціонуванні політичного режиму, які сформувалися протягом попереднього періоду, зокрема обмеження свободи слова, перманентне застосування репресій по відношенню до політичних опонентів, концентрація

влади в руках президентського оточення та його адміністрації. Перебіг парламентських (1998, 2002 рр.) та президентських виборів (2004 р.) яскраво засвідчив недотримання правлячою елітою демократичних норм у реальній політичній діяльності. Помаранчева революція 2004 р. створила умови і можливості для прискорення формування справжнього демократичного режиму. Проте, аналіз політичного життя останніх років показує, що правляча еліта України виявилась, неспроможною повноцінно використати цей масштабний потенціал. Таким чином, еволюція перехідного політичного режиму в сторону демократичного в пострадянській Україні носить непрямолінійний, суперечливий та непрогнозований характер. Авторитарні тенденції перебувають у стані протиборства з демократичною альтернативою і в цьому контексті перехідний період означає скоріше невизначеність остаточних результатів їхнього змагання, незавершеність суперечливості і непослідовності самої трансформації режиму. Це і визначає особливості перехідного періоду в Україні в порівнянні з іншими пострадянськими республіками (до прикладу – прибалтійські країни практично обминули перехідний період, трансформація включала в себе перш за все зміни в економічній сфері, а в Росії та Білорусі посттоталітарний політичний режим фактично трансформувалася в авторитаризм). Тому класифікувати політичний режим в Україні в період трансформації за умов нестабільної соціально-політичної ситуації, яка спостерігається в Україні протягом останніх років, досить проблематично. Очевидно, що політичний режим сучасної України залишається носити перехідний, проміжний, змішаний характер. Він синтезує в собі елементи кількох типів класичних політичних режимів - демократичного, авторитарного, тоталітарного та їх різновидів, за відсутності якогось одного, що домінує. До ознак демократичного режиму можна віднести :

- формальний поділ влади ;

- наявність політичних інститутів, які за формальними ознаками цілком демократичні(але визначені конституцією та законами процедури їх функціонування постійно порушуються);

- наявність виборчого права і виборність найважливіших органів влади ;
- свобода слова, ідеологічний та політичний плюралізм;
- функціонування реальної політичної опозиції.

До ознак авторитарного режиму можна віднести :

- обмежене коло осіб, які здійснюють реальну політичну владу, їх не-підзвітність суспільству і не підконтрольність закону, відокремлення абсолютної більшості громадян від процесу здійснення влади, впливу на неї та контролю над нею;

- примат адміністративно – командних владних відносин над правовими, залежність судової гілки влади;

- вплив на політичні процеси і рішення нелегітимних, нелегальних центрів влади (секретаріату президента, кланово-олігархічних угруповань, тощо), які байдужі до суспільних інтересів, діють не на користь народу, а на користь невеликої групи багатих, що надає режиму ознак олігархічності;

- вибірковість застосування закону, дія принципу «друзям все – ворогам - по закону» (що можна розглядати як скриту форму переслідування політичних опонентів);

- звуження принципу гласності у діяльності органів політичної влади, відсутність реальної відповідальності їх керівників за зміст і наслідки своєї роботи перед суспільством .

Рудиментами тоталітаризму можна вважати специфічні риси політичної свідомості та культури значної частини української правлячої еліти. Вона сформувалась з числа колишньої радянської номенклатури - партійно-господарських та комсомольських працівників з характерними цій системі ціннісними орієнтаціями та механізмами прийняття політичних рішень. Це

стосується, зокрема, впевненості значної частини політиків і чиновників у власній непогрішимості, їх нетерпимості до політичного інакодумства, догматизмі, байдужості до суспільних інтересів, неповазі до закону. Необхідно зазначити також і те, що тривала ідеологічна індоктринація суспільства в тоталітарну епоху, не може бути подолана швидко і безболісно для нього самого. Вона експлуатує як старі ідеологічні міфи, так і породжує нові, в яких дійсність трактується в спотвореному вигляді, що нерідко дає політикам можливість ідеологічно мобілізувати маси для досягнення своїх вузькокорисливих інтересів, які ідуть врозріз із суспільними. Яскравими, прикладами можуть бути, наприклад, старі міфи про НАТО, ОУН-УПА, український націоналізм, а нові - про розкол України, утиски російської мови і російськомовного населення та інше. Це активно використовується під час виборчих кампаній, перешкоджає консолідації українського суспільства, формуванню української політичної нації, інститутів громадянського суспільства, а відтак і демократизації політичного режиму.

Таким чином, політичний режим сучасної України носить перехідний характер, є змішаним, поєднує елементи демократичного, авторитарного та тоталітарного режимів та їх різновидів.

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Поняття, сутність і типологія політичних режимів.
2. Демократичні політичні режими: ознаки, різновиди.
3. Авторитарні політичні режими: ознаки, різновиди.
4. Тоталітаризм як політичний феномен : сутність, характерні риси.
5. Особливості політичного режиму сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Афонін Е., Маринов А. Исторична місія сучасного авторитаризму // Політичний менеджмент, №6, 2006, с. 33-62
- 2.Політичні режими сучасності та перехід до демократії (колективна монографія) /(А.Ф.Колодій, Ю.А.Кужелюк, В.У.Харченко). Львів,1999.-168с.
- 3.Погорілий Д.Є. Політологія: кредитно-модульний курс. Навчальний посібник.-К., Центр учбової літератури. 2008.-с.99-124.
- 4.Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник.-Київ: Центр навчальної літератури, 2004.-с.282-300.
- 5.Кашаєв С.Л. Сучасне українське суспільство: Навчальний посібник.-К.: Центр навчальної літератури, 2006.-200с.

6. Політологія: Навчальни посібник.-За ред. М.В. Примуша/.-К.: ВД»Професіонал», 2004.-с.191-206.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Авторитарія, політичний режим, демократичний політичний режим, авторитаризм, тоталітаризм.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

- 1.Визначте загальні та особливі риси у функціонуванні тоталітарного й авторитарного режиму.
- 2.У країні проводяться вибори, існує парламент, виходить багато періодичних видань, існує багатопартійність. Чи можна на основі цих рис стверджувати що в країні функціонує демократичний політичний режим?
- 3.Чому тоталітаризм називають феноменом ХХ ст? Обґрунтуйте причини виникнення і краху тоталітарних режимів?
4. Визначте домінуючі риси політичного режиму в Україні.

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1.Який із названих суб'єктів влади є первинним при демократичному політичному режимі?

- а) президент;
- б) парламент;
- в) домінуючий етнос;
- г) народ.

2.Який із вказаних типів влади виділено за критерієм категорії політичного режиму?

- а) тоталітарна;
- б) виконавча;
- в) традиційна;
- г) олігархічна.

3.Яке з понять політології характеризує взаємодію держави, політичної системи з суспільством і особою?

- а) партійна система;
- б) громадянське суспільство;
- в) політична еліта;
- г) політичний режим.

4.Яка з рис політичного життя властива тоталітаризму?

- а) монополізація влади єдиною партією, її зрощення з державним апаратом;
- б) відсутність офіційної політичної ідеології;
- в) контроль громадянського суспільства за діяльністю державних органів;
- г) пріоритет прав людини над правами держави.

5.В якій з європейських країн вперше в історії встановлено тоталітарний режим?

- а) Німеччина;
- б) Італія;
- в) Іспанія;
- г) Румунія.

6.Риси якого політичного режиму є домінуючими в Україні:

- а) тоталітарного;
- б) авторитарного;
- в) демократичного;
- г) анархічного.

7.Авторитарний політичний режим — це:

- а) влада народу;

- б) влада НАТОвпу;
- в) влада однієї особи чи групи осіб;
- г) монопольна влада однієї партії.

8. Яка із форм авторитаризму найбільш повно характеризує сучасний політичний режим в Україні?

- а) військова диктатура;
- б) теократична влада;
- в) партократія;
- г) клано-олігархічна влада.

9. Яка із гілок влади є домінуючою в умовах авторитарного політичного режиму?

- а) законодавча;
- б) виконавча;
- в) судова;
- г) ЗМІ.

10. В ХХ ст. тоталітарні режими існували у вигляді :

- а) теократичних монархій;
- б) абсолютиських монархій;
- в) комуністичних диктатур;
- г) військових режимів

11. Автором терміну тоталітаризм щодо характеристики політичного режиму є:

- а) Б. Муссоліні;
- б) Д. Джентілі;
- в) К. Фрідріх;
- г) Й. Сталін

12. Політичний режим, при якому політична влада здійснюється конкретною особою (сімєю, партією, соціальним класом) при мінімальній участі народу називається:

- а) авторитарним;
- б) теократичним;
- в) демократичним;
- г) тоталітарним

13. Режим якої з названих країн можна визначити як теократичний?

- а) Індія;
- б) Туреччина;
- в) Іран;
- г) Ірак

14. Що можна віднести до різновидів тоталітарного режиму?

- а) нацизм;
- б) лібералізм;
- в) консерватизм;
- г) теократія

15. Яка риса властива авторитаризму?

- а) існування єдиної загальнообов'язкової ідеології;
- б) однопартійна система;
- в) відсутність реальної опозиції;
- г) повний контроль держави над економікою

16. Яке із положень характеризує тільки демократичний політичний режим?

- а) регламентація всіх сфер суспільного життя;
- б) існування єдиної демократичної ідеології;

- в) реалізація принципу розподілу влади;
- г) багатопартійність

17. Який із названих режимів неможливо виділити по критерію «рівень свободи у відносинах влада - суспільство»?

- а) авторитарний;
- б) президентський;
- в) демократичний;
- г) тоталітарний

18. Яка із названих рис не відноситься до демократичних політичних режимів?

- а) всі демократичні режими допускають існування реальної опозиції до влади;
- б) всі демократичні режими характеризуються розподілом влади;
- в) для демократичних режимів характерний федеративний державний устрій;
- г) всі демократичні режими гарантують права і свободи громадян

19. Прагнення контролювати не лише громадську і політичну активність, але і приватне життя громадян властиве режиму:

- а) тоталітарному;
- б) авторитарному;
- в) тоталітарному і авторитарному;
- г) жодному з них

20. В якій із цих країн у XX столітті існував тоталітарний режим?

- а) Японія;
- б) Індонезія;
- в) Камбоджа (Кампучія);
- г) Індія

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Основні різновиди авторитарних режимів в сучасному світі.
2. Тоталітаризм як політичний та соціальний феномен: витоки, функціонування, причини краху.
3. Тоталітаризм в Україні: умови виникнення, особливості функціонування, наслідки.
4. Проблеми переходу від тоталітаризму до демократії.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Чи можна ототожнювати поняття « політичний режим» і « державний режим».
2. Назвіть основні ознаки демократичного режиму. Які з них Ви вважаєте визначальними?
3. назвіть ознаки авторитарного режиму, розкрийте його відмінність від демократичного.
4. В чому проявляються позитивні аспекти (якщо вони є) авторитаризму.
5. назвіть основні ознаки тоталітаризму.
6. Чому деспотичні режими давнини не є (чи є) різновидами тоталітаризму?
7. Чи є куль особи або харизматичність лідера, який концентрує в своїх руках виогу, необхідною рисою тоталітарних режимів?
8. Чим характеризується політичний режим сучасної України?

Тема 6. Держава в політичній системі суспільства

План

1. Поняття, ознаки, структура держави.
2. Форми державного правління та державного устрою.
3. Правова держава і громадянське суспільство.
4. Українська незалежна держава як результат політичного самовизначення українського народу.

1. Держава є одним з найважливіших інститутів суспільства, головним елементом його політичної системи. У світі існує близько 200 держав і їх кількість продовжує зростати.

Історія держави – складний і багатоманітний процес, зумовлений різними історичними й регіональними особливостями і чинниками. Сучасний рівень знань дозволяє зробити висновок, що на процес формування держави діють три групи чинників: 1) суспільний поділ праці; 2) виникнення приватної власності, експлуатації та класів; 3) істотні зміни у самому відтворенні людини. Значення і вплив цих чинників різний. Якщо в Європі державні структури вирости в основному з відносин приватної власності, то на Сході – з адміністративного управління, яке поряд з формуванням державного апарату концентрувало в своїй владі і головні засоби виробництва, і землю, що стала власністю держави.

Перші держави виникли наприкінці IV – на початку III тисячоліття до н.е. У різні історичні епохи в поняття “держави” вкладали різний зміст. Давньогрецький філософ Платон зображав ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Арістотель став творцем неісторичної теорії походження держави, проголосивши: природа людини як “політичної істоти” визначила їй жити в суспільстві, і тому держава є природним продуктом розвитку людських спільнот.

У середньовіччя панували теологічні теорії походження державної влади від Бога. Особливого змісту божественне походження держави і влади набуло в теорії Ф.Аквінського. Усяка влада від Бога, стверджував він. Держава є необхідність, її мета “загальне благо”. Глибоке коріння має й патріархальна концепція держави, що пов’язує її виникнення з природним процесом розростання родів, потім – племен, аж до таких великих спільнот, якими стали держави. Її фундатором був англійський філософ Роберт Філмер (XIII ст.). На його думку, держава виникла в процесі механічного об’єднання родів у племена, племен у ширші цілісні утворення – держави.

У XVII та XVIII ст. поширеними стають концепції суспільного договору, за якими держава виникає в результаті укладення угоди між народом та правителем. Розквіту договірної теорії набула в період розвитку капіталістичних відносин. Її обстоювали англійські філософи Т.Гоббс і Дж. Локк та французький філософ Ж.-Ж.Руссо.

Були й інші теорії походження держави: класова (К.Маркс,Ф.Енгельс), теорія завоювання одних племен іншими, коли держава стає формою панування сильніших над слабшими (Л.Гумплович), психологічна.

Щодо класового характеру держави, нині існують інші точки зору. Так, американські політологи Дж.Гелбрейт, Р.Харрод, А.Кросленд та інші стверджують, що соціально-класовий чинник не є домінуючим у розвитку державності. За розвинутого демократичного суспільства вона стає нейтральною, надкласовою силою й однаково відображає інтереси всіх верств суспільства. Іншої позиції дотримується французький соціолог М.Дюверже, який висунув положення про двобічність держави як суб'єкта влади. Така двобічність зумовлена тісним переплетенням у функціях держави класових та загальносоціальних орієнтацій. Тому, з одного боку, держава є виразником інтересів панівного класу, а з іншого – гарантом соціального порядку, вигідного всьому суспільству.

Отже, існують різні погляди на походження держави і різні теорії держави. Однак, це не заважає вченим визнавати деякі її головні ознаки.

Суверенітет. Це верховенство влади держави всередині країни та її незалежність у зовнішніх зносинах.

Примус. Кожен громадянин зобов'язаний визнавати свою державну належність і підпорядковуватися державній владі, на території якої він живе. Бездержавність (апатридизм) трактується як ненормальне явище, що наголошується у Гаазькому договорі 1930 р. і Всезагальній декларації прав людини 1948 р.

Право на застосування сили. Держава володіє правом застосовувати силу, примус в межах встановлених законом.

Право. Держава функціонує у рамках встановленого права. Структура і функції державних органів визначаються правом. Воно виступає також і як регулятор відносин співжиття громадян у суспільстві.

Апарат держави. Під апаратом держави треба розуміти сукупність адміністративно-управлінських структур, покликаних реалізувати рішення центральних і місцевих органів державної влади.

Територія. Держава нерозривно пов'язана з певною територією, на яку поширюється її влада, а закони мають обов'язкову силу.

У структурі сучасних держав, як правило, мають місце такі органи: представницькі (законодавчі), виконавчо-розпорядчі, адміністративні, судові, прокуратура.

Представницькі органи поділяються на парламент, регіональні і муніципальні (або місцеві). Не всі представницькі органи є законодавчими. Таку прерогативу має парламент, а у федеративних державах – суб'єкти федерації (штати, кантони, землі), частково законодавчі повноваження можуть делегуватися державою на регіональний і муніципальний рівні.

До державних виконавчо-розпорядчих органів належать структури президента, кабінету міністрів, а також регіональні і муніципальні адміністрації, наділені державними повноваженнями. У державних виконавчих органах деяких країн розмежовуються політичні й адміністративні структури.

До політичних виконавчих структур відносять президента, прем'єр-міністра, міністрів, а весь їхній управлінський апарат – до адміністративних.

Судові органи розрізняються за адміністративно-територіальними ознаками (обласні, районні, міські) і за сферою юрисдикції (конституційні, загальні, господарські, військові, адміністративні, кримінальні, цивільні).

Прокуратура як орган державного нагляду за дотриманням законодавства діє в таких країнах як Росія, Україна, Іспанія; в англо-саксонських країнах прокуратура функціонує у системі судової влади.

До прерогатив держави належить:

- управління загальносуспільними справами в інтересах збереження цілісності суспільства і його стабільного розвитку;
- застосування організованого примусу;
- збирання податків, мита, випуск грошей і регулювання грошового обігу;
- використання матеріальних та інших ресурсів суспільства для здійснення внутрішньої і зовнішньої політики.

Підсумовуючи сказане про ознаки та структуру держави можна дати таке її визначення : держава – це форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

2. Єдина за своїми сутнісними характеристиками (територія, населення, державний апарат, суверенітет тощо) держава існує в багатоманітних формах.

У політології існує три основних категорії, які розкривають форму держави: “форма державного правління” (інституціональні характеристики організації влади), “форма державного устрою” (територіальні характеристики організації влади), і “політичний режим” (функціональні характеристики організації влади).

Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави. Мова йде про систему формування і взаємовідносин інституту глави держави, вищих органів виконавчої і законодавчої влади. Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу державної влади розрізняються дві основних форми державного правління – монархія і республіка.

Монархія – це така форма правління, за якої верховна державна влада юридично належить одній особі – монарху і передається в порядку

престолонаслідування. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень.

У сучасному світі зберігаються два історичних типи монархії – абсолютна і конституційна. Абсолютна монархія характеризується зосередженням усієї повноти державної влади у руках монарха, відсутністю будь-яких представницьких установ. Уряд призначається монархом і виконує його волю. Монарх встановлює податки і розпоряджається державними фінансами. Абсолютна монархія існує у Саудівській Аравії, Катарі, Омані, Об'єднаних Арабських Еміратах.

Конституційна монархія називається ще обмеженою, оскільки у ній влада монарха обмежена конституцією. Залежно від обсягу повноважень монарха науковці поділяють їх на дуалістичні та парламентські. В дуалістичній монархії (Йорданія, Кувейт, Марокко) повноваження монарха обмежені в галузі законодавства. Однак він може відхиляти прийняті парламентом закони і видавати власні укази, що мають силу закону. У виконавчій сфері його повноваження ширші. Він призначає уряд і в будь-який час може його звільнити. Інституту парламентської відповідальності уряду не існує. Парламент не може відправити уряд у відставку.

У сучасних парламентських монархіях (Великобританія, Данія, Іспанія, Бельгія, Швеція, Японія та ін.) обсяг збереження повноважень короля чи імператора настільки незначний, що доречніше говорити про збереження “символу монархії”, ніж про монархічну форму державного правління як таку. А система правління відповідає тій, яка є у парламентських республіках.

Республіка – найпоширеніша форма правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом). Існують три основних різновиди республіканської форми правління: президентська республіка, парламентська республіка і республіка змішаного типу.

Розглянемо особливості кожного з цих різновидів республіканської форми правління.

Основними ознаками президентської республіки є: 1) дотримання формальних вимог жорсткого поділу влади та запровадження збалансованої системи стримувань і противаг; 2) обрання президента на загальних виборах; 3) поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента й відсутність посади прем'єр-міністра; 4) формування уряду президентом лише за обмеженою участю парламенту; 5) відсутність політичної відповідальності уряду перед парламентом; 6) відсутність права глави держави на розпуск парламенту; 7) відсутність інституту контрасигнування, тобто скріплення актів президента підписами міністрів, які б несли за них відповідальність.

Класичною президентською республікою вважаються США, а також Мексика, Пакистан, Іран, Аргентина, Уругвай, Венесуела, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан. Їм притаманна наявність двох центрів влади – президента і парламенту, між якими немає тісних функціональних відносин, тому ця форма правління називається ще дуалістичною республікою.

Парламентська республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту, перед яким уряд несе політичну відповідальність за свою діяльність. За цієї форми главою держави є президент, але повнота виконавчої влади належить уряду. Глава уряду (прем'єр-міністр) – фактично перша особа в державі. Свої повноваження, крім суто представницьких, президент здійснює зі згоди уряду. Акти президента набирають чинності після підписання прем'єр-міністром чи одним із відповідних міністрів. Президента обирають парламентським шляхом. Президент призначає уряд не на свій розсуд, а з представників партій чи коаліції партій, що мають більшість місць у парламенті. Вотум парламентської недовіри уряду спричиняє або відставку уряду, або розпуск парламенту і проведення дострокових виборів. Типові приклади парламентської

республіки – Італія, Німеччина, Ірландія, Ісландія, Чехія, Греція, Естонія, Латвія, Словаччина.

Однією з сучасних форм державного правління є так звана змішана – парламентсько-президентська, або президентсько-парламентська форма республіканського правління. Вона поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республік. Президент – глава держави. Він пропонує склад уряду і кандидатуру прем'єр-міністра, які підлягають обов'язковому затвердженню парламентом. Подвійна політична відповідальність уряду - основна ознака змішаної республіканської форми правління. Президент наділяється правом розпуску парламенту за настання певних обставин і правом законодавчої ініціативи, чого немає у президентській республіці.

Прикладом змішаної республіканської форми правління є Франція, Австрія, Болгарія, Македонія, Польща, Румунія, Словенія, Фінляндія, Хорватія, Португалія, Україна.

Якщо форма державного правління – це відносини між вищими органами державної влади, то форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого і її територіальних складових.

Розрізняють дві основні форми державного устрою – унітарну і федеративну.

Унітарною є єдина держава, територія якої складається з адміністративних або політико-адміністративних одиниць. Відмінність між адміністративними й політико-адміністративними одиницями полягає в тому, що останні мають ті чи інші ознаки власної державності і виступають як автономні утворення. За своєю юридичною природою автономія є самоврядуванням населення на частині території держави, що виявляється у наданні органам автономії законодавчих повноважень з питань місцевого значення.

Унітарна держава характеризується такими ознаками. По-перше, єдиною конституцією, норми якої застосовуються на всій території країни. По-друге, єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни. По-третє, єдина система права та судова система, яка здійснює правосуддя на всій території країни. По-четверте, наявність єдиного громадянства.

Унітарна форма державного устрою є переважаючою у світі. Більшість західних розвинутих держав – унітарні (Франція, Швеція, Великобританія, Фінляндія, Польща та ін.). Унітарною є держава Україна.

Федерація – це союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю.

Основні ознаки федерації: єдина територія і збройні сили, спільні митниця, грошова і податкова системи, загальна конституція за наявності конституцій суб'єктів федерації, спільний уряд, єдине законодавство і громадянство. Проте суб'єкти федерації правомочні приймати законодавчі акти в межах своєї компетенції, створювати власну правову і судову систему. Однак суб'єкти федерації не можуть бути повністю незалежними у внутрішній і зовнішній політиці. Вони добровільно делегують центральним органам федерації частину своїх повноважень. У разі порушення федеральної конституції центральна влада вправі вжити щодо них примусові заходи. За суб'єктами федерації не визнається право одностороннього виходу (сецесії) з союзу (виняток становили лише СРСР і ЧССР, конституції яких таке право передбачали, проте правового механізму виходу не існувало).

Федеративна держава може утворюватися: 1) в результаті договору між незалежними суб'єктами про створення нового державного об'єднання з перетворенням учасників договору у суб'єктів федерації (так були утворені США); 2) шляхом приєднання до держави нових територій і наділення їх правами суб'єкта федерації (так, до США в результаті завоювання був приєднаний штат

Техас, шляхом купівлі – штат Луїзіана та Аляска) або утворення нових суб'єктів федерації на частині території раніше існуючої держави (утворення п'яти нових німецьких земель на території колишньої НДР); 3) в результаті підвищення статусу регіональних утворень і перетворення їх на суб'єкти федерації (Бельгія); 4) шляхом еволюції конфедерації у федеративну державу з перетворенням колишніх незалежних держав у суб'єктів федерації (так були утворені Швейцарія та Об'єднані Арабські Емірати).

Федеративна форма державного устрою існує більш ніж 20 країнах. Території суб'єктів федерації мають різні назви: штати (Австралія, Бразилія, Венесуела, Індія, Малайзія, Мексика, Нігерія, США), провінції (Аргентина, Канада, Пакистан), землі (Австрія, ФРН), республіки (Росія), кантони (Швейцарія).

Утворення конфедерації є одним з найбільш реальних шляхів переходу до федеративного державного устрою

Конфедерація – це форма союзу держав, за якої держави зберігають свій суверенітет у повному обсязі. Отже, вона не є особливою формою державного устрою, а виступає формою об'єднання суверенних держав. Конфедераціями були: Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція і Норвегія до 1905 р., США з 1781 до 1787., Швейцарія з 1815 до 1848 р., Німецький союз (1815-1867). Нині відоме тільки одне об'єднання держав з ознаками конфедерації – Європейський Союз, до складу якого входять 25 європейських держав. Деякі ознаки конфедерації наявні в СНД, хоча вона не є конфедеративним утворенням.

Конфедеративна форма об'єднання держав характеризується такими основними ознаками: 1) конфедерація утворюється на основі відповідних договорів; 2) суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу з неї; 3) суверенітет держав зберігається; 4) до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань: війни і миру, зовнішньої політики, оборони, системи комунікацій тощо; 5) створюються тільки ті державні органи, які необхідні для

вирішення завдань передбачених договірними актами; 6) постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних повноважень; 7) су'єкти конфедерації мають право відмови у визнанні або застосуванні актів союзної влади та ін.

Досвід історій конфедерацій свідчить про те, що ця форма є перехідною або до повного розпаду союзу, або до федеративної форми державного устрою.

3. Цінність правової держави полягає в утвердженні принципу суверенітету народу, визнанні його джерелом влади, в гарантованості прав і свобод особи, підпорядкуванні державних структур правовим нормам.

Ідея панування закону в житті народу, суспільства, держави має давні традиції. Ще Платон писав, що він бачить близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою. Подібну думку висловлював і Арістотель, вказуючи на те, що там де відсутня влада закону немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою. В такому суспільстві панує або хаос і анархія, або свавілля володаря-деспота. Ідеї правової держави пізніше були розвинуті представниками західноєвропейської політичної думки ХУІІ-ХУІІІ ст. (Дж.Локком, Ш.-Л.Монтеск'є, Г.В.-Ф.Гегелем).

Сам термін “правова держава” вперше було вжито у першій половині ХІХ ст. в працях німецьких правознавців (К.Вількер, Р. фон Моль та ін.).

Плідно працювали в галузі теорії правової держави українські вчені С.Оріховський-Роксолан (ХУІ ст.), Олександр і Богдан Кістяківські (ХІХ ст.- І пол. ХХ ст.) та інші.

Філософська основа правової держави була сформульована І.Кантом, який розглядав державу як об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Обстоюючи принцип взаємної відповідальності держави і громадян за дотримання законів, філософ стверджував, що кожний громадянин повинен мати таку саму можливість примусити володаря до точного і безумовного виконання закону, як і володар – громадянина.

Формування правової держави є загальносвітовою тенденцією. Воно вимагає послідовного втілення в практику державного врядування низки важливих принципів:

- верховенство права у всіх сферах суспільного життя; відповідальність перед законом як державних органів, так і громадських організацій та громадян;
- підзаконність державної влади, обмеженість сфери її діяльності, невтручання держави у справи громадянського суспільства;
- охорона державою невід'ємних природних прав людини та громадянських свобод, що з них випливають; визнання пріоритетності прав та інтересів особи, непорушності її честі та гідності, гарантування умов для їх захисту;
- рівність закону для всіх і рівність всіх перед законом;
- взаємна відповідальність держави і особи, правова відповідальність офіційних осіб за дії, які вони чинять від імені держави;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, їх взаємна урівноваженість і відкритість;
- незалежність судів і суддів, наявність ефективної системи захисту;
- наявність ефективних форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-юридичних актів.

Для правової держави характерні різні принципи правової поведінки громадян і державної влади: громадянам дозволяється все, що не заборонено законом, а владним структурам, навпаки, дозволяється лише те, що прямо передбачено законом. Це означає, що за формально рівними між собою громадянами визнається право вступати у відносини, керуючись лише власною волею, а не чийось дозволами, утворювати інститути громадянського суспільства. Проте такий стан речей вимагає від громадян високого рівня правової культури, усвідомлення не тільки своїх прав, але й обов'язків, поважання прав і свобод інших громадян.

Отже, правову державу можна визначити як таку форму організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у порядку, що визначений Конституцією, гарантуються права і свободи людини, владні структури не втручаються у сферу життя громадянського суспільства.

Правова держава не може існувати без громадянського суспільства. Особливість їх взаємодії за демократичного політичного режиму полягає в тому, що громадянське суспільство підпорядковує собі державу і контролює її. Зв'язок громадянського суспільства з державою, його вплив на неї ґрунтується передусім на принципах демократії. Вихідним із них є принцип народного суверенітету, який проголошує народ єдиним джерелом і верховним носієм влади у суспільстві. А це означає, що влада держави, її суверенітет похідні від суверенітету народу, що громадянське суспільство створює державу для задоволення власних потреб, а не заради неї самої, що держава не повинна бути над суспільством і покликана слугувати йому.

Становлення громадянського суспільства як історичної реальності розпочалося з зародженням капіталізму, коли буржуазія повела боротьбу проти абсолютиського одержавлення суспільного життя, жорстких меж станового феодального ладу, за вільну економічну діяльність, політичні права і свободи, демократичні форми державного правління. Виникнення громадянського суспільства пов'язується з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, наділений певним комплексом невідчужуваних прав і свобод і відповідає перед суспільством за всі свої дії. Переломним рубежем у становленні в країнах Західної Європи правової держави і громадянського суспільства була Велика французька революція XVIII ст., а в політико-правовому відношенні – прийнята під час її здійснення “Декларація прав людини і громадянина” (1789), яка проголошувала недоторканість природних прав

людини і прав громадянина і була своєрідним маніфестом правової держави і громадянського суспільства.

Відокремленість громадянського суспільства від держави не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини – від сімейних до політичних, однак це регулювання повинно здійснюватись на основі закону, котрий у правовій державі є результатом суспільного консенсусу, а не шляхом довільної регламентації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам.

Громадянське суспільство має таку саму структуру, як і суспільство в цілому. Її складають багатоманітні суспільні відносини – економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо та їх суб'єкти, за винятком держави.

Таким чином, громадянське суспільство – це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин.

Економічною основою, фундаментом громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Вона може існувати в індивідуальній і колективній формах. Суб'єктами різновидів індивідуальної власності виступають індивіди та домашні (сімейні) господарства. Колективною є власність акціонерних товариств, кооперативів, релігійних і громадських об'єднань та організацій, трудових колективів різних форм господарювання. Наявність у громадян власності на засоби виробництва робить їх незалежними від держави в економічному відношенні.

Соціальну структуру громадянського суспільства складають різноманітні соціальні спільності – класові, етнічні, демографічні, професійні тощо та відносини між ними. Характерною рисою соціально-класової структури сучасного розвиненого громадянського суспільства є переважання в ній так званого середнього класу з відносно високим рівнем матеріального достатку.

Первинним соціальним осередком громадянського суспільства є сім'я. Це – заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані

спільністю побуту, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою. Вона є найбільш сталим інститутом громадянського суспільства, який зберігає певну автономію стосовно держави навіть у тотально одержавлених суспільствах.

Елементами політичної структури громадянського суспільства виступають недержавні політичні інститути, основними з яких є політичні партії, громадські організації і суспільні рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. Вони є важливими засобами впливу громадянського суспільства на державу.

Структуру духовної сфери громадянського суспільства складають соціокультурні відносини, а її елементами є школа, церква, різноманітні культурно-мистецькі заклади – тією мірою, якою вони виступають як недержавні утворення. Духовне життя громадянського суспільства характеризується ідеологічною багатоманітністю.

Формою взаємодії держави і громадянського суспільства є політичний режим як система методів і засобів здійснення політичної влади, а різні типи політичних режимів – демократичний, авторитарний і тоталітарний – є різними способами цієї взаємодії.

Партнером держави громадянське суспільство виступає лише у правовій державі за демократичного політичного режиму.

4. У кожного народу є невід'ємне природне право самостійно вирішувати власну долю, право на політичне самовизначення. Це право може бути реалізоване лише тоді, коли народ є сувереном на своїй етнічній території і коли його суверенітет захищений власною державою, бо лише така держава є гарантом національного суверенітету. Український народ як один з найбільших європейських народів, всупереч історичним обставинам, завжди прагнув реалізувати і в наш час реалізував це право.

Ранньофеодальна держава – Київська Русь почала формуватися у IX-X ст., тобто одночасно з іншими європейськими державами. В часи свого розквіту Київська, а

потім Галицько-Волинська держава мала значний міжнародний авторитет та широкі міждержавні зв'язки. У результаті переможної національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького в середині XVII ст. на теренах України створюється Козацько-гетьманська держава, яка проіснувала до другої половини XVIII століття. Розвал Російської та Австро-Угорської імперій створив сприятливі умови для відродження втретє української державності. В результаті перемоги національної революції (1917-1921) утворилися Українська Народна Республіка та Західно-Українська Народна Республіка, які 22 січня 1919р. об'єдналися в єдину соборну українську державу – Українську Народну Республіку. Але при потуранні держав Антанти агресивні сусіди – Росія, Польща, Чехословаччина і Румунія знову розподілили українські землі. Проте боротьба українського народу за свою незалежність не припинилася. Свідченням цього стали визвольні змагання 1940-1950-х років, і діяльність національно-свідомої інтелігенції в шістдесятих і сімдесятих роках. Такі головні віхи боротьби українського народу за свою незалежність, що передували історичному рішенню Верховної Ради, яка 24 серпня 1991 року прийняла Акт про незалежність України. Почався новий етап у розвитку української державності.

Із першоджерел

Кістяківський Б. Держава і особистість

Держава навіть і в наші часи спричинює іноді жах і тремтіння. В уяві багатьох держава є такий собі безжалісний деспот, котрий душить і погубляє людей. Держава — це те чудовисько, той Звір-Левіафан, як прозвав її Гоббс, котрий пожирає людей цілком, до останку. [...]

Справді держава, вдаючись до смертної кари, коїть те, від чого кров холоне в людських жилах: вона планомірно й методично вчиняє убивства. Держава, за твердженнями багатьох, то є організація економічно дужих і заможних для утиску та визиску економічно немічних і нужденних. Держава — це несправедливі війни, що призводять до підкорення й поневолення малосилих і дрібних народностей великими і могутніми націями. Держава завжди спирається на силу і ставить її над усе; бувше втіленням сили, вона вимагає від усіх схилитися перед нею.

Втім не варто перелічувати всі ті боки державного життя, які надають державі івалтівного характеру і звірячого образу. Вони надто добре відомі загалові. [...]

Та чи справді держава створена та існує на те, щоб гнітити, мучити й визискувати окрему особистість? Чи ж справді перелічені вище такі відомі нам риси державного життя є суттєвою і невід'ємною її прикметою? Ми повинні щонайрішучіше відповісти негативно на ці питання.

Насправді все культурне людство живе в державних спілках. Культурна людина і держава — то два поняття, що навзаєм доповнюють одне одного. [...]

У чому ж, одначе, справжнє завдання та істинні цілі держави? *Вони полягають у здійсненні солідарних інтересів людей.* За допомогою держави здійснюється те, що потрібне, дороге та цінне всім людям. Держава як така є просторово найосяжніша і внутрішньо всеохопна форма повністю зорганізованої солідарності поміж людьми. [...] Що сутність держави справді в обстоюванні солідарних інтересів людей, це дається взнаки навіть в ухилах держави від її істинних цілей. Навіть і найжорстокіші форми державного гноблення звичайно виправдовують міркуваннями про користь і потреби всього народу. *Загальне добро* — ось та формула, в якій стисло виражене завдання та цілі держави.

[...] Наше розуміння держави, яке стверджує дотепер і минутий характер державного насильства і гноблення, спирається на наш віру в людську особистість. Особистість з її ідеальними пориваннями і вищими цілями не може миритися з тим, щоб держава, покликана здійснювати солідарні інтереси людей, займалася вигублюванням та винищуванням їх. Заглиблюючись у себе й почерпуючи з себе свідомість творчої сили особистості, яка не мириться зі звірячим образом держави-Левіафана, ми незрідка мимохіть є послідовниками великих філософів-ідеалістів. [...]

Повертаючись до двох протилежних поглядів на державу — на державу як уособлення сили й насильства у вигляді Звіра-Левіафана і на державу як втілення ідеї, вищий прояв особистості або на державу як земного бога, ми повинні сказати, що ці два різні погляди на державу відповідають двом різним типам держав. Гоббс, малюючи свій образ держави-звіра, мав на думці абсолютно-монархічну або деспотичну державу. Необмеженість повноважень державної влади і цілковите поглинення особистості, приреченої на беззаперечне підкорення державі, і надають абсолютно-монархічній державі звірячого вигляду. На противагу Гоббсові, Фіхте і Гегель під державою мали на думці виключно правову державу. Як на них, саме поняття держави цілком ототожнюється з поняттям правової держави... Правова держава — то вища форма державного буття, яку виробило людство як реальний факт. В ідеалі стверджувано і постульовано вищі форми державності, наприклад соціальносправедливу, або соціалістичну, державу. Але соціалістична держава ще ніде не зреалізована як факт дійсності. Тому соціалістичну державу можна брати до уваги лише як принцип, але не як факт. Одначе Фіхте та Гегель брали і правову державу не як емпіричний факт, вони уявляли її собі не в тому конкретному вигляді, як дана вона була у передових країнах їхньої доби, а як сукупність тих принципів, що повинні здійснюватися в досконалій правовій державі. Отже, правова держава, яка їх цікавила і слугувала їхнім філософським побудовам, також була ідеальним своєю повнотою і довершеністю типом держави.

Керуючись методологічними міркуваннями, ми повинні розширити цей погляд на значення різних типів державного існування. Питання про типи є питання про те, щоб методологічно правомірно мислити явища, незмінно плинні й мінливі як сталі й тривкі. У науці про державу ми мусимо вдаватися до такого знаряддя мислення, бо маємо тут справу з явищем, яке не тільки розвивається, а й зазнає деяких перетворень і перевтілень. Так, скажімо, абсолютно-монархічна держава, без сумніву, виросла з феодальної, а держава конституційна — з абсолютно-монархічної. Але попри те, що цей перехід незрідка відбувався дуже повільно а розвиток по цим переході не припинявся, так що кожна державна форма в свою чергу відбувала різні стадії розвитку. Все ж держава з переходом від однієї форми до іншої перевтілювалася, і ми повинні уявляти собі кожна з цих форм в її найтиповіших рисах. [...] Зрозуміло, що *такі чисті державні форми дуже зрідка втілюються в конкретній дійсності як реальні факти. Але вони мають бути теоретично встановлені у вигляді ідеальних своєю довершеністю, повнотою і досконалістю типів.*

Ці методологічні засновки ми й можемо взяти за основу для дальшого розгляду питання, яке нас тут цікавить. З одного боку, ми будемо оглядатися на те, що кожна державна форма лише повільно заходить у ту чи ту конкретну державну організацію, з іншого — нам правитимуть за критерії оцінки ідеальні типи державного буття у своїй непохитній теоретичній даності. Керуючись цими точками зору, ми й розглянемо співвідношення поміж державою і особистістю.

ПБільшість сучасних європейських та американських держав належать за своїм державним ладом до конституційних або правових держав. [...]

Головний принцип правової або конституційної держави полягає... в тому, що державна влада в ній обмежена. У правовій державі владу поставлено в певні межі, які вона не повинна і правовим чином не може переступати. Обмеженість влади в правовій державі створювана визнанням за особистістю невід'ємних, непорушних і недоторканих прав. У правовій або конституційній, державі вперше визнано, що є певна сфера самовизначення і самовираження особистості, в яку держава не має права втручатися.

Невід'ємні права людської особистості не створені державою; навпаки, вони за самою суттю своєю безпосередньо надані особистості. [...]

Завдяки невід'ємним правам і недоторканості особи державна влада в правовій або конституційній державі є не лише обмежена, а суворо підзаконна. Підзаконність державної влади є така загально визнана перевага державного ладу як такого, що звичайно її старається присвоїти собі і впорядкована абсолютно-монархічна держава. Та для неї це виявляється зовсім недосяжною метою. Органи державної влади бувають справді пов'язані законом лише тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними громадянськими правами. *Тільки маючи справу з уповноваженими особами, котрі можуть виставляти правові вимоги до самої держави, державна влада виявляється змушеною незмінно додержувати законів.* Цього немає в абсолютно-монархічній державі, бо в ній піддані позбавлені хоч би яких громадянських прав, тобто прав людини і громадянина. Тому всі намагання абсолютно-монархічних держав завести в себе законність, як показують історичні факти, закінчуються цілковитою невдачею. Отже, не підлягає сумніву, що здійснення законності за умов загального безправ'я є справжнісінька ілюзія. За безправ'я особистості можуть бути лише адміністративне свавілля і поліцейські насильства. Законність передбачає суворий контроль і цілковиту свободу критики всіх діянь влади, а для цього треба визнання за особистістю і суспільством їхніх невід'ємних прав. Отже, послідовне здійснення законності потребує як свого доповнення свобод і прав особистості, що в свою чергу природно впливає з них як їхній конечний наслідок.

Права людини і громадянина або особисті й суспільні свободи складають лише підвалину і передумову того державного ладу, притаманного правовій державі. Як і кожна держава, правова держава потребує організованої влади, тобто установ, що виконують різні функції влади. Само собою зрозуміло, що правовій державі відповідає цілком певна організація влади. У правовій державі влада має бути організована так, щоб вона не пригнічувала особу; в ній як окрема особа, так і сукупність осіб — народ мають бути не тільки об'єктом влади, а й суб'єктом її. [...]

Повертаючись до питання про організацію державної влади у правовій державі та про участь народу в цій організації, маємо зауважити, що найважливіша функція влади — законодавство у правовій державі цілковито підпорядкована народному представництву. [...] У правовій державі окремі особи впливають на хід і характер законодавчої праці через народне представництво... Виборче право мусить бути загальним і рівним, а на те, щоби загальність і рівність були забезпечені на ділі, голосування мусить бути пряме і таємне. Вимога загального, рівного і прямого виборчого права з таємним поданням голосів є тепер головна вимога

демократизму. При демократичному ладі кожен мусить мати виборче право, і ніхто не повинен бути його позбавлений. Тепер це стало аксіомою навіть для прихильників найскромніших демократичних інституцій.

[...] Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима. Свого повного розвою правова держава досягає за високого рівня правосвідомості і за сильно розвинутого в ньому почуття відповідальності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку і державних установ лежить на самому народі...

Друкується за: Кістяківський Б. Держава і особистість // Кістяківський Б. Вибране. — К.: Абрис, 1996. — С. 237—274.

ПЛАН СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

1. Поняття держави та її наукові концепції.
2. Роль держави в політичній системі суспільства. Структура та функції держави.
3. Правова та соціальна держава.
4. Форми державного правління та державного устрою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - С.9-40
2. Політологія. Кн.перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А.Колодій, Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник.- К., 2004.- С.246-259
3. Основи демократії. Посібник / За заг.ред А.Колодій. - К., 2001.- С.201-320
4. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота.- Тернопіль, 2006. - С.50-63
5. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь, 2002.- С.241-291.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

держава; етатизм; форма державного правління, форма державного устрою; монархія, республіка, унітарна держава; федерація; конфедерація, президент; парламент; уряд; правова держава, соціальна держава.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. Визначте фактори, які привели до виникнення держави.
2. З'ясуйте, чим обумовлений різні форми державного правління та державного устрою.
3. Проаналізуйте сучасні тенденції у розвитку держави як політичного інституту.

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Що з переліченого не є одним з трьох головних чинників формування держави?

- а) приватна власність
- б) суспільний поділ праці
- в) національно – визвольна боротьба
- г) зміни у процесі відтворення людини

2. До державних виконавчих структур не відносять ...

- а) президента
- б) міністрів
- в) парламент

г) прем'єр – міністра

3.Яке із цих політичних утворень радянські ідеологи називали «найбільшою державою – рання сучасності»?

- а) ФРН
- б) США
- в) МНР
- г) СФРЮ

4.Союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю – це...

- а) республіка
- б) федерація
- в) анклав
- г) імперія

5.Яке із історичних державних об'єднань не є прикладом конфедерації?

- а) Австро-Угорщина (до 1918 року)
- б) Німецький союз (1815-1867р.р.)
- в) СРСР (1922-1991р.р.)
- г) США (1781- 1787р.р.)

6.«Близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою» передбачав...

- а) Арістотель
- б) Платон
- в) Цицерон
- г) Конфуцій

7.Фундатором якої теорії походження держави був Роберт Філмер?

- а) патріархальна
- б) теологічна
- в) космічна
- г) органічна

8.Яким терміном у офіційних документах позначають «бездержавність»?

- а) апартеїд
- б) апологет
- в) апартидизм
- г) антисемітизм

9.У якій з цих країн форма правління не є дуалістичною монархією?

- а) Йорданія
- б) Катар
- в) Марокко
- г) Кувейт

10.Яка із концепцій походження держави говорить: «Держава результат не божественної волі, а угоди між людьми»?

- а) теологічна
- б) насильницька
- в) договірна
- г) психологічна

11.Виберіть із даних визначень держави найбільш точне:

- а) держава – це асоційоване об'єднання громадян

- б) держава – це сукупність організацій і установ, що реалізують функції управління на певній території за допомогою встановлених юридичних норм і правил
- в) держава – це універсальна система юридичних норм, встановлених органами політичної влади
- г) держава – це система органів та інститутів, що здійснюють владні повноваження на основі верховенства права, розподілу влади, визнання рівності та свободи за всіма учасниками суспільних відносин.

12. Хто є автором терміна „ держава”?

- а) К.Маркс
- б) М.Вебер
- в) Н.Макіавеллі
- г) Аристотель

13. Що не належить до ознак держави?

- а) територія
- б) апарат державної влади
- в) конституція
- г) населення

14. Яке з наведених визначень характеризує державний суверенітет?

- а) політико-правовий зв'язок людини з певною державою
- б) політико-правова властивість державної влади, що визначає її верховенство та незаперечність
- в) основний політико-правовий акт, що визначає основи суспільного та державного устрою
- г) внутрішнє самоврядування політико-національного утворення в рамках єдиної держави.

15. Яке з цих суджень розкриває зміст президентської форми правління?

- а) президент є главою держави
- б) уряд формується парламентом
- в) президент є головою держави і уряду
- г) президент має право розпускати парламент

16. У парламентських республіках фактичним центром здійснення державної влади є:

- а) президент
- б) парламент
- в) уряд
- г) віце-президент

17. Марксистська концепція походження держави стверджує:

- а) держава-результат дії військово-політичних факторів
- б) держава- результат розвитку родини, механічного об'єднання людей
- в) держава- це результат об'єднання людей на основі угоди між ними
- г) держава – результат розвитку виробництва, приватної власності, класів та експлуатації

18. Хто обґрунтував філософські основи правової держави?

- а) Гегель
- б) Кант
- в) Ніцше
- г) Вебер

19. Хто з філософів Стародавньої Греції розглядав державу як розвинену форму спілкування між людьми?

- а) Платон
- б) Аристотель
- в) Сократ

г) Демокріт

20. Конфедерація – це:

а) союз суверенних держав

б) об'єднання політико-адміністративних одиниць

в) союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю

г) це велика держава, яка містить у своєму складі території інших народів і держав.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ :

1. Основні етапи української державності.

2. Особливості форми державного правління і державного устрою України.

3. Інститут президентства в сучасному світі.

4. Тенденції розвитку державності в сучасному світі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте характеристику ознак держави.

2. З'ясуйте, в чому полягає проблема етатизації та деетатизації суспільного життя.

3. Назвіть ознаки парламентської, президентської та змішаної форми державного правління.

4. Приведіть приклади федеративних, унітарних держав, конфедерацій.

5. Визначте ознаки та риси правової та соціальної держави.

6. Виділіть ключові проблеми сучасного державотворчого процесу в Україні.

ТЕМА 7. Політичні партії та виборчі системи

ПЛАН

1. Політичні партії: суть і роль в суспільстві та їх типологія.
2. Політичні партії в Україні.
3. Сучасні партійні системи і їх суть.
4. Виборчі системи: їх ознаки та різновиди.

1. До політичного лексикону слово „партія” увійшло ще з часів Стародавнього Риму. Етимологічно поняття „партія” (від лат. *pars*) в перекладі означає частина, група, відділ. Політична партія – добровільне об’єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів. Це організована певним чином частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання і виконання, бути її політичним „голосом”, „уособленням” окремих групових інтересів.

У Законі України „Про об’єднання громадян” партія визначається як „об’єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі”.

Феномен політичної партії досліджували такі мислителі та політичні діячі, як Г. Бюрдо, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон, Дж. Медісон, К. фон Бойме, М. Дюверже, Дж. Лапаламбара, Дж. Сарторі, М. Вебер, Г. Моска, Дж. Брайс та ін.

Серед чинників, які викликають утворення політичних партій, такі:

- наявність у певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партій;
- різні погляди щодо політичного устрою суспільства та інших конкретних політичних питань;
- незадоволення частини суспільства своїм становищем та наявність нагальної потреби діяти, щоб змінити його;
- наявність міжнаціональних конфліктів та міжконфесійних протиріч, коли партії формуються насамперед навколо національних чи релігійних ідей.

Отже, виникнення партій не є випадковим явищем. Їхня поява зумовлена об'єктивними потребами розвитку суспільства; вони є центром кристалізації політичних інтересів, засобом контролю діяльності уряду, розвитку демократії, громадянського суспільства, формування громадської думки.

Історичний досвід показує, що партії можуть виникати на базі політичного руху або громадського об'єднання певної групи людей, перетворюючись на організацію для досягнення своєї мети шляхом розгортання політичної діяльності.

Уявлення про ту чи іншу партію дають:

- 1) мета партії – завоювання і здійснення влади окремо або в коаліції;
- 2) характер організації партії;
- 3) зміст ідеології партії;
- 4) діяльність партії щодо забезпечення соціальної бази, підтримки з боку населення.

За визначенням М. Вебера, партії у своєму розвитку пройшли три стадії: аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія. Проте ці стадії

пройшли лише дві англійські партії – лібералів і консерваторів. Більшість політичних партій формувалися як масові.

На першому, аристократичному етапі партії були своєрідними кланами, згрупованими довкола правлячої верхівки. До них входили вибрані члени найближчого оточення правителів. Етап політичного клубу пов'язаний з ускладненням соціально-політичної структури суспільства, виникнення плуралізму і конкуренції у сфері політики. Партії набувають чіткішої організації та ідейно-політичної побудови. З клубних структур виникло чимало буржуазних політичних партій. У другій половині XIX ст. у Європі виникають масові партії, які характеризуються великою кількістю членів, більшою організованістю, впливовістю на широкі верстви суспільства. Першою масовою партією було створене у 1861 р. Ліберальне товариство реєстрації виборів в Англії.

На еволюційно-історичному шляху розвитку партій можна виділити такі головні характерні етапи:

- 1) зародження нової партії в надрах старої державної, законодавчої та політичної системи як відповідна реакція на загострення протиріч у суспільстві;
- 2) боротьба партії за владу: пошук засобів, форм, методів, сил здатних дестабілізувати та дискредитувати державний лад і правлячу партію;
- 3) конструювання нового державного і законодавчого механізму: проведення кадрової політики, яка б відповідала інтересам правлячої партії;
- 4) формування матеріально-технічної бази діяльності партії та фінансових джерел її існування;
- 5) систематична розробка партією головних напрямків її діяльності з одночасним розвитком її організаційної структури, форм та методів роботи з метою запобігання загостренню протиріч.

Сучасні політичні партії характеризуються складною структурою, в якій можна, насамперед, виділити такі елементи, як: лідери партії, партійний апарат,

ідеологи партії, рядові члени партії. Істотну роль у визначенні політичного впливу партії відіграє „партійний електорат”, „симпатики”, „меценати”.

У наш час стає все більш очевидною суперечлива сутність політичних партій. Як зазначав Ж. Клемансо, партії – це водночас добро і зло. „Добро – тому, що вони є колективною силою у боротьбі за прогрес. Зло – тому, що вони рано чи пізно уподібнюються церкві з її ієрархією та дисципліною, а такі організації обмежують можливості видатних особистостей, які в колективі змушені опускатися до загального середнього рівня”. У природі політичних партій закладена вада, виявлена ще Р. Міхельсом: будучи створені як засіб досягнення соціально-групової мети, партії самі швидко стають метою самих себе: починають дбати переважно про свій добробут і успіх на виборах.

У міру перетворення держави із засобу панування у механізм узгодження інтересів соціально-економічних, національно-культурних і регіональних груп, що її складають, поступово змінюється й характер політичної партії.

Вони стають ключовим елементом демократії, рушійною силою процесів трансформаційних зрушень.

У демократичному суспільстві „західного зразка” політичні партії відіграють роль сполучної ланки між виборцями, їхніми інтересами, з одного боку, та державними установами, інституціями, де приймаються рішення, з другого. Це своєрідні канали політичної взаємодії між різними елементами „громадянського суспільства” та „правової держави”.

Важливе місце у розумінні сутності партій та оцінці їхньої ролі у житті суспільства посідає визначення функцій політичних партій.

У сучасних суспільствах політичні партії виконують такі важливі соціально значущі функції:

- виявлення, формування та обґрунтування (політичне відображення) інтересів суспільних груп;
- активізація та об’єднання великих суспільних груп;

- формування ідеології та політичних доктрин;
- участь у формуванні політичних систем, їхніх спільних принципів, компонентів;
- участь у боротьбі за владу в державі й формування програм її діяльності;
- участь у здійсненні державної влади;
- формування громадської думки;
- політичне виховання всього суспільства або його частини;
- рекрутування й соціалізація нових членів партії;
- підготовка й висунення кадрів для апарату держави, професійних спілок.

Політичні партії відрізняються одна від одної походженням, місцем і роллю в політичній системі, соціальною базою, ідеологією, програмою і т.д. На думку В. Шишюка, існують вісім параметрів, які утворюють парадигму партії:

1. Інституалізація, тобто міра „вростання” партії у політичну систему. Вона визначається багатьма чинниками, зокрема тривалістю існування партії, зміною її назви і порушення організаційного континуїтету.
2. Статус в уряді. Мається на увазі керівництво урядом або просто участь у ньому. Дуже важливим вважається національний аспект, бо чим раніше репрезентована партія за національними регіонами, тим вищий її урядовий статус, а також підтримка на виборах.
3. Соціальна підтримка. Йдеться про підтримку соціальними класами, групами, релігійними рухами, етнічними та релігійними спільнотами, міським та сільським населенням, а також окремими громадянами.
4. Політичні орієнтації (настанови) партії, наприклад, щодо власності на засоби виробництва, ролі держави в економічному плануванні, перерозподілі суспільного багатства, соціального захисту громадян, секуляризації суспільства, входження в блоки, національної інтеграції, ставлення до виборчих, громадянських прав та ін.

5. Цільова орієнтація: чи то відкрите суперництво партій, чи то обмежене суперництво з боку інших партій; підрив усієї політичної системи чи її модернізація.
6. Структурна незалежність, тобто міра автономності, життєве забезпечення (джерела доходів, джерела поповнення членів партії та лідерів, зв'язки з іншими партіями, в тому числі і з зарубіжними).
7. Внутрішня організація, тобто міра структурованості, інтенсивності відповідних зв'язків, географічна поширеність і щільність організації партії, частота зборів на місцях, зборів і з'їздів на рівні країни, інтенсивність пропаганди, міра контрольованості внутрішньопартійних груп, централізованість влади в партії.
8. Згуртованість фракцій у партії, активність членів партії в її діяльності, вимогливість до її членів, вірність доктрині, особиста відданість партійній справі.

Існують різні класифікації політичних партій, а оскільки в сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, то й класифікувати їх можна за різними підставами. Такий поділ певною мірою умовний, однак можна вирізнити декілька найбільш значних груп партій.

Французький політолог М. Дюверже називає партії парламентського і непарламентського походження. Для парламентських партій завоювання місця у політичних асамблеях є сутністю життя партії, для непарламентських партій, насамперед для соціал-демократичних і комуністичних, М. Дюверже називає такі головні риси, як централізм у структурі і доктринально-програмну єдність, а також те, що вони недооцінюють значення парламентської системи правління.

Американський політолог Р. Маркідіс ділить партії на авторитарні та демократичні, інтегративні та представницькі, ідеологічні та прагматичні, національні та регіональні, масові та елітарні, демократичні та олігархічні. Проте цей перелік не є вичерпним.

Досить поширеним у світі є поділ партій на кадрові і масові, запропонований М. Дюверже у праці „Політичні партії” (1951). Масові партії об’єднують велику кількість членів, організованих у первинних структурах. Між ними існує тісний постійний зв’язок. Головним джерелом їхнього фінансування є членські внески. Головна мета у діяльності масових партій має переважно ідеологічний або виховний характер. Вони беруть активну участь у виборчому процесі. Керівництво у масових партіях належить професійним політикам, постійній професійній бюрократії.

На відміну від масових партій, кадрові партії є малочисельними. Для них характерне „аморфне членство”, відсутність механізму офіційного прийому в партію, відсутність визначеного статусу членів партії. Кадрові партії опираються на професійних політиків. Вони діють переважно під час виборчих кампаній і не через масу членів, а через групу професійних і громадських активістів, залучених до роботи в партіях, симпатиків, спонсорів. Для них характерна організаційна крихкість. Такі партії стають життєздатними головним чином з наближенням та проведенням виборів. Їх ще називають „партіями виборців”. Керівництво кадровими партіями здійснюється небагатьма професійними політиками.

Кадрова партія, за визначенням М. Дюверже, - це група відомих людей для підготовки виборів, проведення кампаній і підтримки контактів з кандидатами. Особливістю кадрових партій є необов’язковість членських внесків. Кошти партій складаються з пожертв великих монополій та окремих осіб. Демократичну та республіканську партії США М. Дюверже вважає кадровими, а комуністичну – масовою.

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. французький політолог Ж. Шарло та американський політолог Дж. Сарторі доповнили типологію М. Дюверже ще одним типом – партії виборців (універсальні партії). Своєю першочерговою метою такі об’єднання громадян вважають боротьбу за електорат. Вони прагнуть

згуртувати довкола себе максимальну кількість громадян із найрізноманітніших соціальних груп, щоб забезпечити собі перемогу на виборах.

Іншою типологією є поділ партій на представницькі та мобілізуючі. Відмінності між ними полягають у тому, що представницька партія є виразником поглядів своїх послідовників. Із зміною їхніх поглядів змінюється й політика партії. Головна мета мобілізуючої партії – „переробити свідомість населення”. У своїй життєдіяльності ці партії головний наголос роблять на пропаганду; перешкоджають іншим займатися контрпропагандою. Мобілізуючі партії, а до них на Заході відносять комуністичні партії та деякі партії країн „третього світу”, вважаються менш демократичними, ніж представницькі.

Демократичні партії називають плюралістичними, бо вони конкурують із іншими партіями, а тоталітарні – „монополістичними”, оскільки вони прагнуть усунути з політичної арени інші партії. Коли ж вони перебувають при владі, то прагнуть підпорядкувати своїй меті всі класи та проміжні верстви населення.

За функціональним критерієм партії можна поділити на партії індивідуального представництва та партії соціальної інтеграції. Партія індивідуального представництва характерна для суспільства з обмеженою політичною сферою та обмеженою формою участі. Активність її членів у процесі розв'язання практичних завдань обмежена переважно голосуванням. Партійна організація не діє у період між виборами. Її головна функція – відбір представників, які у разі обрання, користуються „вільним мандатом” і відповідальні лише перед власною совістю.

Партії соціальної інтеграції не тільки передбачають постійне членство зі сплатою внесків, а й претендують на вплив у всіх галузях повсякденного життя індивідів.

Партії поділяються за ознакою внутрішньої організації: відкриті та закриті. До закритих відносять партії з „обмеженим членством” або партії, які встановлюють суворі вимоги для тих, хто бажає вступити до неї.

Особливе місце у типології партій займають конфесійні політичні партії та рухи, які спираються на релігійно-політичні доктрини християнства, ісламу, іудаїзму. Виникають політичні групи й організації, учасники яких поділяють різні версії анархістської ідеології – від бакунінської до анархокомуністичної. Існують об'єднання, які заявляють про свою прихильність ідеям монархії як політико-правового устрою суспільства.

2. Політичні партії в Україні є молодим інститутом, який сягає своїм корінням періоду радянської перебудови і гласності (1985-1991), радянського та дорадянського періодів і перебуває в процесі становлення. Це один з базових інститутів сучасного суспільства в Україні, без якого неможливе функціонування представницької демократії.

В сучасних умовах існуюча в Україні багатопартійність, яка почала розвиватися на рубежі 90-х рр., є важливим аспектом демократизації суспільного життя. Через партії до активної державотворчої діяльності залучається значна частина населення. Але становлення політичних партій в країні відбувається в екстремальних умовах економічної кризи, краху суспільних ідеалів, що спричиняє стрімке зростання соціальної напруженості, девальвацію в очах значної частини населення демократичних цінностей. Як наслідок, жодна з численних політичних партій в Україні не має достатнього впливу в загальнонаціональному вимірі. Головними причинами цього явища є:

- наявність старої соціальної структури, яка все ще перебуває у стані незавершеного розпаду, коли нові соціальні верстви ще остаточно не викристалізувалися через недостатні економічні мотиви і стимули їх консолідації;
- зневіра багатьох громадян у демократичних інститутах як наслідок стрімкого зниження рівня життя і зумовленого цим зубожіння більшості населення;
- відсутність в українському суспільстві сталих політичних традицій функціонування механізмів плюралістичної демократії;

- доктринальний характер більшості існуючих політичних партій, які намагаються не стільки зрозуміти і врахувати особливості посттоталітарного суспільства, скільки нав'язати йому нову доктрину соціального розвитку.

Нині в політичному житті України умовно можна виділити п'ять головних напрямків диференціації діяльності політичних партій, виходячи з їх ставлення до:

- 1) ідеї державної незалежності;
- 2) історичного періоду перебування України в складі Росії та СРСР;
- 3) самої нинішньої Росії та СНД;
- 4) форми державного устрою, організації влади і політичного режиму;
- 5) цілей, форм і методів проведення ринкових реформ.

Класифікуючи таким чином сучасні політичні партії України, можна назвати чотири основні напрямки: націонал-радикальний, націонал-демократичний, ліберально-центристський та соціал-комуністичний.

Характеризуючи програмні настанови та практичну політику націонал-радикалів та націонал-демократів, треба наголосити, що головним спрямуванням їхньої діяльності є ідея розбудови незалежної держави і все, що з цим пов'язане. Як свідчить навіть невеликий досвід практичної політичної діяльності цих партій, саме державотворчій ідеї вони схильні підпорядковувати інші сфери суспільного життя. А відокремити націонал-радикалів від націонал-центристів можна за методами, якими вони користуються у своїй діяльності.

Так, до націонал-радикалів належить Всеукраїнське об'єднання „Державна самостійність України” (ДСУ), Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська консервативна республіканська і Національна консервативна партії (УКРП і УНКП), Організація українських націоналістів в Україні (ОУНУ), Українська національна асамблея (УНА), Українська народна самооборона (УНСО) і т.д. Для цих партій і рухів домінуючою є ідеологія інтегрального націоналізму, для якої характерні крайні вияви „етнічного патріотизму”. Головним для націонал-радикалів є розбудова незалежної Української держави.

Державотворчій ідеї вони підпорядковують усю свою діяльність, а методи досягнення цієї мети вибираються, звичайно, найрадикальніші.

Як в інших політичних напрямках, у націонал-радикальному є партії і політичні організації, налаштовані більш помірковано. Такими, очевидно, можна назвати ДСУ, Організацію українських націоналістів в Україні, Українську консервативну республіканську партію. Ці політичні сили виступають за створення та розбудову на етнічних українських землях сильної незалежної унітарної держави з громадянським суспільством та розвинутою багатопартійністю, де права людини гарантувалися б державою. Вони прихильники розвинутих ринкових відносин, проведення політики мінімуму одержавлення й максимуму приватизації за справедливих стартових умов (дещо меншу активність виявляють такі об'єднання, як ДСУ та ОУН в Україні).

До націонал-демократів можна віднести Народний Рух України (НРУ), Українську республіканську партію (УРП), Демократичну партію України (ДПУ), Українську селянську демократичну партію (УСДП), Християнсько-демократичну партію України (ХДПУ). До цих же партій у найбільш принципових питаннях усе частіше приєднується Партія демократичного відродження України (ПДВУ) і Соціал-демократична партія України (СДПУ). Історично об'єднання політичних сил націонал-центриського спрямування відбулося з утворенням Народного руху України (вересень 1989 року). До проголошення незалежності та виборів Президента України (1 грудня 1991 року) блок діяв у системі Руху, об'єднуючись на ґрунті боротьби за національну, демократичну державу. Після перемоги на виборах Л. Кравчука і необхідності визначення стратегії державотворення, в період становлення Української держави виникло два напрямки: національно-державницький, котрий орієнтувався на підтримку Президента як гаранта нової держави (ДемПУ, УРП), та націонал-демократичний, центриський, що задекларував статус опозиції (Рух).

До партій ліберально-центристського політичного спрямування належать Ліберальна партія України (ЛПУ), Народно-демократична партія (НДП), Партія праці України (ППУ), Українська партія солідарності і соціальної справедливості (УПССС), Аграрна партія України (АПУ) та ін.

Найбільш впливовою політичною партією цього блоку є Народно-демократична партія України (НДП). Партія у своїх програмних настановах проголошує розвиток соціально орієнтованої економіки ринкового типу, що забезпечує стійкі темпи зростання та економічну рівновагу.

До політичних партій комуністичного та соціал-демократичного спрямування належать Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ), Селянська партія України (СелПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ).

Україні не вдається поєднати вступ у багатопартійність з формуванням масових партій. По-перше, самі партії спочатку створювалися переважно як партії опозиційні, джерела деяких сягають підпільного дисиденства. По-друге, Україна розколота і ідеологічно, і релігійно.

З вищесказаного випливає, що в Україні процес становлення багатопартійності ще триває. За останніми даними в Україні зареєстровано 127 політичних партій.

3. Здійснюючи взаємозв'язок між громадянами і державою, партії вступають у контакт не тільки з органами влади, але й одна з одною. Для позначення способу цього взаємозв'язку партій використовується термін „партійна система”. У найбільш загальному вигляді партійна система – це політична структура, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їхніми стійкими зв'язками і взаємовідносинами між собою, а також з державою та іншими інститутами влади.

Для визначення типу партійної системи нерідко використовується кількісний критерій (одно-, дво- і багатопартійної системи). До кількісного

критерію часто додають такі показники, як наявність або відсутність домінуючої партії або здатність до укладення союзів, рівень змагальності між партіями.

Залежно від кількості партій, що реально претендують на владу, виділяють такі типи партійних систем.

Однопартійні системи виключають можливість існування якихось інших партій і передбачають злиття партійного і державного керівництва. Подібна модель характерна для тоталітарних і частково авторитарних режимів. Їм характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії. Сьогодні – це Куба, Монголія, Заїр, Албанія.

„Уявна” багатопартійність (квазібагатопартійність). Це означає, що реальна влада зосереджена в руках однієї партії при формальному дозволі діяльності інших партій. Так, не дивлячись на те, що в Китаї, крім комуністичної партії, існує ще вісім партій, всі вони визнають керівну роль КПК. Інша назва цієї системи – „система з партією-гегемоном”. Крім Китаю до такого типу відноситься ще й Мексика.

Партійна система з домінуючою партією передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Сюди відноситься Японія, Індія в окремі періоди своєї історії.

Біпартизм або двопартійна система (США, Канада, Великобританія). Це така партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, що, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Біпартизм не виключає існування інших партій, проте справжнє суперництво за владу ведеться між двома основними партіями, а жодна з інших партій не бере реальної участі в управлінні державою. Для біпартизму характерна відносна рівновага двох основних партій, існування сильної опозиції партії, що зазнала поразки на виборах. Перемога на виборах однієї з партій забезпечує однорідну і стабільну парламентську більшість. Така система оптимально зближує інтереси партії та держави, забезпечує стабільність уряду, оскільки дозволяє йому функціонувати

протягом усього строку повноважень парламенту. Такій партійній системі не загрожують коаліційні кризи, вона також зменшує ймовірність урядових криз і підтримує громадянську злагоду, оскільки виборці, що віддали голоси партії, яка зазнала поразки, зберігають надію на реванш під час наступних виборів.

Система „двох з половиною партій”. Від попередньої вона відрізняється тим, що одна з двох провідних партій країни, перемігши на виборах, може сформувати уряд, лише блокуючись з третьою, менш сильною партією. Така модель існує в Німеччині.

Залежно від характеру суперництва між партіями багатопартійні системи, в свою чергу, поділяються на такі:

- помірно багатопартійні системи (Бельгія, Нідерланди), які відрізняються від інших орієнтованістю всіх існуючих партій на співробітництво, невеликими ідеологічними відмінностями між партіями;
- поляризовані багатопартійні системи, для яких характерно значне ідеологічне розмежування між партіями за шкалою „ліві-праві”, відсутність сильних центристських партій, а також прагнення до укладення недовговічних партійних союзів, які дозволяють формувати уряд;
- автономізовані системи (Болівія, Малайзія), які передбачають наявність значної кількості слабо пов’язаних між собою і з населенням партій (від тридцяти до двохсот), ізольованість партій від влади і відсутність у них важелів впливу на владу.

Крім того залежно від характеру союзів, що укладаються між партіями, багатопартійність може бути:

- блоковою, коли близькі за ідеологією партії об’єднуються в блоки і йдуть на вибори зі спільними кандидатами і спільною програмою. Наприклад, у Франції існує двоблоковість, коли на президентські вибори партії йдуть двома блоками – лівим і правим.

- коаліційною, близької до поляризованої багатопартійності. Ні одна з партій не має більшості в парламенті, достатньої для того, щоб самостійно впливати на склад кабінету міністрів, що формується. Тільки союз з іншими партійними фракціями дозволяє сформувати коаліційний уряд.

У демократичних країнах домінують дво- і багатопартійні системи. Увагу політологів притягує питання про переваги і недоліки кожної з системи.

З одного боку, багатопартійна система відображає широкий політичний спектр суспільства, демонструє реальні відносини змагальності, але з іншого – для неї притаманні суттєві мінуси:

- призводить до надмірної сегментації електорального поля під час виборів. Велика кількість партій і блоків, що беруть участь у виборах, ще не є гарантією більш широкого представництва інтересів різних груп у парламенті. Так, наприклад, результати виборів до Верховної Ради показують зворотну залежність: чим більше партій і блоків було подано для голосування, тим менша їх кількість зуміла перебороти виборчий поріг, необхідний для отримання депутатських місць;

- надмірна фрагментація політичних сил у парламенті ускладнює проблему формування стабільного і ефективного Кабінету міністрів;

- сприяє появі феномену „безвідповідальної опозиції”, не маючи можливості прийти в законодавчий орган, дрібні партії можуть роздавати популістські обіцянки, знаючи, що відповідати за них не прийдеться. Тим самим подібні партії сприяють радикалізації настроїв у суспільстві.

У свою чергу двопартійна система забезпечує велику стійкість політичного життя: стабільний однопартійний уряд, домінування протягом довгого часу єдиного політичного курсу. Але й практика функціонування цієї системи викликає критику з боку громадськості тих країн, де вона поширена. Її негативними моментами є практично монопольне становище двох партій на політичному просторі (в структурах влади, у виборчій політиці), оскільки практично неможливими є серйозні претензії на владу з боку третьої партії. Провідні партії

можуть сприяти прийняттю таких виборчих правил, які б „працювали” тільки на ці партії.

Політична практика свідчить, що у суспільствах з політичною та економічною стабільністю існує тенденція до зменшення кількості партійних блоків та партій. Останні сприяють концентрації політичних сил у відносно невеликій кількості партій та їх блоків, хоча це, звичайно, надто складний процес, який залежить від багатьох чинників: політичної культури, традиції, ментальності та ін.

Серед факторів, які визначають тип партійної системи (історичні традиції, особливості соціальної структури, ступінь фрагментарності політичних орієнтацій, законодавство, що регламентує реєстрацію і діяльність партій, президентська або парламентська форма правління) найбільше значення має виборча система. Про це мова піде у наступному питанні.

4. Виборча система у вузькому розумінні цього терміну – це спосіб розподілу місць в органах державної влади між кандидатами залежно від результатів голосування виборців. В різних країнах виборчі системи будуть відрізнятися за багатьма параметрами. Ця різноманітність визначається історичними, культурними особливостями, а також політичними завданнями.

Можна виділити такі види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна, змішана.

Мажоритарна виборча система (франц. *majoritaire* – заснований на більшості, від *majorite* – більшість). В основі мажоритарної системи лежить принцип більшості (переможцем на виборах вважається кандидат, який набрав найбільше голосів). Виборчі округи тут є одномандатними, тобто від кожного округу обирається один депутат. Мажоритарна система має свої різновиди. При мажоритарній системі (простої) більшості обраним вважається той кандидат, який отримав голосів виборців більше, ніж будь-який з його суперників. Система проста, тому що забезпечує перемогу одній партії (кандидата) навіть при

мінімальній перевазі. Але може трапитися так, що за партію, яка перемогла, проголосує меншість виборців (решту голосів заберуть інші партії), і уряд, який сформує ця партія, не буде користуватися підтримкою більшості громадян. В теперішній час ця система використовується у США, Канаді, Великобританії, Новій Зеландії тощо.

Мажоритарна система абсолютної більшості передбачає, що вибраним є той кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, які брали участь у голосуванні (50 % плюс один голос).

У світовій практиці зустрічається кілька різновидів цієї системи:

- система двох турів. Якщо жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців проводиться другий тур виборів, в якому, як правило, беруть участь два кандидати, які домоглися кращих результатів, що дозволяє одному з них отримати більшість голосів (абсолютне або відносне);

- альтернативне голосування. Використовується при виборах у нижню палату парламенту Австралії. В одномандатному окрузі виборець голосує за кількох кандидатів, відзначаючи цифрами (1, 2, 3 тощо) навпроти прізвищ тих, кому віддається найбільша перевага (рейтингове голосування). Якщо жоден з кандидатів не отримує абсолютної більшості, з подальшого підрахунку виключаються кандидати з найменшими першими перевагами, а голоси, подані за них, передаються кандидатам других переваг. Потім виключаються кандидати з найменшою кількістю перших і других переваг. Перерозподіл голосів відбувається до того часу, поки один з кандидатів не набере абсолютну кількість голосів.

Дуже рідко використовується мажоритарна система кваліфікованої більшості, коли потребується підтримка двох третіх або трьох четвертих від загальної кількості поданих голосів (знайшла застосування у Чилі при виборі депутатів парламенту).

Пропорційна система передбачає голосування за списками партій, що означає виділення багатомандатного округу (округом є вся територія країни) або

кілька округів. Це найбільш поширена система (країни Латинської Америки, Бельгія, Швеція, Україна тощо). Зміст цієї системи полягає в тому, щоб кожна партія отримувала у парламенті кількість мандатів, пропорційну кількості поданих за неї голосів. При всій демократичності у цій системі є один недолік. Вона гарантує представництво навіть дрібних партій, що при парламентській чи змішаній формах правління створює проблеми з формуванням уряду. Таке стає можливим, коли жодна партія не має у парламенті абсолютної більшості або не може її створити, не вступивши в коаліцію з іншими партіями. В багатьох країнах намагаються згладити цей недолік, а також надлишкову фрагментацію партій, вводячи „виборчий поріг” (бар’єр) – найменша кількість голосів, необхідна для обрання одного депутата. Як правило, в різних країнах це від 1 % (Ізраїль) до 5 % (Швеція, ФРН) і навіть 10 % (Туреччина). Існує багато варіантів пропорційної системи голосування:

- система із загальнонаціональним партійним списком (Ізраїль, Нідерланди, Україна). Голосування відбувається у масштабі всієї країни в межах єдиного загальнонаціонального округу;
- система з регіональними партійними списками передбачає формування кількох округів (Австрія, Скандинавські країни, Іспанія, Греція тощо);
- система з закритим списком: виборець голосує за партію і не може виразити свою перевагу окремим кандидатам, занесеним у партійний список. Кандидати у партійному списку розташовуються у порядку убутної важливості, і ті, що розташовані у кінці списку мають менше шансів на перемогу;
- система з відкритим списком дозволяє голосувати за партію і виразити перевагу комусь з її кандидатів, тобто виборці можуть змінити розташування кандидатів у списку (преференційоване голосування). Робиться це різними способами: виборець ставить хрестик навпроти прізвищ кандидатів, яких він хотів би бачити (Бельгія); вписує прізвища кандидатів у бюлетень (Італія); розташовує кандидатів за ступенем значущості (Швейцарія, Люксембург тощо).

Ідеальної виборчої системи не існує. Кожна з них має свої плюси й мінуси.

Прибічники використання традиційних різновидів мажоритарної системи голосування серед головних її недоліків виділяють такі:

- не відображає реального становища політичних сил в країні і не забезпечує їхнього адекватного представництва у парламенті. В першу чергу це поширюється на систему голосування в один тур, коли перемігшою стороною є кандидат, що набрав менше половини голосів від загальної їх кількості. Але навіть якщо одна сторона набирає 52 % проблема зберігається – 48 % виборців будуть позбавлені представництва. Бувають випадки, коли „пропадають” до двох третіх голосів, поданих за кандидатів, що не пройшли. Подібна ситуація може виступати джерелом потенційних політичних конфліктів і сприяти активізації непарламентських методів боротьби з боку сторони, яка програла;
- породжує диспропорції між набраними голосами і отриманими мандатами. Наприклад, у 1997 р. на парламентських виборах у Великобританії лейбористи отримали 64 % мандатів, при цьому за них проголосувало лише 44 % виборців, консерватори отримали відповідно 31 % голосів і 25 % мандатів, ліберальні демократи – 17 % голосів і всього 7 % місць;
- встановлює залежність результатів голосування від нарізання округів, що може створити „спокусу” махінацій з визначення їх кордонів і чисельністю виборців для отримання виборчої вигоди;
- можливість переважання регіональних (місцевих) інтересів над загальнонаціональними;
- призводить до подорожчання виборчого процесу при необхідності проведення другого туру.

До позитивних моментів пропорційної системи виборів відносять такі:

- забезпечує більш адекватне представництво політичних сил;

- скорочує кількість „неврахованих” голосів виборців. Навіть при використанні виборчого бар’єру рідко буває, щоб виявилось неврахованими більше однієї четвертої голосів, і ще рідше ця кількість наближається до однієї другої;
- дозволяє забезпечити представництво меншостям (наприклад, етнічним, релігійним);
- стимулює створення партій і розвиток політичного плюралізму.

Але у цієї системи є слабкі сторони:

- слабкий зв’язок кандидата у депутати з виборцями;
- залежність депутата від партійної фракції у парламенті;
- породжує більшу кількість фракцій у парламенті, що змагаються між собою і як наслідок – негативно впливає на стабільність роботи останнього;
- сприяє формуванню (при парламентській і змішаній формах правління) коаліційних урядів, які інколи бувають менш ефективними і стабільними, ніж однопартійні уряди;
- потенційно збільшує вплив партійної еліти при формуванні виборчих списків, особливо якщо використовується система з закритим списком.

В політології активно обговорюється питання про вплив систем голосування на конфігурацію партійної системи країни і характер міжпартійних взаємовідносин.

Західний політолог Р. Кац, проводячи дослідження у Великобританії, Ірландії та Італії, прийшов до таких висновків:

- пропорційне представництво сприяє прояву з боку партій більш ідеологізованих і радикальних позицій з політичних питань, ніж в умовах відносної більшості;
- у двохпартійних системах ідеологічні позиції партій поступово наближаються;
- партії, які конкурують в малих округах, будуть переважно орієнтуватися на персоналії лідера і патронаж, а партії, що конкурують у великих округах, будуть схильні до проблемної орієнтації.

Французький політолог М. Дюверже вивів закономірність, яка отримала назву „закону М. Дюверже”. Згідно з цим законом, мажоритарна система відносної більшості сприяє становленню двопалатної системи (чергування двох великих партій при владі). Пояснюється це тим, що виборці будуть прагнути до „корисного” (стратегічного) голосування, тобто голосування за великі партії, які мають шанси на успіх, розуміючи, що голоси, подані за дрібні партії, „пропадуть”. В цьому проявляється своєрідний „психологічний ефект” виборчої системи. Дрібні партії або приречені на постійну поразку, або змушені об’єднуватися з однією з партій – „фаворитів”. Мажоритарна система у два тури сприяє появі численних та відносно стабільних партій, які залежать одна від одної. Пропорційне представництво сприяє форсуванню багатопартійності, що складається з самостійних і стабільних партій з жорсткою структурою. Помічена М. Дюверже закономірність не є абсолютною і передбачає виключення.

Третім різновидом виборчої системи є змішана, яка є тією чи іншою комбінацією мажоритарної та пропорційної виборчих систем. Найпростішим і найпоширеним варіантом такої комбінації є так зване „лінійне змішування”, за якого визначена законом про вибори частина депутатів обирається за мажоритарною системою, а інша частина – за пропорційною. Класичним прикладом застосування змішаної виборчої системи є виборча система у Німеччині, де 50 % депутатів Бундестагу обираються за партійними списками, а 50 % - на основі мажоритарної системи відносної більшості.

Змішана виборча система є засобом компромісу між необхідністю забезпечити стабільність уряду й ефективність роботи парламенту і потребою демократичного представництва різних політичних сил. Критики змішаної виборчої системи вважають головною її вадою різні правила обрання для депутатів, які працюючи в представницькому органі, мають однакові права.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ЗАКОН УКРАЇНИ Про об’єднання громадян

Право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини, закріпленим Загальною декларацією прав людини, і гарантується Конституцією та законодавством України. Держава сприяє розвитку політичної та громадської активності, творчої ініціативи громадян і створює рівні умови для діяльності їх об'єднань.

I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Об'єднання громадян

Об'єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод.

Об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) відповідно до цього Закону визнається політичною партією або громадською організацією.

Стаття 2. Політична партія

Політичною партією є об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі.

Стаття 3. Громадська організація

Громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів

Стаття 4. Обмеження на створення і діяльність об'єднань громадян

Стаття 5. Законодавство про об'єднання громадян

II. ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СТАТУС ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН

Стаття 6. Принципи створення та діяльності об'єднань громадян

Об'єднання громадян створюються і діють на основі добровільності, рівноправності їх членів (учасників), самоврядування, законності та гласності. Вони вільні у виборі напрямів своєї діяльності.

Стаття 7. Заборона обмеження прав і свобод громадян у зв'язку з їх належністю або неналежністю до об'єднань громадян.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян. Належність чи неналежність до об'єднання громадян не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг.

Стаття 8. Держава та об'єднання громадян

Стаття 9. Статус об'єднань громадян

Стаття 10. Спілки об'єднань громадян

III. ПОРЯДОК СТВОРЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ

ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН

Стаття 11. Засновники об'єднань громадян

Політичні партії створюються за ініціативою громадян України, які досягли 18 років, не обмежені судом у дієздатності і не тримаються в місцях позбавлення волі.

Засновниками громадських організацій можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, які досягли 18 років, а молодіжних та дитячих організацій - 15-річного віку.

Стаття 12. Членство в об'єднаннях громадян

Членами політичних партій можуть бути тільки громадяни України, які досягли 18-річного віку.

Стаття 13. Статутні документи об'єднань громадян

Стаття 14. Легалізація об'єднань громадян

Стаття 15. Реєстрація об'єднань громадян

Стаття 16. Відмова у реєстрації

Стаття 17. Повідомлення про заснування

Стаття 18. Символіка об'єднання громадян

Стаття 19. Припинення діяльності об'єднання громадян

IV. ПРАВА ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН, ГОСПОДАРСЬКА ТА ІНША КОМЕРЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Стаття 20. Права зареєстрованих об'єднань громадян.

Стаття 21. Власність об'єднань громадян

Стаття 22. Обмеження щодо одержання коштів та іншого майна політичними партіями, їх установами та організаціями

Стаття 23. Здійснення права власності

Право власності об'єднань громадян реалізують їх вищі статутні органи управління (загальні збори, конференції, з'їзди тощо) в порядку, передбаченому законодавством України та статутними документами.

Стаття 24. Господарська та інша комерційна діяльність

V. НАГЛЯД ТА КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Стаття 25. Державний нагляд та контроль за діяльністю об'єднань громадян

Державний контроль за діяльністю об'єднань громадян здійснюється державними органами у порядку, передбаченому законодавством України.

Стаття 26. Порядок здійснення фінансового контролю

Стаття 27. Відповідальність за порушення законодавства

Стаття 28. Види стягнення

Стаття 29. Попередження

Стаття 30. Штраф

Стаття 31. Тимчасова заборона (зупинення) окремих видів або всієї діяльності об'єднання громадян

Стаття 32. Примусовий розпуск (ліквідація) об'єднання громадян

VI. МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН.

МІЖНАРОДНІ ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН

Стаття 33. Міжнародні зв'язки об'єднань громадян

Громадські організації, їх спілки відповідно до своїх статутів можуть засновувати або вступати в міжнародні громадські (неурядові) організації, утворювати міжнародні спілки об'єднань громадян, підтримувати прямі міжнародні контакти і зв'язки, укладати відповідні угоди, а також брати участь у здійсненні заходів, що не суперечать міжнародним зобов'язанням України.

Стаття 34. Міжнародні громадські організації.

Президент України

Л.КРАВЧУК

м. Київ, 16 червня 1992 року

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

1. Історія виникнення та сучасні концепції політичних партій.
2. Типологія політичних партій.
3. Політичні партії в сучасній Україні.
4. Партійні системи та їх типологія
5. Виборчі системи та їх типи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базовкін Є., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994.
2. Білоус А. Політичні об'єднання України. – К., 2003.

3. Політичні партії України / Укладачі та редактори Андрущак Г., Марченко Ю. та ін. – К., 1998.
4. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко, за ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2001.
5. Політологія. Підручник / За загальною редакцією Кременя В.Г., Горлача М.І. – Харків, 2001.
6. Політологія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Бабкіної О.В., Горбатенка В.П. – К., 2004

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Політична партія, громадська організація, суспільний рух, партійна система, виборча система

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. Порівняйте критерії, за якими виділені в одну групу такі сучасні політичні партії як Українська консервативна республіканська партія, Національна консервативна партія, Органзація українських націоналістів в Україні, Українська національна асамблея, Українська народна самооборона? Дайте розгорнуту характеристику відповідних ознак і поясніть як вони проявляються в життєдіяльності цих партій.
2. Порівняйте партійні системи Китаю, США та України. Яка з них є найефективнішою?
3. Порівняйте американську, французьку та українську виборчі системи. Яка з них є найефективнішою?

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. До політичного лексикону слово «партія» увійшло за часів:

- а) Римської імперії
- б) Київської Русі
- в) II республіки у Франції
- г) Війн Наполеона

2. У якій з цих держав не існує біпартизм?

- а) США
- б) Японія
- в) Великобританія
- г) Канада

3. Хто із класиків політології вважав політичні партії суспільними об'єднаннями, що спираються на добровільне членство і ставлять метою завоювання влади?

- а) М. Вебер
- б) К. Маркс
- в) Р. Міхельс
- г) Г. Моска

4. Ідеологічною основою партій якого політичного напрямку є космополітизм?

- а) консерватизм
- б) екстремізм
- в) соціалізм
- г) лібералізм

5. Що переліченого не входить у традиційні критерії оцінки політичної партії?

- а) характер організації
- б) зміст ідеології
- в) підтримка населення
- г) величина казни

6. Для якої з цих держав характерною є атомізована партійна система?

- а) Парагвай
- б) Кенія
- в) Нідерланди

г) В'єтнам

7. Коли було прийнято Закон «Про політичні партії України»?

- а) 28 червня 1996р.
- б) 5 квітня 2001р.
- в) 8 грудня 2004р.
- г) 16 липня 1990р.

8. Яка із українських політичних сил сьогодення за своїм політичним темпераментом є ультра правою?

- а) Народний Рух України
- б) Всеукраїнське об'єднання «Свобода»
- в) Партія регіонів
- г) Народна партія

9. У якій країні виборець сам вписує прізвища кандидатів?

- а) Бельгія
- б) Швейцарія
- в) Люксембург
- г) Італія

10. Якого типу політичних партій (за походженням) не виділяє М. Дюверже?

- а) класові
- б) масові
- в) кадрові
- г) сімейні

11. Яка із цих організацій була першою масовою політичною партією у світі?

- а) Ліберальна партія Англії
- б) Загальний німецький робітничий союз
- в) Демократична партія США
- г) Комуністична партія Радянського Союзу

12. Рівень підтримки партій якого типу ніколи не досягає більше 10%?

- а) мажоритарних
- б) домінуючих
- в) опозиційних
- г) міноритарних

13. Якої ознаки політичних партій не виділив у своїй концепції Д. Лапаламбара?

- а) власної ідеології та програми
- б) боротьба за владу
- в) об'єднання людей
- г) фінансові ресурси

14. У якій із наведених країн виборчий бар'єр для політичних партій є найвищим (10%)?

- а) Туреччина
- б) Польща
- в) Україна
- г) Молдова

15. Який інститут влади згідно з Конституцією США, обирають прямим всенародним голосуванням?

- а) палата представників
- б) президент
- в) сенат
- г) федеральний суд

16. Яка із сучасних політичних сил світу пройшла усі три етапи генези партій?

- а) Християнсько–демократичний союз Німеччини
- б) Консервативна партія Англії
- в) Республіканська партія США
- г) Соціалістична партія Швеції

17. Партії у своєму розвитку (за визначенням М. Вебера) пройшли три стадії:

- а) аристократичне друкування;
- б) політичний клуб;
- в) масова партія;
- г) кадрові партії.

18. Уявна багатопартійність характерна для:

- а) США;
- б) Великобританії;
- в) Китаю;
- г) Італії.

19.. Мажоритарна виборча система характерна для:

- а) Канаді;
- б) Бельгії;
- в) Швеції;
- г) Туреччини.

20. Закон „ двопалатної системи” (чергування двох великих партій при владі) вивів:

- а) Р.Кац;
- б) М.Дюверже;
- в) Д.Сартрі;
- г) Ж.Шарлю.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ :

- 1.Вибори та їх роль у політичному житті.
- 2.Профспілки та політичні партії: проблеми взаємодії.
- 3.Виборча система України.
- 4.Економічні основи багатопартійності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

- 1.Які критерії класифікації сучасних політичних партій в Україні?
- 2.Назвіть причини кризи традиційних політичних партій.
- 3.Який тип партійної системи, на Вашу думку, формується в сучасній Україні?
- 4.Переважно які функції, на Вашу думку, виконують сучасні політичні партії?
- 5.Взаємозв'язок партійних і виборчих систем.

Тема 8. Політична еліта і лідерство

План

1. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики та їх теоретичне обґрунтування.
2. Функції і типологія політичних еліт.
3. Сутність, зміст, функції політичного лідерства та його типологія.
4. Проблеми становлення політичної еліти та політичного лідерства в Україні.

1. За своєю суттю влада поділяє людей на тих, хто керує і управляє, і тих ким керують і управляють. Звичайно, що перших є небагато, - меншість, других – більшість. На зламі XIX та XX століть дана меншість була названа французьким словом „*eliet*”- що означає „кращі”, „вибрані”, і під цим терміном розуміють провідні верстви в суспільстві, які здійснюють керівництво в певних галузях суспільного життя, тобто еліти є групами, що займають найвищі позиції у суспільстві або в його окремих сферах, становлячи їх „верхівку”. В політології поняття „еліта” має багато визначень, серед яких можна виокремити наступні:

- Найбільш активні в політичному відношенні люди, орієнтовані на владу, так звана організована меншість суспільства (Г.Моска);
- Люди які володіють позиціями влади (А.Етціоні), формальною владою в організаціях та інституціях, визначаючи суспільне життя (Т.Дойч);
- Особи, які користуються у суспільстві найбільшим престижем, багатством, статусом (Г.Лассуелл);
- Меншину, яка здійснює найважливіші функції у суспільстві, має найвищу вагу та вплив (С.Келлер);
- Люди, які мають інтелектуальну чи моральну перевагу над людською масою, володіють найвищим почуттям відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет);
- Люди які володіють харизмою (М.Вебер);
- Творча меншість на протигагу нетворчій більшості (А. Тойнбі).

Таким чином, підходи західних вчених до спроби визначення терміну „еліта” доволі різні, але в цілому в них можна визначити два напрями: ціннісний та структурно-функціональний. Перший пояснює існування еліти (моральною, інтелектуальною і т.д.) перевагою одних людей над іншими, другий – винятковою важливістю функцій управління, які визначають виключність ролі людей, які їх виконують. Різноманіття концепцій дослідження еліт в політології свідчить про їх важливе значення в суспільстві. Якщо однією з центральних проблем політології є проблема влади, то відповідно не менш важливою проблемою є те, кому ця влада належить, хто її здійснює і в чиїх інтересах – особистих, групових, чи класових її використовує. Американський вчений Г.Лассуелл взагалі вважав, що вивчення політики – це вивчення впливу та впливових осіб.

Залежно від того, які функції здійснює еліта у суспільстві, її поділяють на господарську, духовно-інтелектуальну і політичну. До господарської еліти належать визначні підприємці і менеджери, до духовно-інтелектуальної – провідні вчені, діячі культури, священнослужителі, до політичної – державні і політичні діячі. Цю інтегровану сукупність еліт всіх суспільних сфер називають

національною елітою. За своєю структурою, джерелами формування національна еліта неоднорідна, але за ціллю своєї діяльності вона є однорідною, тому що свідомо чи несвідомо працює на утвердження і розвиток національної держави, формування політичної нації як спільноти усіх громадян, що проживають у даній державі. Наявність розвиненої національної еліти є запорукою успіхів як національно-державотворення.

Важливою частиною національної еліти є політична еліта, яка відображає владно-політичну диференціацію суспільства. Вона складається з людей причетних до здійснення влади, політичного впливу, виконує роль політичного провідника нації. Отже політична еліта – це організована група, яка бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні політичних рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї. Історію політичної еліти будь-якої нації можна розглядати як історію національної держави і навпаки.

Першою історичною формою еліти можна вважати античну аристократію, другою – середньовічне дворянство, що вирросло з військового рицарства. Нові часи, науково-промислова та соціально-політичні революції змінили природу і політичне становище дворянства, на зміну йому в промислових державах (Англиї, Голландії, Франції), в правлячу еліту приходять представники третього стану – буржуазії, головним джерелом формування еліти стають гроші. Водночас науково-технічний прогрес, подальше ускладнення усіх сфер життєдіяльності суспільства, висувають поряд з фінансово-промисловою елітою і духовну, наукову еліту, тобто поряд з грішми, знання стають джерелом формування еліти.

Перші спроби науково-теоретичного осмислення феномену елітизму сягають в політичну думку Стародавнього світу. Стародавні мислителі усвідомлювали, що народ сам не здатний управляти державою і що історію творять представники панівних верств. Китайський філософ Конфуцій вирізняв в суспільстві дві основні норми поведінки – одна для „вибраних”, інша для народу,

що мусить підкорятися. Пізніше ці ідеї знайшли своє обґрунтування у Платона, Макіавеллі, Карлейля, Ніцше.

Перші концепції еліт в сучасному розумінні з'явилися наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, в роботах італійських вчених Гаetano Моски, Вільфредо Парето, німецького соціолога Роберта Міхельса. Пізніше сукупність соціально-політичних концепцій, в яких стверджується, що однією з головних складових частин будь-якої соціальної структури є вищі, привілейовані прошарки, меншини, які управляють і панують над усім суспільством, вчені визначили через загальне поняття „теорія еліти”. Розглянемо найголовніші з них.

Г.Моска (1858-1941) - поділяв суспільство на панівну меншість (еліту) і політично залежну більшість (масу). Такий розподіл, вважав він, є необхідний, саме правляча меншість визначає історичний процес. Влада меншості над більшістю досягається завдяки кращій організованості першої. Народовладдя, реальна демократія, соціалізм, за Москою – утопія, несумісні з законами суспільного розвитку і людською природою. Влада може бути від народу, для народу, але ніколи владою самого народу. Соціальна стабільність без оновлення еліти неможлива. На думку вченого, будь-яка еліта має тенденцію до перетворення на „закриту” спадкову, що приводить до її відчуження від мас. Запобігти цьому можуть лише вільні дискусії у суспільстві, які спонукають „політичний” клас до оновлення, а при потребі, якщо він не відповідає інтересам держави, і до усунення.

В.Паретто (1848-1923) обґрунтував свою елітарну теорію біопсихічними якостями людей. Згідно з його концепцією, люди від природи наділені схильністю до маніпулювання, хитрощів і обману (таких людей він назвав „лисами”), а бо ж здатністю до застосування насильства („леви”). Відповідно до цього існує два типи суспільно-політичного правління, які послідовно змінюють один одного. Якщо правляча еліта не займається цілеспрямованим самооновленням, тоді вона

деградує, що веде до соціальної революції, сутність якої, за Парето, полягає в оновленні персонального складу керівництва суспільством.

Р.Міхельс (1876-1936) – дослідив соціальні механізми, які породжують елітарність суспільства і вивів так звану теорію „залізного закону олігархії”, сутність якого в тому, що створення великих організацій індивідів веде до їхньої олігархізації і формування еліти. Людське суспільство не може існувати без великих організацій, керівництво яких здійснює обмежене коло осіб. Це зумовлено необхідністю досягнення ефективності діяльності тих чи інших організацій, яка в свою чергу потребує керівного ядра і апарату, які в кінцевому результаті виходять з-під контролю рядових членів, підпорядковують політику власним інтересам, турбуючись лише про збереження свого привілейованого становища. Маса ж, через свою низьку компетенцію та активність, залишаються індиферентними до політичної діяльності. Таким чином, за Міхельсом, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна група.

Дані концепції, не зважаючи на ряд відмінностей, мають ряд спільного:

- елітарність будь-якого суспільства;
- особливі психологічні якості;
- усвідомлення своєї винятковості;
- незмінність владних відносин між елітою і простим народом;
- конкурентність і зміна еліт в ході боротьби за владу.

Поряд з даними концепціями в сучасній західній політології існують ряд інших елітарних теорій:

Ціннісні теорії еліт (Х.Ортега- і – Гассет, М.Бердяев) – розглядають еліту як найбільшу продуктивну й ініціативну частину населення, наділену високими моральними якостями, джерело формування якої – природній відбір в суспільстві, висування з маси найактивніших і найбільш підготовлених інтелектуально представників.

Елітарні теорії демократії (Р.Даль, С.Ліпсет, Л.Зіглер). Еліта розглядається як група, покликана не лише управляти, але й оберігати суспільство від неконтрольованого тиску і неврівноваженості мас.

Плюралістичні теорії еліт (О.Штамер, Д.Рісмен) – визначають множинність еліт. Еліти поділяються на професійні, регіональні, релігійні та інші, кожна з яких покликана виражати інтереси своїх груп і жодна з яких не здатна домінувати в усіх сферах суспільної діяльності. Згідно з цими теоріями, за допомогою демократичних механізмів (вибори, референдуми, опитування, преса) можна втримати еліти під впливом мас.

Ліволіберальні концепції (Ч.Міллс, Р.Мілібанд) – ґрунтуються на таких положеннях:

- головний чинник в утворенні еліт – не ціннісні якості представників певної еліти, а володіння командними позиціями, керівними постами;
- еліта, що здійснює владу в суспільстві включає до себе вищі прошарки фінансово-промислових кіл, армії, інтелектуалів. Між елітою і масою існують значні відмінності, реальних шансів займати високі посади в представництві народу майже немає;
- головна функція еліти в суспільстві – забезпечення власного панування. Проаналізувавши дані концепції, можна зробити висновок: політична еліта – це керівна верства державних органів, місцевого самоврядування, політичних партій, груп тиску, а також представників інших еліт (господарської, духовно-інтелектуальної), що беруть участь у прийнятті та організації виконання політичних рішень. Існування політичної еліти обумовлено наступними факторами:
- психологічними особливостями людей, їх неоднаковими здібностями, можливостями і бажанням приймати участь у політиці;
- законами розподілу праці, які вимагають професіоналізму в управлінні, певної спеціалізації;
- високої соціальної значимості управлінської праці і її відповідної стимуляції;

- широкими можливостями використання управлінської діяльності для одержання соціальних привілеїв;
- фактичною неможливістю здійснення всезагального контролю за політичними керівниками;
- політичною пасивністю широких мас населення, інтереси яких в основному знаходяться поза політикою.

Політичній еліті притаманно ряд характерних рис:

- право висувати із свого середовища політичних лідерів;
- привілейоване становище і право на це;
- закритість або напівзакритість для „інородців” (вихідців із інших соціальних прошарків);
- психологія переваги;
- доступ до закритої інформації.

В цілому еліта характеризується за двома основними критеріями: формальним – офіційним становищем, що його посідають певні особи, та ціннісним – за суспільним авторитетом, що його здобули особи, незалежно від їх формального (офіційного) статусу. Що стосується політичної еліти, то ці критерії можна співставити так: політична еліта за формальною ознакою – це ті, хто править; за ціннісною – ті хто гідний правити. В ідеалі ці критерії повинні співпадати, суть і мета демократії полягають саме в наближенні суспільства до цього ідеалу, щоб з одного боку правили ті хто гідний правити, з іншого – щоб ті хто гідний правити, отримали таку можливість.

2. Політична еліта виконує ряд важливих функцій:

1. Функцію керівництва і управління. Ця функція впливає з природи еліти, її призначення – керувати і управляти суспільством.

2. Стратегічну функцію, яка тісно пов’язана з першою, так як еліта водночас, формулює стратегію політичного режиму, держави. Еліта формулює ідеали, найважливіші цілі розвитку нації та шляхи, методи їх реалізації.

3. Організаторську, яка полягає в тому, що еліта, будучи саме організованою групою, мобілізує через управлінські інституції маси на виконання прийнятих політичних рішень.

4. Інтеграційну функцію. Еліта укріплює стабільність і єдність суспільства, з'єднує всі верстви, і групи суспільства, залагоджує конфлікти в середині системи.

5. Регулятивну функцію, суть якої полягає в регуляції політичних, соціально-економічних відносин у суспільстві.

Критеріями ефективної діяльності політичної еліти є наступні:

- досягнутий рівень прогресу та добробуту народу;
- політична стабільність суспільства;
- національна безпека;
- оптимальне співвідношення між громадянським суспільством і державою.

На основі певних елітарних тенденцій, в умовах конкретно історичного суспільства, політичного режиму можна виділити критерії типологізації політичних еліт.

1. За відношенням до влади – правляча і опозиційна (контреліта). Мета першої – утримувати владу, другої – відвойовувати.

2. За способом формування – відкриті і закриті. До відкритого типу належать еліти, які поповнюються за рахунок як вихідців із різних елітних груп, так і соціальних низів, основними критеріями добору для відкритої еліти є особисті досягнення в різних сферах життя суспільства, високі професійні і моральні якості. Для закритих еліт характерне поповнення з власного середовища, не на підставі особистих якостей, а завдяки відданості системі, прихильності вищого керівництва.

3. За способом отримання і збереження влади еліти поділяють на: легітимні і нелегітимні. Легітимні – еліти які отримали владу при добровільній підтримці мас, а нелегітимні ті, що панують над більшістю з допомогою примусу, насильства, ідеології.

4. За здатністю стабілізувати і інтегрувати суспільство – фрагментовані, нормативно-фрагментовані, ідеологічно-інтегровані.

Фрагментовані еліти володіють низьким рівнем структурної інтеграції, невеликою здатністю до консенсусу з приводу вибору та збереження основних суспільних цінностей і норм, не забезпечують стабільності суспільства. Нормативно-інтегровані еліти відзначаються високим рівнем консенсусу в основних правилах політичної і суспільної діяльності. Методом діяльності таких еліт найчастіше є компроміс, проголошення вартості суспільної злагоди і єдності. Ідеологічно-інтегровані еліти також забезпечують суспільству стабільність, але завдяки нав'язаному більшості системних вартостей, норм, жорсткому партійному і поліційному контролю за їх дотриманням, що регламентує громадсько-політичну діяльність.

5. За ідеологічними цінностями і способом реалізації влади на демократичні, ліберальні, тоталітарні, авторитарні.

6. За видами політичної діяльності – державну (адміністративна і представницька), муніципальну, партійну і громадських організацій, груп тиску.

7. За місцем в елітарній ієрархії – вищу, яка безпосередньо приймає стратегічні рішення, що визначають розвиток суспільства, і середню (службовці, вчені, інтелектуали), яка впливає на прийняття рішень. Таким чином, елітарна природа здійснення управління суспільними процесами є незаперечним фактом, доведеним історично.

Політичний розвиток залежить і тісно пов'язаний із системою формування і змін політичних еліт, їх відбору (рекрутування). Існують дві основні системи рекрутування еліт: антрепренерська (підприємницька) і система гільдій (корпоративна). Зазначимо, що ці системи виділені досить умовно, в реальності використовується їх різне поєднання.

За антрепренерською системою відбір здійснюється відкритою конкуренцією на пости. Рекрутація відбувається на основі виборів і вона

орієнтована на особисті якості кандидата, його вміння подобатись людям. Для неї характерна відкритість, широкі можливості для представників будь-яких суспільних груп претендувати на займання провідних позицій. Тут ідуть ринкові змагання претендентів, політичних партій, насамперед їх лідерів, професіоналів, менеджерів тощо. Велике значення мають особисті якості претендентів, їх активність, уміння знайти підтримку широкої аудиторії, вміння привабити її своїми ідеями, програмами. Дана система орієнтована на талановитих людей, відкритих для нових ідей, молоді, носить динамічний характер, притаманна для країн стабільної демократії. Однак вона не позбавлена і недоліків, зокрема це значна ймовірність ризику, непрофесіоналізму в політиці, непрогнозованості поведінки кандидатів після того як вони досягли мети, схильність лідерів до надмірного захоплення зовнішнім ефектом, своїм іміджем, а не рідко і популізмом.

Система гільдій (від лат. „Gilde” – корпорація) має історичні традиції, є консервативною і майже позбавлена конкуренції. Для неї характерно: закритість, відбір претендентів на більш високі пости з нижчих верств самої еліти; наявність багатьох фільтрів – обов’язкових формальних вимог для зайняття тих чи інших посад (партійність, освіта, вік, стаж роботи тощо); небагаточисельне і обмежене коло селекторату (осіб що здійснюють відбір); тенденції до відтворення вже існуючого типу еліт, лідерства і властивих їм типологічних характеристик, перетворення її на замкнену касту. Таким чином, ця система не передбачає конкуренції між кандидатами, так, як сама система влади максимально формалізована та ієрархізована. Вона схильна до бюрократизму, догматизму, кадрового «застою». Без конкурентної складової, ця система призводить до поступової деградації еліти, її відриву від суспільства, трансформації у привілейовану касту.

Як бачимо, перший принцип рекрутування еліти притаманний демократичним державам, другий – тоталітарним і авторитарним. Прикладом

цього є функціонування так званої номенклатури в колишньому СРСР. Номенклатура (лат. „Nomenclatura” – розпис імен) – це спосіб посідання керівних постів виключно за ознакою приналежності до правлячої партії. Зміна ключових посад у всіх сферах суспільного життя здійснювалась під контролем і керівництвом партії і базувалась на особистій відданості вищим партійним функціонерам, навичках кулуарних «апаратних ігор», конформізму кандидатів. Але гільдійна система має і свої переваги – це урівноваженість кадрових рішень, організованість політичного курсу і дій політиків за рахунок стабільності і наступництва кадрів, меншої ймовірності ризику під час прийняття політичних рішень і відповідно меншу вірогідність конфліктів в суспільстві і більший рівень його стабільності. Така система виправдовує себе в країнах, які пережили тоталітаризм чи авторитаризм і трансформуються в демократичні, перебуваючи на стадії реального утворення демократії. Нерідко в президентських республіках новообраний президент формує команду, до якої можуть входити функціонери у відповідності з номенклатурними принципами відбору. Таким чином, обидві системи рекрутування еліт на практиці не спрацьовують у своїй „чистій” парадигмі, а відбувається змішування їх рис в тій чи іншій пропорції.

Таким чином, елітарна природа здійснення управління суспільними процесами є неминучою і незаперечним фактом, доведеним історично.

3. Політичне лідерство. Розглядаючи проблему особи як суб’єкта політики, відомий політолог А.Боднар так диференціював суб’єктів політичного процесу:

- громадяни, які фактично ніякого більш-менш помітного впливу на політику, політичне життя не мають. Таких громадян у кожній країні досить багато, включаючи не лише байдужих до політики, а й взагалі аполітичних;
- громадяни, які входять до складу громадських організацій, і навіть кількох, однак таких, що недостатньо активно впливають на політичний процес;
- громадяни, які є членами активно діючих партій, громадських організацій та об’єднань;

- громадський, політичний діяч, діяльність якого в політиці досить помітна і відчутна;
 - професійний політик, для якого політична діяльність – це задоволення власних матеріальних, духовних, соціальних та інших інтересів і потреб;
 - політичний лідер як посадова особа у політичному, суспільному житті.
- Політичний лідер (від англ. “leader” – ведучий, керівник) – це особа, яка займає перші позиції в політичних структурах: державній владі, органах місцевого самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо.

Феномен політичного лідерства привертав увагу античних мислителів, які підмітили, що там де формується соціум, неодмінно знаходяться свої лідери, і бачили їх в монархах і полководцях – як творцях історії.

Н.Макіавеллі вважав політичним лідером володаря, який здатний використовувати всі доступні засоби для забезпечення влади та суспільного порядку. Т. Карлейль і Р. Емерсон вважали лідера творцем історії, наділеного талантом. Ф. Ніцше висунув ідею лідера як «надлюдини», яка здатна нав'язувати свою волю масам. Г. Тард намагався довести, що основним законом соціального життя є дотримання масами стереотипів поведінки політичного лідера, тобто людини схильної діяти, наслідуючи поведінку яскравої особистості, якою є лідер. Марксистки розглядають політичне лідерство в контексті історичної необхідності і класових інтересів, тобто лідер обслуговує інтереси класу, який висунув його на політичну арену.

Сучасна політологія розглядає політичне лідерство як один з найважливіших елементів системи регулювання відносин індивідів, соціальних груп, інститутів у сфері політики і досліджує цей феномен у трьох основних аспектах: сутності лідерства, яка обумовлена соціальними потребами та інтересами; ролі лідерства у функціонуванні політичних систем; типології політичного лідерства. Отже, лідерство – це особлива соціально-історична необхідність людей в організації своєї діяльності. В сучасній політичній науці воно не має однозначного

тлумачення. Існує декілька підходів до визначення цього феномену: вплив авторитету, влада, контроль над іншими (Едінгер); своєрідне підприємництво, що здійснюється на політичному ринку, де підприємці в конкурентній боротьбі обмінюють свої соціальні програми і способи розв'язання суспільних проблем на керівні посади (Опенгеймер); набір особистісних соціально-психологічних якостей лідера (Херманн). В політології можна виділити декілька основних теорій політичного лідерства:

- Теорія рис (Е. Богардус, Ю. Дженнінгс) – ґрунтується на з'ясуванні якостей, властивим ерудованим лідерам. Феномен лідерства пояснюється особистісними якостями лідера: інтелект, воля, енергія, цілеспрямованість, організаторські здібності, компетентність – об'єктивно висувають особу на арену політичного життя.

- Ситуаційна теорія. Її суть полягає в тезі – „лідер є функцією певної ситуації”, тобто конкретні обставини формують відбір певного лідера і детермінують його поведінку. При чому пріоритетними є саме обставини а не лідерські якості (В. Даль, Т. Хілтон).

- Психологічна теорія (З. Фройд, Е. Фромм). Її представники обґрунтовують лідерство певним психологічним станом носіїв цього феномену, наприклад, наслідками неврозу, так як багато політичних лідерів були невротиками (Іван Грозний, Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Пуанкаре, Гітлер). Отже, незважаючи на всі розбіжності, названі концепції єднає спільний предмет науково політичних пошуків - політичний лідер, і однозначне його розуміння як індивіда, котрий завдяки особистим якостям має вплив на соціальні групи. Це дає можливість сформулювати загальне визначення феномену політичного лідерства як процесу взаємодії, в ході якого авторитетні особи, наділені реальною владою або можливостями політичного впливу на людей, здійснюють вплив на суспільство або певну його частину, які добровільно віддають їм частину своїх політико-

владних повноважень і прав. В структурі лідерства виділяють три основні компоненти: – індивідуальні риси лідера, ресурси лідера і ситуація в якій він діє.

Сутність феномену політичного лідера відображається в його типології, де існують різні підходи . Однією з перших типологій лідерства є запропонована М. Вебером, в основу якої закладено три типи легітимного панування. Виходячи з цього виділяють три типи політичного лідерства:

- Традиційне – засноване на звичаї, традиції (вожді племен, монархи), тобто коли особа визнається лідером не завдяки визначним якостям, конституції, а завдяки традиційним нормам ,спадковості, належності до правлячої династії.

- Раціонально-правовий (легальний) тип – ґрунтується на лідерах, яких обрано демократичним шляхом і які в випадку зловживання владою несуть відповідальність перед своїми виборцями.

- Харизматичне лідерство – засноване на вірі в талант лідера, „особливий дар благодаті”, визначні якості і здібності, месіанську роль в політичному процесі. XX ст. показало, що всі тоталітарні режими опирались на цей тип лідерства (Сталін, Гітлер, Муссоліні, Мао-дзедун та інші). Дана типологія є досить зрозумілою і простою – в основі першого типу покладено звичай і звичку, другого - розум, третього – віру та емоції.

Сучасна політична наука намагається типологізувати політичних лідерів за їхніми професійними та соціальними рисами, груповими функціями в контексті політичних ситуацій. За стилем політичної діяльності Г.Ласуел виділив такі типи лідерів: адміністраторів, агітаторів, теоретиків.

Адміністратори – лідери, які здатні приймати політичні рішення, готові до компромісу.

Теоретики – схильні розробляти програми, проекти, але не бажають займатись практичною політикою.

Агітатори – лідери, які здатні виступати перед публікою, завойовувати авторитет, лідери харизматичного типу.

Залежно від політичного режиму виділяють два типи: авторитарний і демократичний.

Авторитарне лідерство передбачає одноособову політичну владу, монополізм у прийнятті політичних рішень, здійснення контролю над політичними процесами. Авторитарне лідерство пройшло ряд етапів: тиранія абсолютна монархія, диктаторство в тоталітарних і авторитарних режимах.

Демократичне лідерство формується в період античної демократії і функціонує в сучасних демократіях. Демократичний лідер формується в умовах конкурентної політичної боротьби, яка вимагає в нього високих професійних, інтелектуальних і моральних якостей, наявності фінансового потенціалу, авторитетної і мобільної команди.

Представник функціонального підходу до типології політичних лідерів М.Херманн, виділяє чотири типи політичних лідерів: прапороносців, служителів, торговців, пожежників.

Прапороносців вирізняє власне бачення дійсності, ідеал задля здійснення якого вони здатні змінити політичну систему, повести за собою маси.

Служителі прагнуть бути виразниками інтересів своїх послідовників, орієнтуються на їх думку, діють від їхнього імені.

Торговці вміло подають свої ідеї, плани, заставляють маси їх «купити» і включитись в процес їхнього здійснення.

Пожежники здатні швидко реагувати на найгостріші проблеми, які виникають в суспільстві. Проте в реальному житті ці типи не зустрічаються в чистому вигляді, а поєднуються в різних варіантах.

По відношенню до влади лідерство поділяють на правляче та опозиційне. За ставленням лідера до пануючих в суспільстві систем цінностей і норм поведінки - на консерваторів, реформаторів, революціонерів. За масштабами лідерства - загальнонаціональний, регіональний, місцевий, партійний, етнічних спільнот і груп. Одним із складних аспектів, пов'язаних з типологізацією політичного

лідерства, є проблема вождизму. Вождизм трактують як різновид політичного лідерства, характерний для жорстко організованих (тоталітарних, а також і деяких авторитарних) ідеологізованих суспільств. В його основі – певний тип владних відносин та ієрархії, що ґрунтується на особистій відданості персоні вождя (який володіє необмеженою владою) і характеризується ірраціональним сприйняттям політичних відносин носіями буденної свідомості, харизматизацією і атрибутизацією персони вождя.

Аналізуючи існуючі в різних теоріях типи політичного лідерства, можна виділити основні риси, критерії оцінки лідера, які відрізняють його від інших політичних діячів. На думку сучасних дослідників це:

- наявність власної, зрозумілої для всіх політичної програми, яка відповідає інтересам більшості суспільства;
- особистісні якості (воля, освіта, культура, цілеспрямованість, наполегливість, глибокі звання);
- популярність, можливість завоювати настрої мас, вміння створити ефективну систему політичного керівництва, добір команди, розстановки кадрів.

Політичний лідер виступає як об'єднувач, захисник і організатор людей та ініціатор оновлення їхнього життя.

Дані критерії дають змогу визначити основні функції політичного лідера:

1. Інтеграція суспільства, громадян, довкола спільних завдань, цінностей.
2. Пошук і прийняття оптимальних політичних рішень.
3. Захист мас від беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримки громадського порядку.
4. Налагодження системи постійного зв'язку з масами.
5. Ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей.
6. Легітимізація суспільно-політичного устрою, що на думку політолога І.Ільїна, є однією з аксіом здійснення державної влади.

Підсумком аналізу діяльності політичного лідера можуть бути слова І. Ільїна про те, що політика вимагає добору кращих людей, кожна держава покликана до такого підбору. Якщо такий відбір не вдається, то вона йде назустріч розбрату і лиху.

4. Виникнення і глибоке обґрунтування елітарних теорій в Україні пов'язане з іменами Дмитра Донцова і В'ячеслава Липинського, які визначаючи необхідність політичної еліти для України, створили власні підходи до її розуміння, виходячи з ідеї побудови української держави.

Д.Донцов у своїй теорії еліт розрізняє „ініціативну меншість” (еліту) і „пасивного чинника нації” (народ), еліта формує певну ідею, робить її доступною для мас, мобілізує їх на її реалізацію. Донцов, як і Ніцше, вважав що лише „сильна людина” може здійснити державотворчу і національну ідею. Критерієм оцінки провідної верстви повинна бути, на його думку, націотворча діяльність, для досягнення національної державності можливі будь-які засоби і дії політичної еліти.

В.Липинський передумовою провідної ролі національної аристократії вважав прагнення останньої до влади, готовності боротися за неї, що можливо у суспільстві за наявності „сильної, організованої високовартної інтелігенції”. Державу, на його думку, можна побудувати лише „розумним і витривалим хотінням та зусиллям меншості. Але меншості не такої, яка править іменем народної більшості і не несе за свої діла ніякої відповідальності, а такої, що є авторитетом серед народу і повинна об'єднувати найкращих і найактивніших членів усіх класів, творити матеріальні та духовні цінності, які є власністю всього суспільства. Причини поразок українських національно-визвольних змагань Д.Донцов і В.Липинський пояснювали саме відсутністю української національної політичної еліти. Цю думку поділяють і сучасні вчені. Орест Субтельний, канадський історик українського походження зазначає, що «... важко переоцінити ті серйозні наслідки, що мала для українців втрата власної еліти. У суспільствах,

які поклали початок сучасній Європі, з їхнім ієрархічним устроєм народ без знаті все одно що тіло без голови. Це означало, що українці втратили клас, який зазвичай здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв розвиткові культури й освіти, підтримував церкву і живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства. З поглибленням спольщення серед української знаті православ'я, а також українська мова почали пов'язуватися передусім з нижчими верствами, що призвело до не престижності всього українського. У зв'язку з цим честолюбні і обдаровані молоді українці були постійно змушені вибирати між відданістю власному народові і його традиціям і асиміляцією в панівне суспільство і його культуру. Частіше перевагу віддавали останньому. Внаслідок цього проблемою української історії стала проблема верхівки українського суспільства, або, точніше, її відсутності". Погоджуючись з думкою історика, зазначимо, що це не означає того, що український народ протягом своєї історії був позбавлений власної еліти, інша справа, що відсутність власної державності перешкоджало формуванню повноцінної національної і зокрема політичної еліти. Український вчений М.Головатий у формуванні української національної, а також політичної еліти визначає чотири періоди:

Перший період тривав майже триста років (XIII – XVI ст.). Саме в цей час формувалася етнічна і конфесійна ідентичність українства, його еліта.

Другий період також досить тривалий – півтора століття (від 1648 р. до кінця XVIII ст.). Особливість цього періоду зумовлена тим, що еліта сформувалася фактично з козацтва, з представників молоді української демократії часів Б. Хмельницького. Вона заповнила вакуум, який виник після того, як польська еліта на деякий час залишила Україну.

Третій період фактично тривав близько вісімдесяти років і закінчився крахом Гетьманщини (1918 р.) і Української Народної Армії (1919 р.).

Четвертий період почався у 1917 р. з народженням так званої радянської еліти і закінчився в Україні практично в 1991 р. Учені, зокрема А. Пахарев, поділяють його на три етапи:

- 1917 – 1941 рр. (близько 25 років) – винищення української еліти в СРСР під час сталінських репресій 30-х років і початок Великої Вітчизняної війни;

- 1943 – 1953 рр. (10 років) – тривав до початку так званої „відлиги”;

- 1955 – 1991 рр. (близько 35 років) – тривав до проголошення незалежності України.

Осмилення елітарності українського суспільства займає важливе місце в сучасній вітчизняній політичній науці. Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, але і соціальний ґрунт для відтворення національної еліти, здатної по сучасному мислити і діяти. Роль еліти в тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі. Політична еліта в Україні на початку державного відродження складалася в основному з колишньої номенклатури і за змістом діяльності була ідеологічною, проповідуючи необхідність реформ не займалась їх втіленням. За визначенням О. Субтельного, з 1991 р. в Україні сформувалось і діють кілька типів груп політичних еліт. Це правляча еліта, опозиційна (контреліта), молода еліта (яка формується), регіональна і міжрегіональна еліта. Важко не погодитись з думкою деяких політологів про те, що в Україні можна говорити не про еліту, а про так звану “псевдоеліту”- явище притаманне тоталітарним політичним системам. Їй притаманні воля до панування, незначною мірою підкріплена піклуванням про інтереси суспільства, майбутнє України. Пояснити це явище можна тим, якими шляхами формувалась політична еліта в Україні після проголошення її незалежності. Вона сформувалась на основі так званої “старої” (колишньої номенклатури, - партійних, державних, господарських керівників часів СРСР) та “нової”, яка складалась з неоднорідного конгломерату колишніх ідейних противників комуністичного режиму (дисиденти, політв’язні), вихідців з мистецько-наукових кіл, інтелігенції та представників бізнесу, який активно

формувався в 90-х рр, іншими словами “нової буржуазії”. При цьому в Україні, на відміну від Польщі, Чехії та Прибалтики протягом 1991 – 2004 рр. не відбувалось зміни “критичної маси” політичної еліти, тобто представників “старої” було значно більше ніж “нової”, але в кінцевому результаті кістяк політичної еліти склав союз колишньої номенклатури і “нової буржуазії”. Для першої з усуненням однопартійної системи зникли ті обмеження і контроль, що існував в номенклатурному середовищі, зокрема, невідворотність відповідальності і покарання у тому випадку, якщо факти зловживання ставали широко відомими. В свою чергу для представників великого бізнесу, який формувався, головним завданням було найти порозуміння з владою для її конвертації (обміну) у власність, а власність у ще більшу владу. Збіг інтересів і завдань створив передумови для симбіозу номенклатурної та бізнесової еліти. Така політична еліта виявилась ефективною лише для досягнення власної мети, і захисту власного інтересу, про що свідчать, зокрема, результати приватизації, (показовою стала і історія з приватизацією “Криворіжсталі”)

Для більшості представників бізнесової еліти, яка інтегрувалась до політичної, українська державність стала винятково бізнес-проектom, можливістю участі в приватизації (яку в народі влучно назвали “прихватизацією”) національного надбання і тому про патріотизм не йшлося, враховуючи і те, що відчутним у формуванні нової еліти був і кримінальний чинник. Результатом таких складових у формуванні політичної еліти стало поєднання двох моралей: старої компартійної, з її принципом схилення перед вищими і зневагою до нижчих, і моралі новітньої бізнесової еліти з її зневагою до закону, пріоритетом егоїстичних кланово-корпоративних інтересів над національними, звідси і високий рівень корумпованості влади.

Іншою причиною суспільної неефективності української політичної еліти в 1991 – 2004рр. стало і те, що вона не мала потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба диктується в демократичних суспільствах моральними

засадами еліти, ефективними механізмами політичної відповідальності або тиском сформованого громадянського суспільства. Мораль колишньої номенклатури такої чесноти як служіння суспільству в силу своєї природи не передбачала, як і бізнесової еліти, тому що та знаходилась в стадії так званого “дикого капіталізму”, мала свої власні, як зазначалось, егоїстичні інтереси. Частка представників мистецько-наукових та інших кіл інтелігенції була невеликою. Двох останніх чинників (ефективний механізм політичної відповідальності, тиск сформованого громадянського суспільства) в Україні практично не було, а існуючі політичні партії, які частково мали б виконувати ці функції, виявились ще не спроможними до цього, більше того, з др. пол. 90-х рр. активно утворюються партії не на ідеологічній основі, а саме для захисту і просування бізнес-проектів різних груп самої еліти - (СДПУ(о), “Трудова Україна”, “Громада”, “Регіони України” та інші). Така політична еліта створювала і політичний режим, який відповідав би їхнім інтересам. Серед існуючих типів політичних режимів таким інтересам відповідає і служить авторитарний режим. Тому загальний процес демократизації, який розпочався на поч. 90-х рр. став поступово згортатись в їх кінці, коли в діяльності частини політичної еліти, яка згрупувалася навколо Л. Кучми, посилювались авторитарні тенденції. Це яскраво проявилось під час президенських виборів 1999 і парламентських 2002 рр. Ці вибори мали щоразу більше недемократичний характер, владою активно використовувався адміністративний ресурс, “брудні” політичні технології, що мало на меті поповнення правлячої еліти “своїми” і перешкоджання посиленню контреліти і опозиції. Функціонування правлячої політичної еліти, характерними рисами якої стали орієнтації на цінності особистого споживання, зневага до закону, народу, загальних норм моралі, що культивувалась нею в подвійних стандартах – один для високих трибун, а інший для досягнення своїх цілей, позбавляло суспільство моральних орієнтирів, і відповідно вело до його моральної деградації.

Сутність правлячої впродовж десятиліття політичної еліти України яскраво проявилась під час президентської кампанії 2004 року. Задля збереження своєї влади в хід були запущені цинічні, брудні політичні технології, які зачіпали навіть питання, що є “свята святих” для будь-якої держави – її територіальної цілісності, консолідації і єдності громадян. З подачі владних структур в підконтрольних ЗМІ розкручувались і роздмухувались проблеми, які перед цим не так гостро стояли в державі, зокрема пов’язані з етнічною, релігійною, мовною, зовнішньополітичною орієнтацією українців. Свідомо спекуюючи на цьому для отримання політичних дивідендів, правляча верхівка тим самим провокувала сепаратизм, розбрат, міжконфесійну ворожнечу в Україні. Тому логічно постає питання, чи адекватно відповідала така еліта поняттю “політична еліта” і тим функціям, які вона мала б виконувати в суспільстві? Звичайно що ні. Професор А. Колодій зазначає, що коли політична еліта не відстоює національних інтересів України, а переслідує виключно свої, то можна обгрунтовано вживати до неї термін “псевдоеліта”, і вона не може вважатися національною елітою. Національна еліта України відповідатиме своєму призначенню тільки тоді, коли її діяльність забезпечуватиме успішний розвиток України як суверенної держави, збереження її національних цінностей, власної національної та соціально-культурної ідентичності.

Що стосується контреліти (опозиційної), то зазначимо, що в др. пол. 90-х років вона уособлювалась, в основному, з діяльністю соціалістів, прогресивних соціалістів та комуністів, яким вдалось сформувати в цей період найчисельнішу фракцію у парламенті. Відносно двох останніх, то опозиційність прогресивних соціалістів (лідер Н. Вітренко), була штучно створеним проектом влади для ослаблення соціалістів, опозиційність комуністів політолог В. Полохало визначив як „імітаційну”. На початку 2000-х рр. сформувалась і активно заявила про себе некомуністична опозиція, контреліта, яка активізувала суспільно-політичні процеси в Україні. Існування досить потужної некомуністичної контреліти стало особливістю України і розвитку політичного процесу в ній, виділяло її на всьому

пострадянському просторі (за винятком країн Балтії). Тому в 2004р. українське суспільство опинилось не тільки перед вибором нового президента і персоніфікації влади та еліти, а й перед вибором свого майбутнього розвитку: - перемога висуванця правлячої еліти означала б консервацію існуючого політичного режиму та олігархічної економіки і навпаки, перемога опозиційного кандидата давала шанс повернутись до демократії, соціально-орієнтованої економіки, власне того, що гарантує Конституція України. Український народ, прокинувшись від апатії, зневіри, повіривши в себе і свої сили, обрав друге, одержавши шанс свого якісного прориву на основі європейських цінностей і стандартів суспільного життя.

Дослідження політичних еліт в Україні, одержать загалом більш глибокий і розгорнутий характер в сукупності з напрацюваннями, які стосуються проблеми політичного лідерства, так як лідери рекрутуються з політичних еліт і є одночасно їхньою складовою. Процеси, що відбуваються в Україні після Помаранчевої революції, суттєво відрізняється від тих, що спостерігаються в інших пострадянських державах і посттоталітарних країнах Європи. Значну роль в цих процесах відіграє в Україні не тільки правляча еліта чи певна політична сила, а також і політичний лідер, особа як головна фігура, що визначає перебіг політичних процесів. Коли проаналізувати політичну історію України, то, не применшуючи ролі українського народу, можна зазначити, що українське суспільство було суспільством лідерського типу. Князі, а пізніше гетьмани, полководці, провідні політики в більшості випадків відігравали домінуючу роль у виборі шляхів суспільно-політичного розвитку країни. Це можна віднести і до сучасних реалій політичного життя України. Більшість українських політологів правильно прогнозують, що парламентські вибори 2006 року, будучи навіть на пропорційній основі, стануть для більшості громадян України виборами не стільки політичних партій та ідеології, як виборами політичних лідерів. Багато з них, наслідуючи традиції В. Ющенка та Ю. Тимошенко, подали свої прізвища для

назви політичних сил та блоків, які очолюють. В загальному можна виділити три основні групи політичних лідерів в сучасній Україні:

- політичні діячі, відомі в українському суспільстві, які обіймали чи обіймають високі державні посади, належать до правлячої чи опозиційної еліти;
- політичні лідери партій та рухів, профспілок, громадянсько-політичних об'єднань;
- представники регіональних політичних угруповань.

М. Головатий поділяє політичних лідерів сучасної України на два типи:

- „поступливий” лідер, тобто той, хто під відповідним тиском намагається зберегти раніше існуючу систему в країні, або лідер консервативного типу;
- „інверсійний” лідер, якого визнають і якому сприяють не так завдяки наявності у нього відповідних особистих заслуг, як внаслідок переслідування його владою чи через критику ним інших лідерів або політичних сил.

Лідерів, які обстоюють ідеї справді революційних (у найкращому розумінні цього слова і явища) перетворень в Україні, сьогодні ще надто мало.

Аналізуючи феномен сучасного політичного лідерства в Україні, неможливо щодо багатьох лідерів однозначно відповісти, є вони лідерами загальнонаціональними чи регіональними (інтереси яких соціальних груп вони обстоюють, яке їх ставлення до існуючого суспільного ладу чи української держави в цілому – функціональне, дисфункціональне чи стабілізуюче). Існує багато, за висловом М. Головатого, розмитих лідерів, які діють адекватно суспільно-політичним змінам і колізіям. І тому ситуація, коли з'являється дедалі більше лідерів популістського характеру, загрозлива для України. Відтак в українському суспільстві сьогодні постала гостра потреба в сильних лідерах, спроможних взяти на себе всю повноту відповідальності за долю нації, а не лише за долю тих, хто віддав за них голос на виборах.

Отже, процес формування повноцінної національної еліти і лідерства сучасного демократичного типу в Україні тільки розпочинається, так як

формування національної еліти і лідерства можливе лише за умов існування незалежної демократичної держави. Прискорити цей процес зможе поява декількох потужних політичних партій, у змаганні яких за владу постане справжня політична еліта, яка матиме високі професійні і моральні якості, стратегічну мету, волю для її здійснення, зможе висувати достойних політичних лідерів. Шлях до цього лежить також через формування політичної еліти України на засадах, що властиві “відкритій політичній еліті”. Це – компетентність, професіоналізм, демократизм, послідовне відстоювання внутрішніх і зовнішніх національних інтересів, забезпечення національної безпеки України.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

1. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики. Національна еліта та теоретичні обґрунтування елітизму.
2. Функції і типологія політичних еліт.
3. Сутність зміст, функції політичного лідерства та його типологія.
4. Проблеми становлення політичної еліти та інституту політичного лідерства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності. Навч. посібн.- К.: МАУП, 2002. - с.44-66.
2. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і політичне лідерство. - Львів, 1995.
3. Кухта Б. Політичний лідер. - Львів, 2000.
4. Рудич Ф.М. Політологія: Підручник.-К.:Либідь, 2004. - с.165-171.
5. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. - К., 1999.
6. Політологія. Підручник / За науковою редакцією Антоніни Колодій. - К., Ельга -Н, Ніка-Центр, 2000.
7. Політична еліта України: Чи здатна вона виконати свою суспільну місію на сучасному етапі? // Дзеркало тижня, №44 (469), 15 листопада 2003р. – С. 8-15.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

еліта, національна еліта, політична еліта, контреліта, псевдоеліта, політичне лідерство, політичний лідер.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Які фактори спричиняють елітарність суспільства?
2. Обґрунтуйте думку, що історія політичної еліти будь-якої нації є історією національної державності .
3. Проаналізуйте роль політичного лідера в перехідні періоди історії.

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Хто є творцем класичної теорії еліт?

- а) Х. Ортега-і-Гасет;
- б) Р. Даль;
- в) Г. Моска;
- г) О. Стамер

2. Яка із названих функцій характерна для правлячої еліти?

- а) висловлення соціального невдоволення;
- б) безпосереднє здійснення влади;
- в) висунення альтернативних законопроектів;
- г) формування тіньового уряду

3. Яка із названих рис не є властивою для відкритої еліти?

- а) має неформальний характер, допускається спонтанний приплив нових членів на конкурсних засадах;
- б) вирішальний чинник висунення на посаду – відданість офіційній політико-ідеологічній системі;
- в) високий професіоналізм, моральність і патріотизм;
- г) вирішальна роль в оцінці діяльності відводиться громадській думці

4. Яку групу політиків можна назвати квазі або псевдо елітою?

- а) політичну опозицію;
- б) еліта, яка є розколотою, фрагментарною,;
- в) суб'єкти влади, які не дбають про інтереси власного народу;
- г) еліта, яка використовує авторитарні методи здійснення влади

5. Яке із суджень розкриває сенс харизматичного лідерства?

- а) підкорення особі, які базується на вірі в те, що влада законна, оскільки вона існувала завжди;
- б) підкорення особі, яка обрана законним демократичним шляхом;
- в) кожна суспільна організація повинна мати керівники;
- г) підкорення, що базується на вірі має в особливій якості особистості, які є Божим даром

6. З українських мислителів найбільше уваги проблемам еліти приділяв:

- а) М. Драгоманов;
- б) В. Липинський;
- в) М. Міхновський;
- г) М. Грушевський

7. Попередником авторів сучасних елітарних теорій був:

- а) Платон;
- б) Тома Аквінський;
- в) Гельвецій;
- г) Джеферсон

8. Хто відкрив «залізний закон» олігархічних тенденцій?

- а) В. Парето;
- б) М. Вебер;
- в) Р. Міхельс;
- г) Г. Моска

9. Яка із перерахованих ознак характеризує популістського лідера?

- а) професіоналізм і високий інтелект;
- б) сила волі;
- в) здатність генерувати ідеї і сприймати чужі;
- г) необґрунтовані обіцянки, демагогічні гасла

10. На думку якого мислителя політична історія є постійною циркуляцією еліт – «лісів» і «левів»?

- а) Г. Моска;
- б) Р. Міхельс;
- в) А. Шопенгауер;
- г) В. Парето

11. Хто автор концепції про три типи політичного лідерства (традиційного, харизматичного, раціонально-правового)?

- а) М. Вебер;
- б) М. Моска;
- в) В. Парето;
- г) Р. Міхельс

12. Хто з мислителів визначив лідерство як «волю до влади»?

- а) Т. Гоббс;
- б) Ф. Ніцше;
- в) Н. Макіавеллі;
- г) Ж.-Ж. Руссо

13. В закритих елітах спостерігається тенденція т.з. «геронтократії». Що це означає?

- а) владу мудрих;
- б) владу престарілих;
- в) владу героїчних людей;
- г) владу багатих

14. Функціонування еліт в колишніх соціалістичних державах досліджував такий вчений:

- а) Г. Моска;
- б) М. Джилас;
- в) Р. Мілс;
- г) Т. Парсонс

15. Назвіть типи політичної еліти, які визначаються за сферою їх діяльності

- а) аристократія;
- б) демократична;
- в) регіональна;
- г) військова

16. Назвіть тип політичної еліти, який виникає в залежності від ідеології:

- а) бюрократична;
- б) місцева;
- в) регіональна;
- г) консервативна

17. Який тип еліти властивий сучасним демократичним суспільствам?

- а) плутократична еліта;
- б) демократична еліта;
- в) номенклатура;
- г) «відкрита» політична еліта

18. Який тип еліти властивий тоталітарним режимам?

- а) «еліта крові»;
- б) легітимна еліта;
- в) номенклатура;
- г) аристократія

19. Визначте рису непритаманну «закритій еліті»:

- а) повага до громадської думки;
- б) відданість системі, правлячій партії;
- в) формування шляхом відбору кандидатур вищи керівництвом країни;
- г) некритичне сприйняття директив, спущених згори

20. Визначте рису непритаманну «відкритій політичній еліті»:

- а) множинність і конкурентність еліт;

- б) ініціативність;
- в) прийняття на посаду тільки через прихильність вищого начальства;
- г) розмитість границь між елітою та не елітою

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. В.Липинський і Дмитро Донцов про роль і місце еліти в українському державотворенні.
2. Еліти в історії України.
3. Інститут політичного лідерства в сучасній Україні: основні проблеми становлення.
4. Політичні пріоритети сучасних українських лідерів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Які фактори обумовлюють виникнення політичних еліт?
2. Проаналізуйте розвиток ідеї елітаризму в політичній думці.
3. Порівняйте концепції еліт В. Липинського та Д.Донцова.
4. Чи можна вважати нинішніх політиків і державних діячів України елітою?
5. Назвіть і розкрийте зміст основних концепцій політичного лідерства.
6. Кого можна назвати реальним політичним лідером в історії України?
7. Який лідер потрібен сучасній Україні?

Тема 9. Світові політико-ідеологічні доктрини

План

1. Поняття політичної ідеології і доктрини: сутність, суспільні функції, типологія.
2. Сутність та еволюція лібералізму. Неолібералізм.
3. Консерватизм і неоконсерватизм: їх сутність та еволюція.
4. Соціалізм, соціал-демократизм, комунізм: спільне та відмінне, теоретичні засади, політична практика.
5. Націоналізм і релігійний фундаменталізм як політичні доктрини та їх сутність.

1. Ідеологія (від гр. „idea” – поняття і „logos” – учення) – це система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, політичних партій, громадських рухів та інших суб’єктів політики.

Вперше поняття „ідеологія” ввів у науковий обіг французький філософ Антуан Дестют де Трасі у XVIII ст. для позначення того, що він назвав „наукою про ідеї” у своїй праці „Елементи ідеології”. В загальну політичну лексику це слово ввійшло після того, як Наполеон Бонапарт зневажливо назвав „ідеологами” філософів, які виступали проти його цезаристських претензій.

Ідеологію можна розглядати як форму суспільної свідомості і як явище культури. Як елемент культури ідеологія є продуктом соціально-політичної діяльності людей, їх духовного виробництва. Однак вона, на відміну від інших елементів культури, - результат діяльності певних верств – ідеологів, політиків, учених. Народні маси, соціальні спільноти не беруть безпосередньої участі у створенні ідеології, проте їхні інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя є поживним ґрунтом для її формування, тобто головний сенс ідеології – соціальний ідеал, який є логічним образом бажаного суспільного устрою. Прихильники того чи іншого соціального ідеалу, висувуючи його, мають водночас кілька цілей. По-перше, накреслити ту мету, якої вони прагнуть, і таким чином зорієнтувати свої практичні дії. По-друге, мотивувати дії своїх прихильників та союзників. По-третє, визначити шляхи й засоби досягнення бажаної мети.

Ідеологія складається з політичних теорій та ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку і політичних програм, політичних символів тощо. На відміну від науки вона охоплює не лише знання політичного життя, а й ставлення, оцінку політичних процесів з позицій інтересів соціальної спільноти, політичної партії як носія цієї ідеології, а тому крім справжніх знань, ідеологія може містити й неправильні, хибні уявлення про політичні процеси, відносини і стан політичного життя, що виявляється в

політичних міфах, утопіях. Політична міфологія, спотворено відображуючи стан політичного життя, дає хибні орієнтири політичної поведінки мас, їхніх громадсько-політичних об'єднань. Поширення міфу у суспільну свідомість може спричинити тимчасовий успіх, проте рано чи пізно, за принципом бумеранга, обернеться проти його творців. Серед цінностей ідеології виокремлюються політичні символи – умовна знакова система, що виражає ті чи інші політичні ідеї та ідеали, належність носія певного символу до того чи іншого товариства, руху, організації. Як зазначав відомий соціолог П. Сорокін, „...червоний колір переслідується не тому, що він червоний, а тому, що він символ думок, бажань і почуттів, ворожих існуючому ладові”. Історія підтверджує також думку французького політичного діяча М. Рокара про те, що конфронтація поміж окремими прошарками суспільства нерідко виникає саме через символи.

Сутність ідеології, її структуру, рівні, форми вияву, основні функції розкриває наступна схема:

ІДЕОЛОГІЯ	Рівні реалізації	<ul style="list-style-type: none"> • Теоретико-концептуальний. Формуються головні положення, які розкривають інтереси й ідеали класу, соціальної верстви, нації, держави
		<ul style="list-style-type: none"> • Програмно-політичний. Розробляються програми, маніфести, гасла, що становлять ідейно-політичну основу для прийняття політичних рішень, орієнтування та стимулювання політичної поведінки мас
		<ul style="list-style-type: none"> • Актуалізований. Визначається ступенем засвоєння громадянами цілей та принципів ідеології і характером їх втілення у різних формах політичної участі
	Форми вияву	<ul style="list-style-type: none"> • Політичні теорії
		<ul style="list-style-type: none"> • Політичні концепції
		<ul style="list-style-type: none"> • Політичні ідеї
		<ul style="list-style-type: none"> • Соціально-політичні ідеали
		<ul style="list-style-type: none"> • Політичні гасла
		<ul style="list-style-type: none"> • Політичні погляди
	Основні функції	<ul style="list-style-type: none"> • Освітньо-виховна. Оволодіння масовою політичною свідомістю, впровадження в неї заданих критеріїв оцінки сучасного і майбутнього розвитку суспільства, певних цілей і завдань, за якими люди мають орієнтуватись у політичному просторі
		<ul style="list-style-type: none"> • Інтегративна. Згуртування суспільства навколо інтересів будь-якої соціальної або національної групи (середнього класу) чи на ґрунті свідомо сформульованих цілей, що не зорієнтовані на конкретні групи населення
		<ul style="list-style-type: none"> • Пропагандистська. Створення позитивного іміджу політичної лінії, що проводиться або пропонується населенню, її відповідності інтересам того чи іншого класу, нації, держави

Виконуючи важливі соціальні функції (пізнавальну, мобілізаційну, нормативно-регулятивну, контрольну, політичної соціалізації тощо), ідеологія впроваджує у масову свідомість власні критерії оцінки сьогодення й майбутнього. Вона створює позитивне ставлення до втілюваної програми, спрямовує дії громадян, партій, асоціацій тощо. Ідеологія тісно взаємопов'язана з політикою. Вона наділяє її системою ідеалів і цінностей, сприяє вибору мети і добираються засоби для її досягнення, мобілізуються соціальні маси для підтримки цієї мети та участі в її реалізації. Сучасні політичні ідеології різноманітні в своїх конкретних видових проявах, своїй сутності, що дає можливість їхньої класифікації. З точки зору бажаного майбутнього, політичні ідеології поділяються на праві, що засновані на ідеалах вільної конкуренції, ринку, приватної власності,

індивідуалізмі і ліві, засновані на ідеалах суспільної власності, соціальної рівності і справедливості та центристські, які прагнуть подолати крайності двох перших, знайти компроміс між ними, визнають соціально-орієнтовану ринкову економіку, ідеологічний і політичний плюралізм. З точки зору технологій реалізації суспільних ідеалів політичні ідеології поділяються на радикальні (революційні), які пропонують глибокі системні зміни в суспільстві і консервативні (традиціоналістські), що прагнуть зберегти і закріпити існуючий порядок в суспільстві та помірковані (реформістські), які обґрунтовують поступові структурні реформи, не торкаючись сутності суспільства. За сферою поширення політичного впливу і суспільного статусу, політичні ідеології поділяються на суспільні, які функціонують перш за все в сфері громадянського суспільства, виступаючи ідейною платформою політичних партій, рухів і державні (панівні), що мають державний масштаб і проявляються в сфері державної політики.

Сукупність всіх існуючих ідеологій складає ідеологічний або ідейно-політичний спектр сучасного суспільства, а їхня взаємодія на політичному просторі визначається поняттями „ідеологічний дискурс”. Таким чином політична ідеологія як форма політичної свідомості, означає синтезовану сукупність поглядів, що віддзеркалюють і захищають інтереси тієї чи іншої суспільної групи, її мету й завдання під час завоювання і утримання влади. У вужчому розумінні політична ідеологія – це доктрина (від лат. „doctrina” – вчення), яка обґрунтовує прагнення відповідної групи на владу і її використання, передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій. Отже, політична доктрина – засадничий принцип діяльності суб’єктів політичного процесу, заснований на певній політичній ідеології. У політичній доктрині відображається розуміння політичної системи, шляхів її розвитку, засобів і методів розв’язання політичних проблем, вибору політичних пріоритетів. За допомогою доктрини визначаються конкретні напрями здійснення політичної влади, змінюється характер політичних інститутів, ціннісні

орієнтири і зміст політичних принципів, норм, фіксується зв'язок певних політичних ідей та інтересів.

Існування політичної доктрини може бути пов'язане з політичною системою загалом, окремими її сторонами чи регіональними політичними явищами. Виходячи з цього, політичні доктрини можна класифікувати на загальносоціальні, локальні й регіональні.

Будучи невід'ємною складовою політичної системи суспільства, політична доктрина відображає спрямованість політичного життя в цілому, діяльність політичних партій і рухів. Кожна політична доктрина не тільки має власні політичні цінності й орієнтири щодо оптимізації різних сфер суспільного життя, а й намагається пропагувати свої цілі та ідеї, спрямувати громадян на реалізацію визначених нею завдань.

Політична доктрина відображається в програмних документах, використовується у передвиборчих кампаніях. В умовах боротьби за політичну владу вона є засобом розрізнення партій і рухів. Через політичну доктрину суб'єкти ідентифікуються, а також відбувається їх об'єднання (консолідація) або роз'єднання.

Можливості для реалізації політичної доктрини з'являються тоді, коли політичні суб'єкти, що її підтримують, перебувають біля керма державної влади. Водночас плюралізм сучасного суспільства не дає правлячій партії чи коаліції можливості здійснювати свою політичну доктрину без урахування думок інших політичних суб'єктів і положень тих політичних доктрин, які вони представляють. Таким чином, створюються умови для врахування багатоманітності інтересів і для досягнення згоди при здійсненні політичної доктрини.

Політико-ідеологічні доктрини, які поширені в світовому масштабі називаються світовими. Серед них найважливішими є наступні: лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм і доктрини, які базуються на релігійній ідеології – релігійний фундаменталізм, що набули значного поширення в наш час.

2. Однією з найдавніших суспільно-політичних ідеологій і доктрин є лібералізм (від лат. „liberalis” – вільний). Поняття „лібералізм” в суспільно-політичній термінології, може означати:

1. Суспільно-політичний рух, ідеологію, доктрину.
2. В повсякденному вжитку означати вільнодумство, терпимість до різних точок зору, інакодумства.
3. Назву партій, які виражають інтереси т.зв. „середнього класу”. В даному випадку ми аналізуємо лібералізм як суспільно-політичну ідеологію та доктрину.

Термін „лібералізм” увійшов до широкого вжитку в першій пол. XIX ст., коли в Європі виникли політичні партії лібералів, хоча його витоки сягають епохи буржуазних революцій XVII-XVIII ст. Виділяють класичний лібералізм і державний (неолібералізм).

Класичний лібералізм доктринально розроблений в працях Дж. Локка, А. Сміта, А. Токвіля, Ш. Монтеск'є, Т. Джеферсона. Він виник в період боротьби буржуазії, що народжувалась, проти абсолютизму і орієнтований, в першу чергу, на свободу особистості, вільні політичні інститути, релігійну, економічну свободу. Вона проголошувалась найвищою цінністю, що пов'язувалась із поняттям індивідуалізму, який полягає в існуванні персональної сфери в житті, незалежної від держави і суспільства, яке є об'єднанням вільних і рівноправних громадян.

Ідейно-теоретичне ядро класичного лібералізму утворили наступні положення:

- абсолютна цінність людської особистості та рівність (від народження) всіх людей;
- автономія індивідуальної волі;
- раціоналізація і добродійність діяльності людини;
- визначення невідчужуваності прав людини на життя, свободу, власність;

- створення держави на основі загального консенсусу з метою збереження і захисту „природних прав” людини;
- договірний характер відносин між державою та індивідумом;
- верховенство закону;
- обмеження об’єму і сфер діяльності держави, захищеність приватного життя і свобод в рамках закону в усіх сферах суспільного життя і, насамперед, в економічній галузі;
- утвердження вищих істин розуму як орієнтирів у виборі між добром і злом, анархією і порядком.

Економічна концепція лібералізму розроблена представниками англійської класичної політекономії А. Смітом і Д. Рікардо. Нові часи, соціально-політичні революції, розвиток капіталізму, потребували нової економічної політики, і її теоретичного обґрунтування. В своїй праці „Дослідження про природу і причини багатства народів” А. Сміт твердив, що зростаючий поділ праці сприяє збагаченню і розвитку людства. Праця є джерелом багатства і визначає природну вартість кожного товару, його справедливую ціну. Люди в своїх стараннях отримують власну користь, конкурують і змагаються між собою, контролюють свою поведінку через соціальні і ринкові критерії. „Невидима рука” (попит і пропозиція) інтегрує суспільство та ринок, а в кінцевому результаті їхня егоїстична діяльність веде до збагачення всього суспільства. Державне втручання в економіку має бути мінімальним, роль держави має звестися до гарантування безпеки особистості та збереження її власності (роль „нічного сторожа”), встановлення загальних рамок вільної конкуренції. Таким чином, вважав А. Сміт, свобода економічної діяльності призведе до того, що ринки вільної конкуренції перетворяться на анонімного управителя, який керуватиме суспільним життям і регулюватиме його.

В новітній час ці ідеї відстоював відомий австрійський економіст, лауреат Нобелівської премії Ф. Хаєк, який вважав, що ринок через ціновий механізм

розширює індивідуальну свободу, оскільки він пропонує інформацію, яка не є доступною для індивідів безпосередньо. Таким чином, приватна власність, свобода економічної діяльності, вільний ринок, мінімальне втручання держави в економіку – основні економічні принципи лібералізму.

Політико-правова концепція лібералізму започаткована в працях англійських і французьких просвітителів, ідеологами англійської і французької буржуазних революцій – Д. Локком, Т. Гоббсом, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, німецьким філософом І. Кантом, а пізніше Б. Константом, А. Токвілем, та іншими мислителями. Дж. Локк вважав, що суспільство та держава починають своє існування для того, щоб захистити „природні” права людини на життя, свободу, власність. Держава, як наслідок укладання „суспільної угоди”, отримує право карати тих, хто порушує „природні” права. Однак держава не повинна втручатись в економіку, релігійне життя, культуру. Власність Д. Локк розглядає не лише як символ працьовитості особи, критерій її оцінки, але і як умову особистої свободи. Для гарантування свобод особи та суспільства, Локк запропонував розділити законодавчу і виконавчу влади, надаючи пріоритет першій, наголошуючи на необхідності представлення в парламенті якомога ширших груп громадян. Ш. Монтеск'є висунув дві важливі ідеї, які лягли в ліберальну доктрину – ідею представницького правління і розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову як умови існування політичної свободи. Під свободою він розумів „право робити все, що дозволено законом”. І. Кант вважав, що оскільки часто свобода переростає у сваволю, то виникає необхідність певних обмежень, що і покликане робити право. Право визначається об'єктивним загальним законом свободи, а тому регулює лише зовнішню форму поведінки людей, їхні вчинки, а внутрішню поведінку регулює мораль. Покликання права, на думку Канта, - гарантувати безперешкодну реалізацію свободи індивіда. Суспільство, яке засноване на праві і ним регулюється, дає змогу обмежити сваволю і насильництво. Завершили формування цілісної доктрини лібералізму Б. Констант, А. Токвіль, Ж. Ж. Руссо,

Т. Джефферсон. Б. Констант обґрунтував ідею громадянської свободи, змістом якої стала незалежність особистого життя індивіда від політичної влади, і яка містила в собі особисті свободи: недоторканість особи, свободу совісті, слова, зборів, друку, місця проживання, занять, власності. А. Токвіль звертає увагу на проблему співвідношення права індивіда і соціальної рівності, вважаючи, що рівність без свободи нестерпна і рівність постійно загрожує втратою свободи. Ж. Ж. Русо обґрунтував початкові принципи плебісцитарної демократії, яка набула поширення в ХХ ст. Т. Джефферсон, автор знаменитої „Декларації незалежності США”, вважав, що рівність, свобода, право на повстання, признаються природними правами народу, не можуть бути в нього відібраними. Отже, можна визначити основні політичні засади лібералізму – парламентаризм, рівність всіх перед законом, наявність політичних, громадських прав і свобод особи, ідея правової держави і верховенство закону, обмеження функцій держави і державного апарату. Ці принципи лягли в основу теорії ліберальної демократії, поступово реалізуючись в країнах Зах. Європи і США в другій половині ХІХ ст.

З переходом до державно-монополістичного капіталізму в останній третині ХІХ ст. ідеологія класичного лібералізму суттєво змінилась, одержавши назву соціального (державного) лібералізму або неолібералізму. Важливий внесок в розвиток цього напрямку зробили Д. Мілль, Дж. Гобсон, А. Кейнс та інші. В неолібералізмі, поряд із збереженням основних принципів класичного лібералізму, обґрунтувалась теза про необхідність постійного втручання держави в економіку, посилення її економічної і соціальної ролі. Місце ліберальної теорії „держави як нічного сторожа” займає ідея „держави добробуту”, сутність якої полягає в зміні її функцій і завдань, втручання держави в економіку, що мало на меті створення і підтримку сприятливих умов для конкуренції. Державне регулювання соціального життя через величезні соціальні видатки і перерозподіл коштів державного бюджету, створювало певні соціально-політичні умови для збереження суспільного компромісу, побудови „держави добробуту”. Саме ці риси

егалітаризму були піддані критиці в 70-80-х рр. ХХ ст. „неоконсерваторами”, що стояли на позиціях ринкового регулювання відносин розподілу. В політичній практиці неолібералізм яскраво проявився в політиці „нового курсу” президента Ф. Рузвельта в 30-х рр. в США, а також в період ліберального реформізму в 60-70-х рр. в ряді країн Зах. Європи і Америки.

Змінилося ставлення сучасних лібералів і до поняття „суспільство”. Зроблено акцент на розгляді суспільства як цілісної системи, що існує за своїми законами, а не просто, як сукупності індивідів. В цілому нові ліберальні концепції можна поділити на дві течії: власне неолібералізму (в США її ще називають Чиказькою школою) і соціального лібералізму. Перша течія тяжіє до вільного ринку, мінімальної ролі держави і негативного трактування свободи (по суті, це економічний консерватизм у поєднанні з основними положеннями класичного лібералізму). Друга займає середні позиції між соціал-демократією і консерватизмом й орієнтується на реформізм з правим чи лівим ухилом (залежно від національних особливостей у тій чи іншій країні). Таким чином, у чистому вигляді в сучасних умовах ліберальних доктрин як таких не існує, оскільки їм властива тенденція до запозичення ідей інших політичних доктрин сучасності, і це є характерною ознакою ХХ-ХХІ ст.

Ідеологія і політика лібералізму має сьогодні багато прихильників. Ліберальний рух налічує близько 110 партій, з яких 60 об'єднані у Ліберальний інтернаціонал (створений в 1947р.). Ліберальні партії діють в Австралії, Великобританії, Ізраїлі, Канаді, Японії. В таких країнах як Японія, Англія, Фінляндія, Італія, Нова Зеландія партії ліберального типу є або правлячими, або в коаліції.

Лібералізм має свої традиції і в Україні. Ліберальні ідеї проповідували М. Драгоманов, Б. Кістяківський. Лібералізм як суспільно-політичний рух та ідеологія поширені і в сучасній Україні, на їх основі діють ряд політичних партій, зокрема, Ліберальна партія України (ЛПУ), Ліберально-демократична партія

(ЛДП) - „Захищена Особистість”, „Приватне – понад усе”, Християнсько-ліберальна партія України (ХЛПУ), Ліберальна партія України (оновлена) (ЛПУ(о)) та інші.

3. Консерватизм (від лат. „conservare” – зберігати, охороняти) – суспільно-політичний рух, ідеологія, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Консерватизм часто визначають також як спосіб мислення і дій, які направлені на підтримку існуючих інститутів, відмову від абстрактних утопічних теорій суспільного переустрою.

Історія консерватизму починається з часів Великої Французької революції кінця XVIII ст., як ідейно-політичного руху та ідеології, що відображали інтереси дворянства в його боротьбі проти буржуазії. Пізніше, сприйнявши окремі ідеї класичного лібералізму, консерватизм стає ідейно-політичною платформою окремих частин буржуазії. Батьківщиною консерватизму вважається Великобританія. Його базові ідеї сформулював англійський філософ Е. Берк в своїй праці „Роздуми про французьку революцію” (1790). Сам термін „консерватизм” увійшов до наукового вжитку після заснування французьким письменником Шатобріаном в 1815р. журналу „Консерватор”.

Засновники консерватизму протиставили висунутим Просвітництвом і Великою Французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму, - погляд на суспільство, як на органічну цілісну систему. В широкому індивідуалізмі прихильників концепції „природнього права”, Берк вбачав загрозу цілісності збалансованого життя суспільства. Доступ до влади, на його думку, є не загальним правом, а привілегією, кожен повинен знати своє місце в соціальній ієрархії.

З точки зору класичного консерватизму держава і правляча еліта повинні не тільки керувати суспільством, але і бути втіленням нації, її мудрості, традицій. Недоцільно ініціювати зміни, якщо їх можна обминути. Держава формує людину,

опираючись не тільки на закон, але і на традиції, звичаї. Характерним в суті консервативного керівництва є прищеплення почуття самоконтролю, дисципліни.

З ідеології консерватизм перетворився в широкий соціально-політичний рух, в рамках якого формується особливе відношення до природи суспільства, політичної влади. Він наголошує на необхідності збереження традиційних норм і правил, ієрархії влади соціальних і політичних структур та інститутів, тобто таких, що історично склалися форм державного і суспільного життя, насамперед, його морально-правових засад. Можна визначити наступні принципи і положення консерватизму:

- опора на традиції і історичне минуле нації;
- суспільство розглядається як органічне ціле, а не сплав окремих груп;
- стримане відношення до соціальних змін, позитивне ставлення тільки до таких, які не заперечують існуючого порядку і розвиваються підконтрольно, а не стихійно;
- критичне відношення до потенційних можливостей вдосконалити людину і суспільство з допомогою політичних засобів і методів – тільки релігія може зробити людину кращою, політичні закони лише не дозволяють їй поступати погано;
- виправдання рішучих дій при необхідності захисту консервативних цінностей.

Опираючись на певні стереотипи масової свідомості, традиціоналістські уявлення, релігію, консерватизм має широку соціальну базу серед представників різних верств, на його користь спрацьовують і негативні явища, які супроводжували суспільний прогрес в XIX-XX ст.

В силу соціально-економічних і політичних змін, в процесі розвитку капіталізму консерватизм еволюціонував, включивши в себе ряд норм і цінностей, які традиційно вважалися ліберальними: забезпечення прав і свобод громадян, поділ влади, загальне виборче право, функціонування інститутів представницької влади, посилення соціально-охоронної функції держави, тим самим

трансформувались в т. зв. „неоконсерватизм”. Для неоконсерватизму характерне наступне :

- в економіці: заміна реформістської моделі розвитку монетаристською, яка орієнтована на обмеження надмірного державного втручання в приватний бізнес, заохочення ринкових відносин, приватного підприємництва;
- в соціальній сфері: заміна існуючого гнучкого ліберально-реформістського курсу „жорсткою економікою”, скорочення соціальних витрат, визнання природної нерівності людей, ієрархічної побудови суспільства;
- в політичній сфері: посилення завдань і функцій політичної системи, зміцнення законності і порядку, переорієнтації щодо проблем політичної влади, бюрократії в бік проти посилення егалітарних тенденцій та антибюрократичних настроїв.

Прихильники політичних позицій, що втілюють в собі зазначені риси, об’єднуються в консервативні партії, найвпливовіші з яких – Консервативна партія Великобританії, Данії, Християнсько-демократичні партії в багатьох європейських країнах, Республіканська партія в США. Відомі неоконсерватори 80-90-х рр. - Р. Рейган, Дж. Буш, М. Тетчер, Г. Коль, Ж. Ширак, Дж. Андреотті та інші.

Слід зазначити, що консерватизм в радянському тлумаченні відрізнявся від його розуміння в західній політології. В традиційному радянському розумінні консерватизм – це політична позиція, для якої характерна прихильність до старого суспільного ладу, віджилих норм, звичаїв, нетерпимість до всього нового, передового в політичному житті та інших галузях суспільного життя. В свою чергу, розуміння консерватизму в західній політології не завжди збігалось з його тлумаченням в українській політичній теорії. В Україні історично консерватизм виникає як обґрунтування політико-правових засад монархічного гетьманського ладу. В кінці XVIII – поч. XIX ст. консерватизм став ідеологічною базою українського дворянства в його боротьбі за збереження національних привілеїв. В українській політичній думці теоретичне обґрунтування консерватизму пов’язане з

іменами таких вчених як В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, Д. Дорошенко, О. Назарук, І. Лисяк-Рудицький. Їх об'єднували однакові критерії історичної оцінки минулого українського народу, критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу, визнання домінуючої ролі держави в суспільно-політичному житті. В. Липинський характеризував консервативний світогляд як утвердження в середовищі українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку політичної культури, здатних стати в майбутньому носіями української державної влади. В українській історії консерватизм виявився у прагненні зберегти рідну мову, релігію, звичаї та обряди, а головне - традиційні форми родинного і громадського життя. Найбільшою мірою цей політичний напрям в Україні набув національного змісту після 1917р., що виявилось не тільки в ідеологічній а й у державно-політичній площині - на його засадах була утворена Українська держава П. Скоропадського в 1918р.

В сучасній Україні консервативні ідеї стали ідеологічною базою для діяльності політичних партій, зокрема – Української республіканської партії „Собор”, Конгресу українських націоналістів (КУН), Народного руху України (НРУ), Української Народної партії (УНП), Української консервативної партії (УКП), Всеукраїнського об'єднання „Свобода” та інших.

4. Соціалізм (фр. „socialisme” - суспільний) – вчення, ідеологія і суспільно-політичні рухи, під якими розуміється соціальна система, устрій, заснований на суспільній власності на засоби виробництва, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Соціалістичні і комуністичні ідеології зародились в середині ХІХ ст., хоча корені їх можна знайти в античній і християнській філософії. В комуністичній теорії соціалізм – перша фаза комуністичного суспільства. Термін „соціалізм” вперше був введений в 1827 р., а в науковий обіг сен-сімоністом П. Леру в 1834 р.

Суттєвий вклад в становлення і розвиток теорії соціалізму і комунізму внесли К. Маркс і Ф. Енгельс, В. Ленін. Серед усіх різновидів соціалізму – феодального, буржуазного, пролетарського – останній набрав найбільшої ваги в світовому політичному процесі і привів в ХІХ ст. до появи соціал-демократичної, а в ХХ ст. і комуністичної ідеології та ряду політичних доктрин.

В 1864 р. в Лондоні було створено Міжнародне товариство робітників (І Інтернаціонал). Ідеологічною базою цієї організації став марксизм, який визнавав неминучість приходу до політичної влади пролетаріату (встановлення диктатури пролетаріату) і закономірність побудови соціалізму і комунізму. Пізніше, в 1869 р. в Німеччині, виникає перша соціал-демократична партія, а згодом і в інших країнах (в Росії в 1898 р., в Україні – в 1899 р.). В 1889 р. соціалістичні партії об'єднались в ІІ Інтернаціонал. Після смерті Енгельса в 1895 р. почалася ревізія марксизму як застарілого вчення. На зміну теорії класової боротьби прийшла концепція класового миру (теоретики – Е. Бернштейн, О. Бауер, К. Каутський). Виникає концепція „демократичного соціалізму”, у витоків якої стояв німецький соціал-демократ Е. Бернштейн. Він поставив під сумнів можливість пролетаріату взяти владу у свої руки, відкинув ідею класової боротьби, революції, яка могла призвести до хаосу і анархії. Бернштейн обґрунтував можливість переходу до соціалізму шляхом реформ, мирним способом і тому він вважається засновником сучасної соціал-демократії. Різна політична поведінка соціалістичних партій під час І світової війни привела до розпаду ІІ Інтернаціоналу. Остаточний розкол в соціалістичному русі відбувся в 1919 р., коли ліві партії і групи об'єднались навколо РКП(б) (Російської Комуністичної партії (більшовиків)), яка виникла з лівої частини РСДРП (Російської соціал-демократичної робітничої партії) на чолі з В. Леніним, в Комуністичний Інтернаціонал (Комінтер), і це стало початком виникнення світового комуністичного руху та ідеології. Праві партії в тому ж році утворили Бернський Інтернаціонал, центристські партії в 1921 р. – Міжнародне

об'єднання соціалістичних партій (2½ Інтернаціонал). Дві останні організації в 1923 р. об'єдналися в Соціалістичний Інтернаціонал (Соцінтер), який проіснував до 1939р. В 1951 р. соціалістичні і соціал-демократичні партії знову об'єднались в Соцінтер. Таким чином, з поч. 20-х рр. соціалістична ідеологія і рух розвиваються в двох течіях – комуністичній і соціал-демократичній.

Соціалістичний Інтернаціонал є організаційною формою соціал-демократичного руху. У прийнятій в 1951 р. Декларації Соцінтерну „Цілі і завдання демократичного соціалізму”, піддано критиці капіталізм як несправедливе суспільство, а новоутворені соціалістичні країни визначено як „нове класове суспільство”. Альтернативою капіталізму і тоталітарного соціалізму визнано демократичний соціалізм, в якому втілені принципи політичної, економічної, соціальної демократії. Основними цінностями соціал-демократичного руху та ідеології проголошені свобода, рівність, справедливість, солідарність. Основний спосіб переходу до демократичного соціалізму – реформи, тобто мирне вродання соціалізму в капіталізм. На першому етапі реалізуються принципи політичної, на другому економічної, на третьому – соціальної демократії. В 1989 р. у Стокгольмі на 10-му конгресі Соцінтерну прийнято новий програмний документ: „Декларація принципів Соціалістичного Інтернаціоналу”, який підтверджував вірність Декларації 1951 р., обґрунтовано нові цінності руху (мир, екологічна безпека), проголошується різноманітність шляхів до демократичного соціалізму і багатоманітність форм майбутнього соціалізму і суспільства.

В ряді країн, зокрема в Швеції, Франції, Греції, Фінляндії, Німеччині, де соціал-демократи довгий час були при владі, суспільство досягло значних успіхів у розв'язанні соціальних проблем, життєвого рівня населення, розвитку змішаної економіки, високого рівня політичної демократії. Серед лідерів соціал-демократії відомі такі видатні політики кінця ХХ ст. як: У. Пальме (Швеція), Ф.Міттеран

(Франція), Ф. Гонсалес (Іспанія), Б. Краксі (Італія), Ф. Браницький (Австрія), М. Горбачов (Росія). Соціал-демократи виступають як впливова політична сила в Європарламенті, утворюючи соціалістичну групу. Від кінця 70-х рр., за результатами виборів до цього органу, їх група є найчисельнішою. Соціал-демократична доктрина залишається однією з найвпливовіших в сучасному світі. На даний час понад 160 найбільших і найвпливовіших соціал-демократичних партій об'єднані в Соціалістичний Інтернаціонал, з них 56 є правлячими. За партії Соцінтерну в країнах Західної Європи голосують до 40 відсотків виборців. В останні роки лави соціал-демократів розширились за рахунок трансформації в соціалістичні багатьох колишніх комуністичних партій.

В Україні соціалістичні ідеї поширюються ще на початку ХХ ст., ставши ідеологічною базою діяльності ряду політичних партій – Української соціал-демократичної партії (УСДП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) (членами якої були лідери Центральної Ради – С. Петлюра, В. Винниченко, Д. Антонович), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Окрім цього, у великих промислових центрах України, де переважало неукраїнське населення, активно функціонували організації загальноросійських соціалістичних партій – Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), партії соціалістів-революціонерів – есерів. Соціалістичні ідеї, гасла були складовою частиною ідеологічної бази в діяльності Центральної Ради та Української Народної Республіки. Своє практичне втілення вони знайшли в ряді законів УНР, зокрема в земельному, де в основу було покладено принцип соціалізації землі.

Включення України в склад СРСР і встановлення тоталітарного комуністичного режиму зробило неможливим функціонування будь-яких (окрім комуністичної) ідеологій і доктрин суспільного розвитку. І лише на поч. 90-х рр. в Україні відроджуються соціалістичні ідеї європейського зразка. Вони знайшли своє відображення в діяльності ряду політичних партій соціал-демократичного

спектру – Української соціал-демократичної партії (УСДП), Соціал-демократичної партії України (СДПУ), Соціал-демократичного Союзу (СДС), Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)), та інших. Останній на парламентських виборах 1998 та 2002 рр., завдяки потужному фінансовому та медійному ресурсу, вдалось подолати 4% бар'єр і пройти у Верховну Раду, ставши однією з партійних опор авторитарного режиму Л. Кучми. Її лідер В. Медведчук займав посаду заступника спікера парламенту, а в останні роки очолював Адміністрацію Л. Кучми. Багато членів цієї партії були представлені у владних органах як загальнодержавного так і регіонального масштабів, що дає можливість визначити її як партію влади на поч. 2000-2004 рр. Але соціал-демократичні цінності, закладені в програму діяльності цієї партії, реалізувались нею на рівні декларації і перетворились на своєрідний політико-ідеологічний бренд, ярлик, який використовувався для маніпулювання політичною свідомістю українських громадян. В дійсності ж СДПУ(о) стала виразником інтересів кланово-олігархічного фінансового угруповання в Україні. Нішу ж справжньої, соціал-демократичної партії європейського зразка, яка активно впливає на політичні процеси і життя в Україні, поступово зайняла Соціалістична партія України (СПУ), пройшовши певний ідеологічний та політичний еволюційний шлях, який завершився її прийняттям до Соцінтерну в 2006 р.

Комунізм. Ідеологічне розходження соціал-демократії з т. зв. „лівими” по відношенню до марксистської доктрини, виникнення в Росії комуністичної партії і утворення Комуністичного Інтернаціоналу, привело до утворення іншої течії соціалізму – комуністичної і світового комуністичного руху та ідеології. Найбільш вагомий вклад в обґрунтування і практичну реалізацію марксистської доктрини було зроблено В.Леніним. Ним обґрунтовувалась необхідність переходу від капіталізму до соціалізму як результату внутрішніх протиріч, закладених в природі капіталізму, що вступив в стадію імперіалізму. Вчення К. Маркса було розвинуто і доповнено теоріями імперіалізму, соціалістичних і національно-

визвольних революцій в нову епоху, вченнями про партію „нового типу”, про Ради як форму диктатури пролетаріату, світову революцію і одночасно можливість побудови соціалізму в окремо взятій країні та іншими ідеями. Модифікація і інтерпретація марксизму-ленінізму продовжувалась на протязі всього XX ст. в багатьох країнах світу, насамперед в СРСР, де з 1917 р. ці ідеї впроваджувались в життя. Комуністична модель соціалізму в СРСР та в ряді інших країн т. зв. „соціалістичного табору” мала такі ознаки: - ліквідація ринкових відносин, мілітаризацію праці, згортання демократичних механізмів, ідейно-політичний монополізм, репресії і знищення інакодумців, русифікаторська політика по відношенню до неросійських народів в СРСР.

Як світовий, комуністичний рух в XX ст. розвивався до 1943 р. у формі Комуністичного Інтернаціоналу, а пізніше періодично проводились міжнародні наради представників комуністичних і робітничих партій. В 14 країнах комуністи були при владі і будували соціалізм ленінсько-сталінського зразка. В середині 80-х рр. в світі налічувалось близько 100 марксистсько-ленінських партій, які матеріально підтримувались СРСР. В кінці 80-х рр. почалась глобальна криза комуністичної ідеології, яка характеризувалась припиненням членства в комуністичних партіях, різким зменшенням кількості виборців, які голосували за комуністів, втратою влади, заборонаю і розпуском окремих компартій. Основними причинами цього були:

- компрометація ідей соціалізму і комунізму „реальним соціалізмом”, побудованим в СРСР та інших країнах (нове суспільство виявилось недемократичним, бідним, відсталим у науково-технічному прогресі, духовно-моральному аспектах);
- ігнорування національних інтересів і проблем;
- викриттям злочинних методів політичної боротьби, до яких вдавалися комуністичні лідери при впровадженні нових „соціалістичних” суспільних відносин;

- усвідомлення масами утопічності і шкідливості цілого ряду ідей і фундаментальних положень марксизму-ленінізму (теорії класової боротьби, диктатури пролетаріату, одержавлення економіки, ліквідації приватної власності, монополії комуністичної ідеології та ін.)

На відміну від соціал-демократичних ідей, які набули поширення в Україні на поч. ХХ ст. (перша соціал-демократична партія була утворена в 1899 р. в Західній Україні), комунізм в Україну був принесений в 1918 р., як відзначали його лідери В. Ленін і Л. Троцький, на „вістрях багнетів”. Комуністична партія України (більшовиків) (КП(б)У) була створена в 1918 р. в Таганрозі і складалася в основному з росіян і євреїв, і в подальшому розвивалась як складова частина Російської комуністичної партії. Враховуючи те, що в Україні український національно-визвольний рух тривалий час поєднувався з соціалістичним, це створило базу для виникнення окремої течії і доктрини – націонал-комунізму. На її основі спочатку виникла Українська комуністична партія (УКП), а після її ліквідації в 1925 р., націонал-комунізм знайшов своє відображення як течія Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), яка була частиною Всеросійської комуністичної партії більшовиків (ВКП(б)). Його представники – Ю. Лапчинський, В. Шахрай, а пізніше М. Скрипник, М. Хвильовий, О.Шумський, та інші, вважали, що марксизм пропонує найправильніший шлях розвитку людства, але комунізм має пристосуватися до національних умов. Як течія, націонал-комунізм був розгромлений на поч. 30-х рр., а його лідери репресовані. В подальшому комуністичний рух в Україні існував монополюючо як частина загальносоюзного, а його основна структура – КПУ як складова КПРС.

Після заборони КПУ, яка в серпні 1991 р. виступила на боці сил, що прагнули реставрувати сталінсько-брежнєвський соціалізм, зберегти унітарну структуру СРСР, комуністична доктрина, маніпулюючи складним становищем в Україні - повільним просуванням реформ, матеріальним зубожінням значної частини населення, насамперед пенсіонерів і людей старшого покоління, одержала

можливість для поступової реанімації. Організаційно вона оформилась в діяльність ряду політичних партій, найвпливовішими серед яких є КПУ (відновила свою діяльність в 1993 р.), Прогресивна соціалістична партія та ін. Своєю діяльністю вони базують на комуністичній марксистсько-ленінській ідеології, виступають за відновлення радянської влади, відродження якогось нового союзу „трьох слов'янських народів” тощо. Парламентські вибори 2002 р. та президентські вибори 2004 р. показали що комуністична ідеологія в Україні поступово і остаточно втрачає своїх прихильників (якщо у 1998 році на парламентських виборах за КПУ проголосувало 24,6 % виборців, то в 2002 році – 19,9 %, на президентських виборах 1999 лідер КПУ П. Симоненко зайняв у першому турі друге місце – 22,24 % голосів виборців, а в жовтні 2004 році - лише 4,97 %)

5. Націоналізм. Ідеології цього типу відбивають політичні вимоги соціальних груп, чий інтерес щодо підвищення їх соціального статусу пов'язується з національною приналежністю.

Термін „націоналізм” має як широке, так і вузьке значення. У широкому розумінні ми говоримо про націоналізм для позначення почуттів, ідей, ідеологій, що наголошують на цінності нації, національної культури, національних інтересів тощо. У вузькому – це назва особливої політичної ідеології поряд з такими, як лібералізм, консерватизм та ін.

У першому розумінні слово „націоналізм” вживають у повсякденному мовленні, мові журналістів, політиків тощо. Як правило, цим словом позначають як агресивні, так і захисні форми націоналізму (шовінізм, патріотизм або урапатріотизм). В українській мові таке застосування цього терміну викликає неоднозначне ставлення: одні пропонують вживати слово „націоналізм” лише у позитивному розумінні (виключивши з обсягу цього поняття шовінізм), інші схильні позначати такий „націоналізм” словом „патріотизм”. В останньому випадку, щоправда, часто забувають, що слово „патріотизм” може означати також

експансіоністські, або агресивні, форми – „офіційний патріотизм”, „ура-патріотизм”, „ультрапатріотизм” та інші. „Короткий оксфордський політичний словник” визначає націоналізм як „...перетворення відданості своїй нації у тверді принципи та програми... націоналізм – це щось інше, ніж звичайний патріотизм, що може полягати лише в любові до своєї країни чи нації, не пов’язаний ні з якими проєкціями політичних дій”. У західній філософії та політології націоналізм у широкому розумінні був і залишається об’єктом постійного дослідження (Б. Шейфер, Е. Геллнер, Р. Шпорлюк та інші). При цьому як політична ідеологія він розглядається як відгалуження більш широких ідейних, культурних та ідеологічних процесів.

Відомий американський дослідник Б. Шейфер виробив і проаналізував 10 атрибутів націоналізму, які допомагають конкретизувати це поняття, зрозуміти його сутність і характер:

1. Певна територія, або земля, яка може бути будь-якою за розміром і на якій живуть або бажають жити люди. Вони вірять, що ця земля їм належить, вони її захищають усіма засобами.

2. Спільна культура – мова, література, звичаї.

3. Пануючі суспільні й економічні інститути, за якими стоять економічні і соціальні інтереси.

4. Спільна незалежна або суверенна держава (форма устрою не має значення), або створення такої держави, виходячи з принципу самовизначення.

5. Загальна віра у спільну історію і часто у спільне етнічне походження, що може мати релігійний чи расовий характер і яке спирається на реальні факти або міфи.

6. Перевага у почуттях щодо людей своєї національності (свої – чужі).

7. Спільна загальна гордість за минулі і сучасні досягнення (воєнні, економічні, спільна скорбота у зв’язку пережитими трагедіями, особливо поразками у війнах).

8. Вороже ставлення до інших націй, особливо до тих, з якими колись доводилось ворогувати.

9. Генетична відданість спільноті, яку звать „нацією”, „батьківщиною”, „вітчиною”.

10. Спільна надія, що держава і нація житимуть у безпеці.

Головна мета націоналізму як політичної ідеології – легітимація державної влади, яка передбачає, щоб кордони держави збігалися з етнічними кордонами. Загальною рисою універсальних принципів націоналізму є утвердження пріоритету національної ідентичності над вимогами класу, релігії та людства взагалі, тобто, як відзначає російський вчений В. Соловйов це пріоритет:

- національних (етнічних) цінностей перед особистими;
- своєї культури перед іншими;
- національного минулого (частково міфологізованого) і бажаного національного майбутнього перед теперішнім, яке розглядається як „викривлення” історії;
- „народного” життя і культурної самобутності перед життєвими настановами „безкореневої” інтелектуальної еліти.

Теоретичне обґрунтування націоналізму полягає в тому, що „природа” („кров і земля”) – найбільш тривка основа „національної ідеї”. У відповідності до умов і рівня національної самосвідомості населення, політичні сили можуть висувати найрізноманітніші вимоги – від захисту культурної самобутності національної діаспори і створення самостійної держави до розширення геополітичного простору для життя нації шляхом пригнічення інших народів.

Серед основних видів націоналізму вирізняють такі:

1. гуманітарний – його представники пропонували відсторонення від сучасних їм проблем, обіцяючи краще майбутнє, ставили надприродне вище за природне;

2. традиційний – Бог – верховний арбітр нації;

3. яacobінський – національно-визвольні рухи за свободу і рівність народів;
4. ліберальний – обстоює політичну демократію, гуманітарні цінності, свободу індивіда, розглядає патріотизм як основу функціонування національної держави;
5. релігійний – притаманна емоційна переобтяженість символами („Бог і є національною державою”);
6. буржуазний – національна буржуазія обстоює інтереси насамперед своєї нації;
7. соціалістичний – притаманний новим державним національним спільнотам, в яких переважає пролетаризоване населення;
8. інтегральний – виступає проти іноземних впливів, ставить націю над людиною, пропагує завоювання національної незалежності мілітарними засобами;
9. технологічний – процес нації забезпечується централізованим плануванням;
10. місцевий – притаманний невеликим етнічним групам, об’єднаним спільною вірою.

Зазначимо, що політичні доктрини націоналізму стали важливим чинником політичної історії ХХ століття і залишаються такими ж у ХХІ столітті. Націоналізм у багатьох країнах світу має надзвичайно широку, невичерпну соціальну базу, що дає йому можливість перетворюватись на масовий рух.

Особливе місце серед сучасних політико-ідеологічних доктрин займає релігійний фундаменталізм. Він ґрунтується на вірі в буквальний зміст священних текстів (Біблії, Корану, Талмуду тощо) та в необхідність їх суворого дотримання і впровадження у життя. Після Іранської революції 1979 року особливо впливовим і відомим у світі став ісламський фундаменталізм або ісламізм.

Ісламський фундаменталізм – досить неоднозначне і складне явище. Одні дослідники і політики заперечують ісламський фундаменталізм як явище, інші вбачають в ньому джерело небезпеки для всього людства. Слово

„фундаменталізм” (лат. „fundamentum” – основа) означає антимодерністську релігійність, формально ісламські фундаменталісти закликають до руху назад, створення в країнах з мусульманською більшістю тієї соціальної обстановки, яка була в епоху пророка Мухаммеда. Мова йде, по суті, про повернення до споконвічних цінностей ісламської цивілізації і про реконструкцію одвічної мусульманської держави. Але заклики повернутись до ранньої віри є лише прикриттям ісламізації політики, обґрунтуванням вторгнення релігійних діячів в сферу управління державою. Ісламізм виходить з того, що іслам - це не тільки релігія, а й соціально-політична система. Він відзначається войовничістю, фанатизмом, намаганням силою нав'язати свої вірування іншим. Частина вчених вважає його різновидом сучасного фашизму. Це обґрунтовується наявністю таких спільних цінностей і рис цих доктрин, як: поєднання релігійного фундаменталізму з націоналізмом; антикомунізм і антикапіталізм водночас; нетерпимість і політичний тероризм; утвердження переваги колективного над індивідуальним; заперечення свободи людини й інших ліберальних цінностей; особлива влада еліти і диктаторські методи правління; фанатизм і агресивність.

Ісламська революція 1979 р. в Ірані – приклад спроби реалізації фундаменталістських ідей на практиці, коли прибічники аятоли Хомейні у відокремленні ісламу від політики вбачали головне лихо правовірних. Тому Хомейні оголосив себе „духовним правителем” Ірану і взяв на себе всю повноту політичної влади. Керівники Ірану в концепції „ісламської держави” втілювали ідею визволення мусульман від усіх видів зла і створення суспільства соціальної гармонії і справедливості шляхом всебічної „ісламізації” життя суспільства. Іншим прикладом реалізації ідей ісламізму стало перебування при владі так званого руху „Талібан” в Афганістані. Країна враз повернулася в часи раннього середньовіччя, з новою силою розгорілась громадянська, міжетнічна війна, на грані голоду опинилась основна маса населення, через відмову від сучасної медицини різко зросла смертність. Елементарні права та свободи людини були обмежені до

мінімуму. (Так, наприклад, у в'язницю могла потрапити жінка лише за те, що вийшла без супроводу чоловіка на вулицю, в свою чергу чоловік міг опинитися у в'язниці, за те, що він підстриг собі бороду, не говорячи вже про її обов'язкову наявність у всіх чоловіків).

Таким чином зростання фундаменталізму веде до міжрелігійних конфліктів і насильства. Прикладом може бути ворожнеча і тероризм у відносинах між мусульманами, індусами й сікхами в Індії, що переносяться також на міждержавні відносини Індії та Пакистану і вже призвели до ядерного озброєння цих південно-азійських держав.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

1. Політичні ідеології і політичні доктрини: причини виникнення, сутність, структура, форми вияву, функції та типологія.
2. Лібералізм та неолібералізм. Ліберальні ідеї в Україні.
3. Консерватизм і неоконсерватизм. Історія та сучасний стан консерватизму в Україні.
4. Соціалізм, соціал-демократизм, комунізм: спільне та відмінне, ідейно-теоретичні засади, політична практика. Соціалістичні ідеї в Україні: поширення і функціонування.
5. Фашизм, анархізм, націоналізм як політичні доктрини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Короткий оксфордський політичний словник / За редакцією І. Макліна, А. Макмілана – К.: Основи, 2005.
2. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К.: Українська перспектива, 1997.
3. Політологія. Підручник / За науковою редакцією А. Колодій – К.: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000.
4. Політологія у запитаннях і відповідях: Навчальний посібник. / І. Г. Оніщенко, Д. Т. Дзюбко, І. І. Дуднікова та ін.; / За загальною редакцією К. Н. Лемківського. – К.: Вища школа, 2003.
5. Холод В. В. Лекції з політології: Навч. посібник – Суми: Університетська книга, 2001.
6. Політологічний енциклопедичний словник.-К.,2004.С.271;307-308;405; 617-618

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Політична ідеологія, політична доктрина, лібералізм, неолібералізм, консерватизм, неоконсерватизм, соціалізм, комунізм, націонал-комунізм, фашизм, анархізм, націоналізм, релігійний фундаменталізм.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Чи можна стверджувати, що еволюція лібералізму і консерватизму зближує ці політичні ідеології?
2. Що спільного в класичному лібералізмі та неоконсерватизмі?
3. Який вплив здійснила соціал-демократія та соціальні і політичні процеси в сучасному світі?
4. Прослідкуйте еволюцію соціалістичної (комуністичної) ідеології в політичній свідомості українського народу. В яких формах існує ця ідеологія в сучасних умовах?
5. Визначте, які політичні ідеології переважають в різних регіонах України.
6. Яку роль відіграв націоналізм в політичній історії України?

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Кому належить вислів: "Я мислю-отже, я існую"?:

- а) Берклі
- б) Декарту
- в) Юму
- г) Дж. Бруно

2. Яке із визначень розкриває сутність політичної ідеології?

- а) система ідей, що відображають інтереси великих суспільних груп;
- б) система знань про політичне життя країни;
- в) ідеї, що відображають програмні цілі партії;
- г) об'єктивні знання про політичну сферу суспільного життя.

3. Яке із суджень розкриває сенс поняття «ідеологічний вакуум»?

- а) у національної еліти сформувались утопічні погляди на стан суспільства та шляхи подолання кризи;
- б) будь-яка ідеологія не допускає критичного мислення і заводить суспільство в тупик;
- в) еліта, відкинувши ідеологічні доктрини, не знає у якому напрямку розвивати суспільство;
- г) ідеологічні доктрини мають бути витіснені науковими політичними концепціями.

4. Які з названих цінностей властиві лібералізму?

- а) суспільна власність, рівність, народовладдя;
- б) приватна власність, парламентаризм, плюралізм;
- в) культ традицій, приватна власність, елітизм;
- г) свобода, справедливість, солідарність, соціальне партнерство.

5. Хто з філософів вважається засновником консерватизму?

- а) Ж. — Ж. Руссо;
- б) Е. Берк;
- в) І. Кант;
- г) Т. Гоббс.

6. Що у найбільшій мірі зумовило кризу світового комуністичного руху:

- а) підризна діяльність світового імперіалізму;
- б) низький рівень політичної свідомості пролетаріату;
- в) зрада комуністичній ідеології лідерів руху;
- г) компрометація комуністичних ідей практичними діями розбудові соціалізму СРСР та інших країнах

7. Яка з ідей не властива соціал-демократичному рухові?

- а) поєднання ринкових механізмів з державним регулюванням економіки;
- б) соціальне партнерство, а не класова боротьба;
- в) революційна боротьба як шлях до демократичного соціалізму;
- г) мирне співіснування держав з різним суспільним ладом.

8. Які з названих цінностей відносяться до комуністичної ідеології?

- а) суспільна власність, рівність, народовладдя;
- б) приватна власність, парламентаризм, плюралізм;
- в) культ традицій, приватна власність, елітизм;
- г) свобода, справедливість, солідарність, рівність.

9. Хто є основоположником соціал-демократичної ідеології:

- а) К. Маркс, Ф. Енгельс;
- б) Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер;
- в) І. Кант, Гегель;
- г) М. Вебер.

10. Які із названих цінностей належать до соціал-демократичної ідеології?

- а) суспільна власність, рівність, народовладдя;

- б) приватна власність, парламентаризм, плюралізм;
- в) культ традицій, приватна власність, елітизм;
- г) свобода, справедливість, солідарність, рівність.

11. Ідеологія консерватизму надає перевагу інтересам:

- а) особи;
- б) колективу;
- в) лідера;
- г) нації і держави.

12. Хто є основоположником комуністичної ідеології?

- а) І. Кант, Гегель;
- б) К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін;
- в) Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер;
- г) Е. Берк, Ф. Ніцше.

13. Християнсько-демократична ідеологія — це різновид:

- а) соціал-демократизму;
- б) консерватизму;
- в) лібералізму;
- г) комунізму.

14. Представниками української соціал-демократії були:

- а) І. Франко, М. Грушевський, С. Петлюра;
- б) М. Хвильовий, М. Скрипник;
- в) С. Томашівський;
- г) В. Кучабський.

15. Хто із представників комуністичного руху в Україні відноситься до „націонал-комуністів»?

- а) М. Скрипник;
- б) В. Затонський;
- в) С. Косіор;
- г) Ю. Коцюбинський.

16. Ідеологами українського націоналізму були:

- а) Д. Донцов, М. Міхновський;
- б) В. Липинський;
- в) М. Костомаров;
- г) М. Драгоманов.

17. Хто був основоположником ідей українського консерватизму?

- а) Д. Донців;
- б) М. Міхновський;
- в) С. Петлюра;
- г) В. Липинський.

18. Хто був основоположником ліберальних ідей в Україні?

- а) М. Драгоманов;
- б) І. Франко;
- в) В. Антонович;
- г) Б. Кістяківський.

19. Кому належить першість у використанні терміну «ідеологія»:

- а) Дж. Локку;
- б) К. Марксу;
- в) Е. Берку;

г) А. де Трассі

20. Яка із світових релігій має найбільш чітко визначену соціально-політичну доктрину?

а) іслам;

б) буддизм;

в) християнство;

г) всі названі

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Історія і сучасний стан українського лібералізму?

2. Теоретичні засади українського консерватизму.

3. Порівняльний аналіз українського націонал-комунізму та сучасного комуністичного руху в Україні.

4. Роль ідеології націоналізму в утворенні незалежної України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Які основні причини виникнення політичних ідеологій та яка їх відмінність від науки?

2. Яке співвідношення ідеології з політикою?

3. Яка відмінність у функціонуванні політичної ідеології у тоталітарному та демократичному суспільстві?

4. Які ідеї і цінності лібералізму не приваблюють, а які ні?

5. Чому виникає консерватизм та які його основні цінності?

6. Які основні елементи теоретичної і політичної програми соціал-демократії?

7. Яка із ідеологій на вашу думку найбільше потрібна сучасній Україні?

Тема 10. Демократія у політичному житті суспільства

План

1. Поняття про демократію, її витоки, зміст та основні форми.
2. Сучасні концепції демократії та їх порівняльний аналіз.
3. Основні критерії, принципи та ознаки демократичної організації суспільства.
4. Проблеми розвитку демократії у сучасній Україні.

1. Поняттю “демократія” понад два тисячоліття. Свого часу Геракліт вважав, що демократія – це правління “нерозумних і гірших”. Будучи прибічником аристократії, він відкидав демократію як форму управління суспільством, саму ж аристократію він розумів не як родову знать, а як аристократію духу.

Прихильником демократії був Демокріт, який вбачав її завдання у забезпеченні спільних інтересів вільних громадян суспільства (поліса). Убогість демократії, за Демокрітом, настільки ж має перевагу над так званим благополуччям громадян при царях, наскільки воля краща від рабства. У цей же період Сократ, ставлячись до тиранії як до режиму беззаконня, свавілля і насильства, критикував демократію, недолік якої вбачав у некомпетентності її посадових осіб, котрих обирали способом жеребкування, тобто випадково.

Несхвально до демократії як форми державного правління ставився Платон, вважаючи її “неправильною” формою правління, коли “демос” ототожнювався з “охлосом”, “владою натовпу”, коли бідняки отримують перемогу, п’яніють від волі, і далі з демократії виростає її продовження – тиранія. Надмірна воля перетворюється у надмірне рабство.

Досить своєрідно до проблем демократії підходив Арістотель. Він вважав, що при крайній демократії влада належить демосу, а не законам. Рішення демосу спрямовують демагоги. Демос стає деспотом і діє як тиран. З усіх форм демократії він схвалює помірну цензову демократію (політію), засновану на примиренні

багатих і бідних та пануванні закону. Отже, Арістотель виступав за правління домінуючих верств вільного населення.

Головне ідейне джерело неприйняття демократії старогрецькими мислителями було в ментальності еллінської епохи, в якій добродетель відіграла певну роль в оцінці соціальних явищ. Не так важливо, хто править: один, меншість чи більшість. Головне, щоб через них правила добродетель. Разом з тим, вони ж сформували деякі положення теорії демократії, зокрема щодо співвідношення прямого народоправства й закону, демократії і свободи.

Рисами античної демократії були:

- Застосування форм так званої учасницької або прямої демократії. Усі громадяни мали право і були зобов'язані брати участь у прийнятті рішень з важливих для держави питань.
- Окрім прийняття рішень на загальних зборах, громадяни брали участь у здійсненні правосуддя та адміністративних функцій у державних установах. Деякі з цих установ укомплектовувались на виборній основі, але більшість – жеребкуванням.
- Принцип рівності і свободи громадян існував, проте в античні часи він виводився з їхнього членства в громаді і був підпорядкований її спільним інтересам. Уявлення про будь-які універсальні людські чи політичні права були відсутні.
- Моністичне уявлення про наявність спільного громадського інтересу та про його гармонійне поєднання з особистими інтересами громадян ставило вимогу однаковості при прийнятті рішень, вело до засудження фракційності й “інакомислення”, які часом карались остракізмом – відлученням від громади (в Афінах – терміном на 10 років).
- Громадянство було вузьким. Воно обмежувалось корінним вільним населенням чоловічої статі даного міста-держави.

- Демократія була маломасштабною: вона не поширювалась на інші міста і не сприяла об'єднанню греків навіть перед загрозою вторгнення ззовні.

Політична думка в пізньороманську і добу середньовіччя шукала інше обґрунтування демократії як народовладдя довірене монарху, таким чином знімала проблему вибору між монархією і республікою, деспотією і демократією. Але залишалась проблема: кому належить закон – народу, який довіряє його виконання монарху, чи виконання влади є тільки функцією чи прерогативою монарха. Для теорії демократії в той період існувала проблема джерела влади і суверенності цього джерела, яким у демократичних традиціях визнавався народ. Уже в теоріях античній, римській і середньовіччя йому належала головна влада – законодавча, і тоді виникла ідея розподілу двох влад: законодавчої і виконавчої, яка делегувалась монарху у формі мандату, що відкликався (Марсимей Падуанський).

Активна розробка демократичних ідей розпочалася з настанням Нового часу і пов'язана з розвитком капіталізму, буржуазними революціями в країнах Західної Європи. Особлива увага при цьому приділялась ідеям природного права й договірному походженню держави.

Дж.Локк вважав, що держава повинна діяти лише в обмежених рамках (головна державна функція – це захист особистої свободи і власності, набутої за рахунок праці). Люди повинні мати право протистояти свавілля урядовців, створювати їм опір з метою їх повалення, якщо вони засновують свою владу для завоювання, узурпації, тиранії. Він вважав, що сила яку використали правлячі кола, ні в якому разі не може бути джерелом права, і він протиставляє цій силі вільний консенсус громадян, на основі якого уряд отримує від громадян мандат на управління. Таким чином, симпатії Дж.Локка завжди на боці свободи, в ім'я якої допустиме насильство з боку громадян для захисту від свавілля влади.

Принципово важливим для теорії демократії було обґрунтування видатним французьким мислителем Ж.-Ж.Руссо ідеї народного суверенітету. На основі ідеї

суспільного договору він доводив, що єдиним джерелом і верховним носієм влади в суспільстві є народ. Ця влада неподільна, вона здійснюється безпосередньо самим народом і не може бути передана окремій особі чи органу. Ідея народного суверенітету стала вихідним принципом теорії і практики демократії.

Заперечуючи можливість передання народом влади окремим особам чи органам, Ж.-Ж.Руссо виступав за пряме народоправство. Це був елемент утопізму в його концепції демократії, оскільки постійне пряме народоправство можливе лише в невеликих спільнотах і нездійсненне в масштабах держав із значною чисельністю населення. Тому наступним принципом демократії стала обґрунтована Ш.-Л.Монтеск'є ідея представництва, згідно з якою народ як єдине джерело і верховний носій влади в суспільстві делегує владні повноваження державним органам.

Таким чином, починаючи з XVII століття, коли почали формуватися сучасні національні держави, уявлення про демократію трансформується. Як справедливо зазначає Р.Дал, якби сфера застосування цього поняття не була перенесена з міста-держави на націю-державу, воно не мало б ніякого майбутнього.

Значний поштовх розвитку ідей народного суверенітету у новому напрямку – політичного плюралізму і представництва інтересів – було зроблено в кінці XVIII – на початку XIX ст. в працях Джеймса Медісона (США), Ієремії Бентама та Джеймса Мілля (Англія). Однак лише через століття після Руссо у “Міркуваннях про представницьке врядування” Дж. Мілля прямо поставив питання про країну або націю як природну одиницю для суверенного уряду. В такий спосіб, як пише Р.Дал, було розвіяно “мудрість двох тисячоліть” щодо способу демократичного правління. Але й Дж. С.Мілля ще до кінця не усвідомлював, наскільки численними й глибокими будуть зміни в інститутах і практиці демократії від зміни її локуса – розмірів і структури того об’єкта, до якого вона застосовується. Р.Дал пише про щонайменше вісім наслідків тієї епохальної зміни локуса демократії, а саме:

1. Представництво стало сутнісним елементом сучасної демократії. Народ делегує свою волю вибраним уповноваженим представникам, які на державному рівні відстоюють його інтереси.
2. Розміри демократичної держави з представницькою формою правління мають перспективу необмеженого зростання.
3. Механізми прямої демократії, навіть у відносно малих державах, відрізняються обмеженою сферою застосування, за винятком Швейцарії, де вони належать до національної специфіки.
4. Розмаїтість суспільного життя, що не прямо пов'язана з розмірами держав, стала сприйматись як норма, що сприяло подоланню моністичних уявлень про єдиний загальнонародний інтерес та єдину народну волю.
5. Конфлікти інтересів здобули визнання як неминуче і природне явище і для окремої людини, і для цілого суспільства.
6. Політичний плюралізм було визнано принципом функціонування всієї політичної системи.
7. Розширення індивідуальних прав стало характерною ознакою сучасних представницьких демократій, які дістали назву ліберально-демократичних систем.
8. Виникла поліархія – сучасна форма демократії.

Усі ці відмінності разом, відзначає Р.Дал, “становлять сучасну демократичну державу, яка різко контрастує з давнішими ідеалами і попередньою практикою демократичних та республіканських урядів”. Вона робить акцент на індивідуальних правах, що стало наслідком як більших розмірів держави, так і визнання неминучості плюралізму й конфлікту інтересів.

2. Різке теоретичне вирішення суперечності між ідеалом демократії та її реальністю знаходить свій вияв в існуванні багатоманітних концепцій демократії. Історично першою такою концепцією та формою її практичного втілення була класична ліберальна демократія. Вона на перше місце ставить громадянську

свободу як незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Це реалізація передусім особистих прав і свобод індивіда: права на життя і недоторканність особи, права на свободу і спротив насильству, права на власність і вільну економічну діяльність, свобод приватного життя – недоторканності житла, таємниці листування, свободи пересування й вибору місця проживання. А наявність в індивіда політичних прав і свобод надає йому можливість брати участь у здійсненні державної влади, впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних інтересів і потреб.

Ліберальна демократія не заперечує безпосереднього волевиявлення народу, але віддає перевагу представницькій демократії. Відповідно, демократію розуміють як відповідальне правління, коли уряд здатний приймати рішення і нести за них відповідальність. Основними елементами представницької демократії визначаються конституційність та обмеження політичного панування.

Сутність ліберальної демократії в концентрованому вигляді знайшла своє відображення у запропонованій президентом США Авраамом Лінкольном формулі: демократія – це правління народу, обране народом і для народу.

Разом з тим, суспільна практика показала, що притаманна лібералізу абсолютизація індивідуальної свободи веде до соціальної поляризації суспільства, загострення класової боротьби, породжує політичну нестабільність тощо. Подолати ці й подібні недоліки покликана концепція плюралістичної демократії як сучасний різновид ліберальної демократії. Основні її положення були сформульовані у працях М.Вебера, Й.Шумпетера, А.Бентлі, Р.Дала, С.Ліпсета та інших дослідників.

Призначення демократії, згідно з цією концепцією, полягає насамперед у тому, щоб надавати усім групам можливість висловлювати і захищати свої інтереси, запобігати конфліктам, створювати численні незалежні центри політичного впливу та соціальних противаг, які б не допустили узурпації влади наймогутнішими суспільними групами, а також політичною більшістю.

Отже, плюралістична теорія розглядає демократію як форму правління, що забезпечує баланс сил між конфліктуєчими економічними, соціальними, етнічними та іншими групами інтересів. Саме вони визнаються генератором політики, центральним елементом демократичної політичної системи, що забезпечує реалізацію інтересів, прав і свобод окремої особи. Держава ж розглядається як арбітр, що забезпечує баланс інтересів і в такий спосіб здійснює вплив на все суспільство. Головними провідниками впливу групових інтересів вважаються плюралістичні еліти, що об'єднують найбільш впливових, політично підготовлених і активних представників кожної групи інтересів.

Автори даної концепції дотримуються думки про дифузю і розпорошеність влади і політичної еліти в сучасній демократичній державі, про її “поліархічність”, яка полягає у наявності багатьох “центрів” сили, впливу та авторитету.

Концепція плюралістичної демократії була найвпливовішою і поділялась більшістю політологів у 60-ті – на початку 70-х років ХХ ст. На перший погляд плюралістична демократія – це демократія для всіх. Проте вона не позбавлена низки недоліків. Зокрема, вона абсолютизує можливість політичного представництва соціальних інтересів через політичні партії і різноманітні організації як групи інтересів. Рядові члени партій і громадських організацій реально відіграють у них другорядну роль, а основні рішення приймаються їх керівниками, причому не завжди в інтересах тих же рядових членів.

Нарешті, нереальна сама установка концепції плюралістичної демократії на те, що все населення буде представлене в партіях і групах інтересів, що ці об'єднання будуть рівними за своїм політичним впливом. Найбільший вплив на політику в країнах з розвиненою ринковою економікою справляють різноманітні підприємницькі структури, особливо загальнонаціональні, галузеві та міжгалузеві об'єднання підприємців. Саме вони мають найширші матеріальні та фінансові можливості для впливу на органи влади. Відчутний вплив на політику мають і профспілки, які є наймасовішими організаціями найманих працівників.

Зростання політичного впливу об'єднань підприємців і профспілок спричинило появу концепції корпоративної демократії. Корпорація – це сукупність осіб, об'єднаних на основі цехових, кастових, комерційних та інших інтересів. Згідно з концепцією корпоративної демократії політика має здійснюватись за участю держави та обмеженої кількості наймасовіших і найвпливовіших організацій, передусім об'єднань підприємців і профспілок як виразників інтересів широких верств населення. Така політика дістала назву соціального партнерства, або трипартизму. В багатьох країнах Заходу засновані на представництві підприємців, профспілок і держави трипартиські органи, які визначають основні параметри соціально-економічної стратегії держави.

За таких умов корпоративні об'єднання набувають монопольного права на політичне представництво інтересів не тільки членів цих об'єднань, а й інших верств населення. Якщо врахувати, що в країнах Заходу більше половини працівників не є членами профспілок, то це означає, що вони не мають власного політичного представництва в системі корпоративної демократії. За своїм змістом вона близька до плюралістичної концепції демократії.

Обмеженість концепцій ліберальної, плюралістичної та корпоративної демократії спонукала політологів шукати інші моделі демократичного здійснення державної влади. Однією з них є концепція партисипітарної демократії (від франц. *participer* – брати участь). Партисипітарна демократія – це демократія участі.

Концепція партисипітарної демократії передбачає, що широке залучення освічених громадян до участі у здійсненні влади, децентралізація політичних рішень, громадський контроль над їх прийняттям сприятимуть досягненню справжньої рівності і свободи, як найсправедливіших засад демократії. Зважаючи на неможливість переходу до прямої демократії, прихильники партисипітарної демократії пропонують змішану форму політичної організації, в якій би поєднувались елементи прямої і представницької демократії. На їхню думку,

демократія участі – це пірамідальна система з прямою демократією в основі та представницькою демократією вище від неї.

На низовому рівні – у трудовому колективі, закладі освіти, за місцем проживання, низових ланках управління – має застосовуватись пряме народовладдя, тобто участь всіх громадян у прийнятті рішень, а на вищих рівнях слід покладатись на принцип представництва. За таких умов, стверджують вони, відбудуватиметься подолання політичного відчуження громадян, розвиток їх громадської активності, забезпечення ефективного контролю за політичними інституціями та посадовими особами.

Такі сподівання і очікування її авторів. Але в партисипаторній теорії демократії є немало слабких місць. Критики небезпідставно зазначають, що прийняття важливих рішень широким колом непрофесіоналів, які не несуть за них відповідальності, неминуче призведе до зниження інституційної відповідальності посадових осіб та до зростання небезпеки популістського авторитаризму. Крім того, автори концепції, на думку критиків, переоцінюють можливість залучення більшості громадян до участі в політиці без примусу, тобто без порушення їх свободи. Адже відомо, що основна маса населення добровільно не бажає серйозно займатися політикою.

Протилежних поглядів на суть політичної демократії дотримуються прибічники елітарної демократії, які наголошують на необхідності обмеження участі мас в управлінні суспільством. Виходячи із запропонованого Й.Шумпетером розуміння демократії як конкуренції потенційних керівників за довіру виборців, ці автори стверджують, що у будь-якому суспільстві реальна влада має належати політичній еліті, яка розглядається не тільки як група, котрій притаманні необхідні для управління якості, але й як захисник демократичних цінностей, здатний стримувати властивий масам ідеологічний і політичний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм. Народу, згідно з цією

концепцією, належить тільки право періодичного, головним чином електорального контролю за складом еліти.

Елітаристи стверджують, що саме такий тип правління є реальністю в сучасних суспільствах, а тому треба не боротися з ним, а знаходити і запроваджувати у політичну практику такі інститути і механізми, які б забезпечили максимальну суспільну ефективність діяльності політичної еліти та її підконтрольність суспільству, сприяли б подоланню тенденції до її замкненості, олігархізації, відчуження від мас, формували б відкритість доступу і вступу до еліти представників усіх соціальних верств, можливість своєчасного і якісного її оновлення. Без цього неминуча поява у суспільстві таких негативних явищ, як бюрократизація влади, переважний вплив на політику найпотужніших груп інтересів, наростання авторитарних тенденцій, послаблення легітимності влади внаслідок її відриву від громадян.

Головною особливістю марксистського розуміння демократії є розгляд її у нерозривному зв'язку з матеріальними умовами життя суспільства та його класовою структурою. Марксизм вважає, що в класовому суспільстві демократія є виявом диктатури економічно пануючого класу. В умовах експлуаторського ладу – рабовласницького, феодального і буржуазного – інститути демократії слугували і слугують тим класам, в руках яких перебували і перебувають засоби виробництва: рабовласникам, феодалам і буржуазії.

Вищим типом політичної демократії марксизм визнає соціалістичну, або пролетарську демократію. Головна відмінність соціалістичної демократії від буржуазної вбачається в тому, що вона є владою більшості суспільства – трудящих (диктатурою пролетаріату), спрямованою проти його експлуаторської меншості, тоді як буржуазна демократія є владою незначної меншості – власників засобів виробництва. Соціалістична демократія базується на суспільній власності на засоби виробництва, яка виступає економічною основою утвердження соціальної рівності людей та їх справжньої свободи як звільнення від

капіталістичної експлуатації. Вважається, що на відміну від буржуазної демократії соціалістична демократія не тільки проголошує політичні свободи й соціально-економічні права, а й надійно їх гарантує.

Однак, реалізація марксистської концепції демократії в реальній суспільній практиці без економічної свободи та конкуренції, реальних виборів на принципі політичного та ідеологічного плюралізму, привела до побудови тоталітарної моделі соціалізму.

Окрім зазначених, у теорії демократії існують також інші концепції демократії: ринкова, плебісцитарна, консенсусна, референдумна та ін. Їх багаточисельність свідчить про те, що демократія є багатоманітним суспільним явищем і процесом що постійно розвивається. Тому не слід зводити її аналіз до окремих елементів, а розглядати комплексно, опираючись на ті уявлення, які вже викристалізувались в теорії демократії, а також доказали свою соціальну значимість у демократичній практиці.

3. Таким чином, сама демократія – це соціально-політичне явище, що постійно розвивається. Разом з тим, засвоєння характеристик, властивих категорії “демократія”, дає можливість більш чітко з’ясувати напрямки вдосконалення тієї чи іншої політичної системи на шляху її наближення до демократичних ідеалів.

Важливе теоретичне і практичне значення має питання про критерії демократії. Загальноприйнятим і найбільш важливим серед них є можливість громадян брати реальну участь в управлінні, у вирішенні як державних, так і громадських справ. Суспільство не може бути демократичним, якщо його громадяни позбавлені таких можливостей. Тільки створюючи сприятливі умови для розкриття творчого потенціалу громадян і подолання їх соціальної інертності, суспільство одержує могутній імпульс саморозвитку за рахунок включення в демократичний процес головної діючої сили історії – народу.

Серед головних критеріїв демократичності суспільства – наявність фундаментальних прав і свобод людини. Нормою сучасної політичної культури

стає розуміння верховенства прав людини над будь-якими іншими правами та інтересами, розуміння цих прав і свобод як абсолютної цінності, без якої демократія неможлива. Конституційно закріплені за громадянами права і свободи є важливими цінностями демократії. При цьому першочерговими в міжнародному праві визнаються політичні права і свободи. В свій час, в кінці XVIII ст., Велика Французька революція здійснилася під лозунгом “Свобода. Рівність. Братерство”. У XX ст. цей лозунг отримав своє втілення в Загальній декларації прав людини, перша стаття якої проголошує: “Всі люди народжуються вільними і рівними в своїх достоїнствах і правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні поступати один до одного в дусі братерства”.

До першочергових прав і свобод відносяться свобода слова, переконань, віросповідання для всіх людей незалежно від їх раси, статі, мови і релігії. В демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи і житла, забороняються обмеження у виборі місця проживання громадян та їх переміщення в середині власної країни, забезпечується право на вільний виїзд і в'їзд в свою країну.

Реалізація фундаментальних прав і свобод людини забезпечується наявністю такого критерію демократії як правова держава із верховенством закону у всіх сферах життя суспільства. Саме така держава є головною силою у демократичному суспільстві, яка здатна гарантувати громадянам їх права і свободи.

Критерієм демократії є наявність чи відсутність демократичного типу політичної культури, яка передбачає сприйняття таких цінностей, як повага прав і свобод особи, відмова від насильства як засобу державної політики і форми політичної боротьби, гуманність, терпимість до інакодумства, усвідомлена повага і дотримання громадянами законів.

На цій основі базується не менш важливий критерій демократії – висока соціальна і політична активність різних суспільних сил, добровільно об'єднаних в

організації, асоціації, товариства, клуби. Ці об'єднання своєю різноманітною діяльністю формують суспільне середовище і складають невід'ємний елемент громадянського суспільства, в якому багато професійних, соціальних, духовних запитів і потреб людей задовільняється незалежно від держави і від інституціоналізованої сфери.

Реалізація цих критеріїв демократії забезпечується цілим рядом її принципів. Одним із основоположних принципів демократії є принцип більшості. Так, в демократичному суспільстві в результаті волевиявлення народу стосовно того чи іншого питання утворюється більшість, яка і визначає позицію влади. Іншими словами, демократія це не просто влада народу, а влада саме його більшості, що є суттю доктрини народного суверенітету.

Разом з тим, принцип більшості не можна абсолютизувати і вважати його бездоганно демократичним, якщо при цьому не дотримується право меншості на опозицію. В демократичному суспільстві більшість, і меншість громадян є цілком рівними у своїх правах і свободах. Демократична організація суспільства неможлива без дотримання принципу плюралізму, який дає можливість управляти на основі врахування множинного характеру громадської думки і позицій різних суб'єктів політики. У плюралістичному суспільстві з цією метою меншості надається юридично гарантоване право на опозицію. Підпорядковуючись законам та іншим рішенням державної влади, що були прийняті за волею більшості меншість має узаконену можливість виражати свою незгоду з такими рішеннями, знімати із себе відповідальність за ті з них, які можуть мати негативні наслідки. Наявність опозиції у парламенті, а також у всіх інших сферах суспільного життя, забезпечує реальний плюралізм думок і дій, що є необхідною умовою вироблення оптимальних рішень. Ефективним засобом боротьби опозиційних сил за реалізацію своїх інтересів є багатопартійність.

Важливим принципом демократії є принцип рівності. Сучасне розуміння принципу рівності виходить з того, що в умовах демократії можлива і навіть

неминуча соціально-економічна нерівність громадян. Демократія передбачає лише політичну рівність всіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального становища, але не може гарантувати однаковий рівень життя. Проте держава вживає заходів для забезпечення достатнього рівня соціальної захищеності для соціальних груп, які потребують допомоги.

Атрибутом демократії є також принцип розподілу влади, у відповідності з яким законодавча, виконавча і судова влада відокремлені і достатньо незалежні одна від одної. В той же час вони постійно взаємодіють між собою в процесі формування і здійснення державної політики. Кожна із них наділена повнокровними владними повноваженнями. Парламент, будучи вищою законодавчою владою, приймає закони і виробляє основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави. В руслі цих напрямків виконавча влада в особі уряду здійснює свої владні повноваження. Разом з тим уряд володіє законодавчою ініціативою і зовсім не є лиш слухняним провідником лінії парламенту. Судова влада незалежна і від парламенту і від уряду. Вона здійснює конституційний нагляд і може відмінити чи призупинити закони, прийняті парламентом, а також рішення уряду, якщо вони суперечать конституції.

Отже, наступний принцип демократії — конституціоналізм, який зобов'язує владу і громадян дотримуватись конституції, підкорятись діючій юрисдикції, незалежному конституційному контролю. Демократична організація суспільного життя передбачає також наявність незалежного контролю, який здійснюється не тільки "зверху", але й постійного і ефективного контролю "знизу".

Загальновизнаним демократичним принципом є виборність основних органів державної влади. При цьому демократія передбачає забезпечення вільних виборів, що докорінно відрізняються від недемократичних і формальних виборів. Всі громадяни за таких умов мають виборчі права і реальні можливості брати участь у виборах. Однак, демократія не виключає наявності цензу осілості, у відповідності з яким право вибирати і бути обраним у багатьох країнах мають

тільки ті громадяни, які проживають там протягом певного часу. Проте решта обмежень у виборчих правах (за національною, релігійною, статевою, майновою, професійною та іншими ознаками) недопустимі, так як вони суперечать природі демократії.

Функціонування та розвиток демократії забезпечує самоуправління, суть якого полягає в тому, щоб створити такі умови, при яких управління всіма справами суспільства здійснювалось би не тільки від імені народу, але й самим народом. Тобто, мова йде про перехід до політичної організації, яка робить управління суспільством і державою безпосередньою справою самих громадян.

Неодмінною умовою демократії є також необхідність забезпечення принципу гласності у всіх сферах суспільного життя, для цього, зокрема, забезпечується вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність вищого законодавчого органу. В свою чергу, уряд повинен своєчасно інформувати парламент про діяльність усіх державних структур, про всі напрями внутрішньої і зовнішньої політики. Нормою є відкритий характер державних бюджетів, звітів про діяльність різних міністерств і відомств. Особливу роль у забезпеченні такої гласності відіграє преса та інші засоби масової інформації, що мають незалежний статус і вільні від цензури. Іншими словами, в демократичному суспільстві громадяни мають у своєму розпорядженні повну інформацію про діяльність вибраних ними органів влади, а також про діяльність різних громадсько-політичних організацій, партій.

Такі основні критерії, принципи та риси демократичної організації суспільства. Очевидно, що жодна із сучасних країн не відповідає цим параметрам в повному об'ємі. Встановлення такої відповідності навряд чи можливе і в майбутньому. Однак, намагання досягнути демократичних ідеалів завжди буде залишатись могутнім стимулом для подальшого суспільного прогресу.

4. 24 серпня 1991 р. Верховна рада України прийняла історичний документ - Акт проголошення незалежності України. Україна проголошена незалежною

демократичною державою. Почався новий етап її історичного розвитку, стратегічною метою якого поставлено завдання побудови демократичного суспільства.

Особливість України полягає в тому, що необхідно здійснити перехід від тоталітарного режиму до демократії, і, безпосередньо пов'язаний з цим перехід від державної до ринкової економіки. Особливість цього переходу обумовила становлення у сучасній Україні специфічного "змішаного" політичного режиму, в якому поєднуються ознаки всіх основних "чистих" різновидів політичних режимів: а) демократичного, б) авторитарного, в) автократичного, г) диктаторського, д) тоталітарного, е) анархічного, є) охлократичного.

Серед ознак демократичного політичного режиму, притаманних Україні, слід віднести: 1) виборність найважливіших органів політичної влади (як державних так і громадських); 2) юридичну рівність громадян. В той же час, є певні обмеження у сфері двох інших основних принципів демократичного режиму - вирішення найголовніших політичних проблем відповідно до волі більшості громадян та забезпечення широкого кола особистих, громадянських та політичних прав і свобод. Відсутнім є належний постійний контроль народу за органами політичної влади, за бюрократичним апаратом держави; суттєву роль відіграє маніпулювання інформацією. Для значної частини населення багато декларованих прав та свобод не підкріплені економічно та організаційно. Деякі з демократичних прав грубо порушуються існуючими підзаконними актами та бюрократичними процедурами. Корупція та безвідповідальність зводять нанівець найкращі побажання законодавців та політиків. Виникла унікальна ситуація, коли водночас обкрадаються і народ, і держава, а за їх рахунок збагачуються окремі громадяни та їхні злочинні об'єднання.

Існуючі обмеження демократичних принципів дають підстави для висновку про наявність у сучасній Україні елементів авторитарного політичного режиму. До таких елементів належать: 1) домінуючий вплив в політичній, економічній та

інформаційній сфері олігархічних кланів; 2) звуженість принципу гласності у діяльності органів державної влади та реальної відповідальності їх керівників за зміст та наслідки своєї діяльності; 3) формування еліти зверху, а не демократичним шляхом; 4) бюрократизм, недотримання та порушення правових норм.

Найважливішою ознакою автократичного політичного режиму, яка притаманна сучасній Україні, є обмеження кола осіб, що здійснюють реальну політичну владу, відокремленість абсолютної більшості народу від процесу її здійснення. Ситуація в керівництві країною ускладнюється також тим, що немає чітко сформованої конструктивної опозиції. Протягом кількох місяців кінця 1991 - початку 1992 року "партія влади" вдалося поглинути більшу частину колишньої опозиції, допустивши її частково до "ринку влади". До сьогодні не забезпечено законодавчий статус теперішньої опозиції.

До числа залишків тоталітаризму слід віднести такі специфічні риси політичної свідомості значної частини адміністративних кадрів, політиків та простих громадян, як впевненість у власній непогрішимості, нетерпимість до політичного інакомислення, етатизм, егалітаризм, догматизм, примітивізація політичної культури. В основі своєї знищений на центральному інституційно-нормативному рівні тоталітаризм і далі розквітає в багатьох сферах на локальному і навіть регіональному та секторному рівні політичної системи.

Анархічний політичний режим часто буває представлений такими своїми компонентами, як: 1) відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, свавілля сильнішого або більш спритного, відсутність гарантій безпеки населення та представників органів політичної влади; 2) конфронтація владних структур, відсутність ефективних форм координації їхніх дій; 3) ерозія загальної ідеї єдиної політичної системи (що виявляється в діяльності впливових сепаратистських сил та сил, що претендують на виключне право репрезентувати "справжні інтереси народу" та вимагати заборони діяльності

своїх опонентів); 4) втрата (у деяких випадках) вищими органами політичної влади монополії на організоване застосування насилля.

I, нарешті, суттєві елементи охлократичного політичного режиму характеризують політичне життя України тою мірою, якою її владним структурам притаманні: 1) некомпетентність, презирливе ставлення до знань, до досвіду світової цивілізації, зокрема, постійні намагання неадекватними реальній ситуації простими засобами і дуже швидко розв'язувати складні проблеми суспільного життя, що потребують для свого вирішення довгої копіткої праці; 2) відсутність у представників органів політичної влади реального почуття громадянської відповідальності перед народом своєї країни; 3) рекрутування певної частини правлячої політичної еліти з середовища "соціальних низів" та маргінальних верств суспільства, представники яких жадають швидкого підвищення свого індивідуального та групового соціального статусу та покращення матеріального рівня життя.

Таким чином, відсутність інститутів громадянського суспільства і громадянської ментальності, його політичної та соціальної структурованості, відчуження влади від більшості людей, неможливість для самих громадян постійно контролювати владу і впливати на ухвалення рішень - усе це характерно для сучасного посткомуністичного українського суспільства.

Прийнята у червні 1996 р. Конституція проголосила Україну демократичною, правовою, соціальною державою. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека були визнані найвищими цінностями. Політико-правові ідеали, які обґрунтовували, пропагували, до яких прагнули кращі уми України упродовж попередніх століть, набули конституційної сили. Проте для їх неухильного практичного втілення необхідно ще багато чого зробити: і з точки зору функціонування влади, яка має ділами підтвердити свою згоду на самообмеження (за будь-яких обставин діючи у строгій відповідності до

Конституції й законів), і з точки зору громадянського суспільства, яке повинно домагатися цього від влади.

Помаранчева революція стала яскравим прикладом реакції українського суспільства на порушення правлячою владою виборчого законодавства, конституційних прав громадян. Цим самим громадянське суспільство продемонструвало свою здатність здійснювати контроль над владою. Проблема дотримання всіма гілками державної влади положень Конституції України продовжує залишатись актуальною, що пов'язано з переходом від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління. Політичний конфлікт між Президентом та Верховною Радою із-за відставки уряду, при блокуванні парламентом роботи Конституційного Суду – свідчення цьому. Для побудови системи стримувань та противаг у взаємодії гілок влади нагальною потребою є прийняття законів про статус Президента, Уряду, Верховної Ради, реформування судової системи.

Побудова в Україні правової держави продовжує залишатись одним з головним завдань на шляху до демократії. Адже конституційне закріплення основних інститутів і принципів демократії – лише один з необхідних кроків на шляху демократизації. Для побудови демократичного суспільства потрібно здійснити комплекс заходів, спрямованих на консолідацію демократичних сил, утвердження принципів і процедур демократичної практики.

Одним із чинників стабільного і динамічного розвитку суспільства може стати ідея, яка об'єднує усі суспільні групи і спрямовує їх до спільної мети.

У рамках стратегічного вибору України – побудови демократичного суспільства європейського типу – складовими її суспільного ідеалу мали б виступати державна самостійність, внутрішньополітична стабільність, громадянське суспільство, всебічний розвиток особистості. Однак, цей ідеал як єдине ціле поділяють далеко не всі в Україні: для одних неприйнятною є європейська модель демократії, для інших – суверенітет України, треті схильні

абсолютизувати стабільність, яка часто ототожнюється з тоталітарним “порядком”. А тому в ідеологічній сфері, поряд з національно-демократичними ідейними переконаннями, поки що прослідковується декілька різновекторних орієнтацій:

-деідеологізований і часто безпринципний прагматизм тієї частини суспільства, для якої гроші, а не держава й цивілізоване суспільство, є вищою метою діяльності;

-апологія досвіду радянського минулого, настальгія найбільшій частини суспільства за гарантованими державою стабільністю і добробутом;

-посилене творення національного міфу: не знаходячи у сучасному і майбутньому джерел національної консолідації, національно зорієнтовані романтики поринули в історичне минуле, народжуючи міфи про “найдавніше” походження українців, їхню месіанську роль тощо;

-механічне та некритичне перенесення на національний ґрунт ідей, які акумулювали досвід економічного та політичного розвитку інших країн.

Таким чином, ідеологічний плюралізм, що в умовах стійких демократій є невід’ємною ознакою громадянського суспільства, в Україні поки що спричиняє підвищену конфронтаційність політичних організацій, надмірне подрібнення політичного спектра та невміння об’єднуватися заради великого, знехтувавши малим.

Важливим аспектом становлення сучасної представницької демократії є формування багатопартійної системи як механізму акумуляції інтересів та їх транслявання на верхні щаблі суспільної піраміди. Якщо виходити із кількісних показників багатопартійності, то Україна нині спраляє враження демократичної держави. Проте поки що вона є недостатньо зрілою, про що свідчить нелегкий шлях до створення у Верховній Раді структурованих правлячої та опозиційної партійних коаліцій, які могли б забезпечити відповідальність владних структур перед народом.

Підґрунтям і однією з ознак громадянського суспільства є ринкова економіка із властивим їй плюралізмом форм власності та вільною конкуренцією. На її основі виростають соціальна структурованість суспільства, реальна багатопартійність, не директивно сформована громадська думка і, найголовніше, вільна особа з розвиненим почуттям громадянськості та власної гідності. Формування цих ознак в Україні тільки розпочалося.

Повільність у створенні правової бази економічних реформ стримувало ділову активність, а недосконалий механізм соціального захисту робив тягар реформ непосильним для значної частини населення. Широкомасштабна приватизація здебільшого спрямовувалася “тіньовими” та управлінськими структурами (спочатку “червоним директором”) таким чином, щоб отримати максимальний зиск для себе. Інші прошарки населення були не структуровані, не усвідомлювали ні власних групових інтересів, ні засобів їх захисту спільними зусиллями. Тому вони були відкинуті на узбіччя соціально-економічних процесів. Це не дало можливості формування середнього класу, який є соціальною базою демократії, її опорою. Натомість вирости “олігархи”, які монополізували розподіл економічних ресурсів і виробництво та домоглися вирішального впливу на політику держави.

Антиолігархічний, антикримінальний характер Помаранчевої революції, демократичної за своїм змістом, привів до зміни влади, але вирішення поставлених нею завдань та вимог потребують подальших зусиль демократичних сил за їх втілення на практиці.

Нині Україна, за оцінками аналітиків, перебуває посередині шляху між протодемократією й авторитаризмом. Трансформація тоталітарних і авторитарних режимів в демократичний – тривалий, багатоступеневий процес глибокого реформування не лише політичної системи, але й усієї сукупності суспільних відносин.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ:

Загальна декларація прав людини

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру; і беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і беручи до уваги, що необхідно сприяти розвиткові дружніх відносин між народами; і беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті ([995_010](#)) свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4

Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5

Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що

порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.
Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.
Стаття 10

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11

1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.

2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22

Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.

3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людині існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.
Стаття 26

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 року прийняла і проголосила Загальну декларацію прав людини. (Док.ООН/PES/217 А)

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

1. Поняття демократії та її сучасні концепції.
2. Критерії та принципи демократичної організації суспільства.
3. Сучасні форми демократичного врядування.
4. Проблеми розвитку демократії в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основи демократії. Посібник / За заг. Ред. А. Колодій.-К., 2001.-С.19-129; 349-366.
2. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник.-Київ., 2004.-С.300-315; 495-539.
3. Політологія / За ред. А. Колодій.-К., 2003.-С.395-430.
4. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота.-Тернопіль, 2006.-С.94-105.
5. Шляхтун П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки).-К., 2002.-С.395-408.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Демократія; безпосередня демократія; представницька демократія; суверенітет народу; конституціоналізм; ліберальна демократія; парламентаризм; правова держава; демократизація.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Проаналізуйте історичні форми демократії.
2. Проведіть порівняльний аналіз сучасних концепцій демократії.
3. Визначте проблеми становлення демократії в Україні.

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Кому із цих античних мислителів належить вислів «демократія – це правління «нерозумних і гірших»?»

- а) Шан Яну
- б) Геракліту
- в) Демосфену
- г) Лао - цзи

2. Яку країну називають батьківщиною демократії?

- а) Великобританія
- б) США
- в) Нідерланди
- г) Данія

3. Який із типів демократії передбачає участь народу у прийнятті політичних рішень?

- а) ліберальна
- б) партисипітарна
- в) соціальна
- г) плебісцитарна

4. Якою із цих демократичних країн править монарх?

- а) Італія
- б) Нідерланди
- в) Фінляндія
- г) Греція

5. Яка із вимог не є характерною для демократичного суспільства?

- а) чесні та змагальні вибори
- б) формування уряду внаслідок виборів
- в) захист прав особи та меншості
- г) безапеляційний засіб керівництва

6. Який із елементів не входить у процедуру голосування?

- а) ідентифікація виборця
- б) підтримка обранців
- в) отримання бюлетеня
- г) власне голосування

7. Яка із теорій демократії стверджує, що влада в державі завжди належить вузькому колу осіб, обраних управляти, керувати та владарювати?

- а) класична
- б) елітарна
- в) партисипітарна
- г) плюралістична

8. Хто є главою держави та гарантом конституції у більшості демократичних державах?

- а) прем'єр – міністр
- б) глава церкви
- в) президент

г) парламент

9. Яка із рис політичного життя не є характерною для демократичного суспільства?

- а) волевиявлення політичних інтересів спільнот
- б) відкрита політична боротьба
- в) пошук мирних шляхів розв'язання конфліктів
- г) збройне повалення чинної влади

10. Яку назву має свідоме ухилення виборців від участі у виборах?

- а) пацифізм
- б) етатизм
- в) абсентеїзм
- г) конформізм

11. Визначення демократії як поліархії, що має дві якісно відмінні моралі: мажоритарну та консенсусну – належить:

- а) А. Лійпхарту
- б) В.Веберу
- в) Й.Шумпетеру
- г) З.Бжезінському

12. Хто із політологів ввів у наковий обіг категорію „держава стабільної демократії”?

- а) А. Лійпхарт
- б) Г.Алмонд
- в) Й.Шумпетер
- г) С.Ліпсет

13. Ідея народного суверенітету була обґрунтована:

- а) Ш.-Л.Монтеск'є
- б) Ж.-Ж.Руссо
- в) Дж. Локком
- г) Т.Гоббсом

14. Політичний плюралізм найповніше проявляється у :

- а) багатопартійності
- б) розподілі влади
- в) різноманітності думок
- г) наявності опозицій.

15. Демократичний принцип рівності не передбачає:

- а) політичної дійсності
- б) рівності можливостей
- в) соціально-економічній рівності
- г) юридичної рівності

16. Демократію вважав неможливою і недоцільною:

- а) А.Лінкольн
- б) У.Черчіль
- в) К.Поппер
- г) Є.Вятр

17. Ідея поєднання елементів прямої і представницької демократії належить до:

- а) концепції ліберальної демократії
- б) концепції партисипаторної демократії
- в) концепції корпоративної демократії
- г) концепції елітарної демократії

18. Партисипаторна демократія – це:

- а) демократія участі
- б) демократія елітаризму
- в) економічна демократія
- г) соціальна демократія.

19. Консолідована демократія – це :

- а) коли опозиції гарантовано право на політичну діяльність
- б) коли інститути народовладдя існують, але вони ще нестійкі
- в) коли демократія легітимна як на рівні національної еліти, так і народних мас
- г) коли у парламенті сформувалась стійка більшість

20. В чому суть ліберальної концепції демократії?

- а) врахування інтересів різних суспільних груп, їх узгодження
- б) влада є дисперсною, поліцентричною
- в) поєднання принципу народовладдя з широкими індивідуальними свободами
- г) влада належить робітничому класу в союзі з бідним селянством

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Історичні форми демократії.
2. Парламентаризм і демократія.
3. Плебісцетарна теорія демократії Макса Вебера.
4. Конституція України як демократична модель суспільного розвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Використовуючи словники розкрийте зміст таких категорій: демократія; лібералізм; плюралізм; конституціоналізм; права людини; безпосередня і представницька демократія.
2. Назвіть основні демократичні принципи.
3. Приведіть приклади історичних форм демократії.
4. Дайте характеристику парламентаризму.
5. Назвіть основні етапи поширення демократії у світі.
6. Проаналізуйте шляхи переходу народів від тоталітаризму до демократії
7. Визначте основні принципи демократії які закладені в Конституції України.

ТЕМА 11. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Поняття, генезис та основні ознаки громадянського суспільства.
2. Передумови виникнення та структура громадянського суспільства.
3. Взаємодія громадянського суспільства та держави.
4. Проблеми становлення громадянського суспільства в Україні.

1. Початок формування елементів громадянського суспільства спостерігається ще в Стародавніх Греції та Римі. Тоді виникає й саме поняття «громадянин». У Стародавній Греції внаслідок боротьби народних мас з олігархією постає напівобщинна - напівдержавна форма співжиття — держава - поліс як своєрідний прототип громадянського суспільства. Найбільшого свого розквіту держава - поліс досягла за часів правління Перикла. Ось як сам Перикл характеризував державний устрій своєї країни: «...він називається демократією через те, що основа його не меншість, а більшість громадян. Вона згідно з нашими законами надає всім громадянам рівних прав... Ми живемо вільні в нашій державі: ми не плекаємо в нашому щоденному житті підозри один до одного, ми не виявляємо гніву до ближнього, коли він учиняє щось для своєї насолоди, не показуємо йому нашого незадоволення... Не обмежені примусом у приватному житті, ми не порушуємо законів у житті, громадському переважно, через повагу до них. Ми завжди слухаємося тих, хто стоїть при владі. Ми шануємо, зокрема, ті закони, які встановлено на користь скривджених, і, хоч ці закони не записані, вони здатні зганьбити тих, хто їх зневажає». З цих слів Перикла випливає, що він вважав за демократичний тільки той устрій, який базувався на перевазі більшості, повазі однієї людини до іншої та

доброчесності. Це дає змогу стверджувати, що сама ідея громадянського суспільства бере свій початок у політико - суспільній думці тієї доби. Ці ідеї ми знаходимо в полісі Арістотеля та принципах так званого природного права Цицерона. Так він, наприклад, підкреслював, що «надбанням громадянської общини, надбанням народу є держава. Але чим саме є громадянська община, як не силою - силенною людей, які пов'язані між собою?»

Оригінальними й самобутніми щодо цього є погляди Н.Макіавеллі. У своєму головному творі «Монарх» він підкреслює, що глава держави не повинен зловживати своїми правами і порушувати майнових та особистих прав своїх підданих. У творі вже чітко простежується опис елементів громадянського суспільства як спільності людей, що протистоїть державі, яка прагне своїми діями підірвати будь - яку самодіяльність суспільства, щоб панувати над ним. Багато цікавого у творі Макіавеллі стосується аналізу таких неполітичних сфер життя, як праця, сім'я, кохання, задоволення людьми власних потреб, тобто проблем приватного життя. «Він (монарх) зобов'язаний спонукати громадян спокійно віддаватися торгівлі, хліборобству та ремеслам, аби вони упорядкували свої володіння, не боячись, що ці володіння в них відберуть, інші — розпочинали б торгівлю, не боячись, що їх знищать податками». Отже, Н.Макіавеллі бачив різницю між державою та громадянським суспільством, яке функціонує за власними законами і є автономним щодо держави, хоч остання постійно намагається підкорити собі всі сфери життя суспільства. З цього часу майже до XVII ст. в суспільній думці не виникало нових ідей з приводу громадянського суспільства.

Принципово нову концепцію такого суспільства висунули англійські політичні теоретики Т.Гоббс та Д.Локк. Т.Гоббс у своєму знаменитому творі «Левіафан» підкреслював, що якісно нове людське співжиття виникає внаслідок переходу від природного стану з війною всіх проти всіх до впорядкованого культурного суспільства з існуванням держави. Лише

домовившись про створення держави, зазначав Т.Гоббс, громадяни здатні домогтися спокою і порядку в суспільстві та створити умови для виникнення якісно нових суспільних зв'язків. Продовжуючи міркування Т.Гоббса, Д.Локк зазначав, що люди до створення держави розпоряджалися своїм майном та своїми правами згідно із законом природи. Але, щоб гарантувати собі права та свободи й захистити свою власність, люди створюють державу. Д.Локк у своїх творах використовував поняття «громадянське суспільство» і «держави» майже як взаємозамінні.

Подальшу розробку цієї проблеми можна знайти в дослідженнях французьких мислителів Ш.Монтеск'є і Ж.-Ж.Руссо. Ш.Монтеск'є у своїх творах, особливо в знаменитій праці «Про дух законів», стверджував, що суспільство лише тоді може успішно функціонувати та розвиватися, якщо в ньому панують республіканські закони. Ось чому він палко обстоював ідеї парламентаризму, законності, сформулював концепцію правової держави з поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову. На його думку, у справжній державі «шануватимуть людей не за їхні зовнішні таланти та властивості, а за їхні справжні якості».

Ж.-Ж. Руссо пропагував ідею суверенності волі народу. Виходячи із засади, що джерелом влади може бути тільки народ, він протиставляв теорії розподілу влади свою систему постійно діючого в державі плебісциту для вирішення суспільно - політичних проблем. Для французького політичного мислителя терміни «громадянське суспільство» й «держави» також були синонімами. Головною ознакою громадянського суспільства, на його думку, є участь кожного громадянина в державних справах та безумовне повновладдя народу. Руссо визнавав «дійсним лише один акт суспільного договору, а саме — створення народу і суспільства (у формі демократичної держави) як єдиного й абсолютного джерела та суверена загальної волі (верховної політичної влади)».

Поняття «громадянське суспільство» і «держава» вперше чітко відокремив відомий німецький філософ Г.Гегель. Він дійшов висновку, що соціальне життя, яке властиве громадянському суспільству, принципово відрізняється від світу сім'ї і від публічного життя держави. «Громадянське суспільство, - зазначав Гегель, - є диференціація, яка постає поміж сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства починається пізніше ніж розвиток держави». У сферу функціонування громадянського суспільства німецький мислитель включав ринкову економіку, соціальні класи, корпорації, інститути, що призначалися для забезпечення життєдіяльності суспільства. На думку Г.Гегеля, громадянське суспільство включає комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, відносини яких регламентуються цивільним правом і діяльність котрих безпосередньо не залежить від дій держави. Поява громадянського суспільства, яке ґрунтується на системі приватної власності та всезагальній формальній рівності людей, стала можливою лише з утвердженням буржуазного суспільства.

Поняття громадянське суспільство використовує і К.Маркс. Під громадянським суспільством розуміється організація родини, станів і класів, відносини власності і розподілу, взагалі форми і засоби існування і функціонування суспільства, дійсного життя і діяльності людини.

Маркс підкреслював його об'єктивний характер і економічну основу. На відміну від Гегеля, який основою розвитку вважав світовий дух, абсолютну ідею, а до громадянського суспільства ставився як до кінцевої форми духу, Маркс показує, що саме громадянське суспільство складає першооснову будівлі людського співжиття і життєдіяльність громадянського суспільства є головною рушійною силою історичного прогресу.

В листі до Анненкова (28 грудня 1846 року) К.Маркс писав: «Візьміть певну ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання і отримаєте певний суспільний лад, певну організацію родини, станів або класів – словом, певне

громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство і отримаєте певний політичний лад, що є лише офіційним вираженням громадянського суспільства». Надалі недостатньо чіткий термін „громадянське суспільство” Маркс замінює точними поняттями: економічна структура суспільства, економічний базис, спосіб виробництва тощо. Отже, громадянське суспільство, за Марксом, належить до сфери матеріальної, тоді як держава - елемент надбудови.

Визначні українські вчені М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Шаповал присвятили свої твори теорії громадянського суспільства. Але через ізолюваність України, їхні напрацювання не зуміли радикально змінити провідні європейські концепції.

На сучасному етапі розвитку проблема суспільства має практичне значення, як питання становлення і функціонування громадянського суспільства. Осмислення загального поняття громадянського суспільства полягає у прагненні систематизувати притаманні даному терміну відмінні ознаки.

В юридичній науці деякі вчені до громадянського суспільства відносять систему недержавних відносин (А.П. Кочетков), інші — всі суспільні зв'язки, що виникають поза сферою політики (А.В. Одинцова, О. Самородний), а треті — сукупність виробничих відносин, що зв'язують громадян. Суттєвим є те, що громадянське суспільство повинно бути основою політичного життя, вносити в останнє демократичні риси і якості, сам дух звільнення особи від державного диктату — основу основ громадянського суспільства.

Одинцова А.В. звертає увагу на те, що «... більшість існуючих підходів до визначення громадянського суспільства, незважаючи на наявність у них розбіжностей, мають загальний недолік: у них суспільство, що підлягає аналізу, пов'язується з якимись конкретними інститутами держави або їх сукупністю».

Група авторів першого в Україні «Політологічного словника» вважає, що «громадянське суспільство — сукупність неполітичних відносин (економічних, національних, духовно - моральних, релігійних і та ін.), галузь спонтанного

самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів і їх асоціацій». Таке визначення громадянського суспільства має свої позитивні риси, оскільки більш чітко (через сучасне розуміння суті правової держави) зв'язує громадянське суспільство з державою, вказує на вторинність державності, підкреслює службові обов'язки державної влади захищати своїх громадян і тим самим регулювати їх життєдіяльність.

Своєрідну точку зору з цього питання має Е.Амбарнумов, - який підкреслює, що тенденція до формування громадянського суспільства реалізується через розвиток горизонтальних зв'язків, шляхом перехрещування економічних зв'язків чисто господарськими рамками». «Громадянське суспільство, — пише він, — арматурою горизонтальних зв'язків закріплює політичну владу».

Таке розуміння громадянського суспільства переплітається з точкою зору Ю.Красіна і А.Галкіна, які під громадянським суспільством розглядають стабільну систему горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно - політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що виросла безпосередньо із відносин власності, але не зводиться до них. В цій системі концентруються і оформляються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші повсякденні інтереси соціальних прошарків і груп.

Визначення суті громадянського суспільства має важливе значення. Але завжди слід пам'ятати, що громадянське суспільство — це таке суспільство, де статуси людини мають пріоритетне значення. Адже людині за своєю природою притаманне прагнення жити в суспільстві людей, в якому вона прагне задовольнити, насамперед, свої приватні інтереси. В той же час, звичайно, інститути громадянського суспільства покликані забезпечити певний баланс між соціальними та політичними силами, а за допомогою правових норм регулювати відповідні відносини.

Таким чином, громадянське суспільство — це не якісь ізольовані індивіди, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних,

соціально - політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших), яка виражає різноманітні цінності, інтереси і потреби членів суспільства.

Нині у світі помітно зріс загальний інтерес до проблем громадянського суспільства, а наукові його дослідження здійснюються в органічному зв'язку з проблематикою правової та соціальної держави. Подальший розвиток відносин суспільства і держави є гарантією того, що суспільство стане громадянським, а держава – демократичною.

2. Громадянське суспільство має таку саму структуру, як і суспільство в цілому. Її складають багатоманітні суспільні відносини — економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо та їх суб'єкти, за винятком держави.

Економічною основою, фундаментом громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Вона може існувати в індивідуальній і колективній формах. Суб'єктами різновидів індивідуальної власності виступають індивіди та домашні (сімейні) господарства. Колективною є власність акціонерних товариств, кооперативів, релігійних і громадських об'єднань та організацій, трудових колективів різних форм господарювання тощо. Наявність у громадян власності на засоби виробництва робить їх незалежними від держави в економічному відношенні. І навпаки, тотальне одержавлення власності, наприклад за соціалізму, ліквідує економічну основу громадянського суспільства, ставить громадян у повну залежність від держави як роботодавця.

Поряд з правом приватної власності важливе значення для громадянського суспільства має гарантована державою свобода підприємницької, трудової і споживчої діяльності.

Соціальну структуру громадянського суспільства складають різноманітні соціальні спільності — класові, етнічні, демографічні, професійні тощо та відносини між ними. Такі спільності є в будь - якому суспільстві. Особливість громадянського суспільства полягає в наявності у ньому класів власників засобів виробництва, економічною основою існування яких є недержавна,

передусім, приватна власність. Характерною рисою соціально - класової структури сучасного розвиненого громадянського суспільства є переважання в ній так званого середнього класу, як прошарку людей з відносно високим рівнем матеріального достатку.

Первинний соціальний осередок громадянського суспільства — сім'я. Це — заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою. Як соціальний інститут сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємовідносини подружжя, батьків, дітей та інших родичів. Сім'я є найбільш сталим інститутом громадянського суспільства, який зберігає певну автономію стосовно держави навіть у тотально одержавлених суспільствах.

Елементами політичної структури громадянського суспільства виступають недержавні політичні інститути, основними з яких є політичні партії, громадські організації і суспільні рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. У політологічній літературі нерідко висловлюється думка про неполітичний характер громадянського суспільства, тобто про відсутність у ньому політичних інститутів і відносин. Така позиція необґрунтовано залишає поза межами громадянського суспільства, зокрема, політичні партії, громадсько - політичні організації, засоби масової інформації, які є найважливішими засобами впливу громадянського суспільства на державу.

Політичні відносини як відносини з приводу влади притаманні і громадянському суспільству, однак у ньому вони не є державно - політичними і виступають як відносини між недержавними політичними інститутами. Найважливішим політичним інститутом громадянського суспільства є політичні партії. Це — добровільні об'єднання громадян, що виконують у громадянському суспільстві низку важливих функцій: вираження соціальних інтересів, ідеологічну, політичної соціалізації, формування громадської думки тощо.

Водночас політичні партії є найважливішою ланкою, яка з'єднує громадянське суспільство з державою; передусім саме завдяки їм здійснюється представництво багатоманітних соціальних інтересів на державному рівні. У разі оволодіння державною владою та чи інша партія стає суб'єктом державно - політичних відносин і в такій якості не виступає інститутом громадянського суспільства. Це стосується не лише правлячої партії, а й усіх інших тією мірою, якою вони є носіями державної влади.

Інституціональними елементами структури громадянського суспільства є багатоманітні громадські організації. Політичними інститутами є ті з них, які тією чи іншою мірою впливають на здійснення державної влади, тобто виступають як групи інтересів. Групами інтересів є передусім громадсько - політичні організації — професійні, жіночі, молодіжні, ветеранські тощо. Інші громадські організації як групи інтересів виявляють себе лише ситуативно — у разі безпосередньої чи опосередкованої взаємодії з політичними інститутами.

Управлінська діяльність в адміністративно - територіальних одиницях держави — областях, районах, містах тощо — поділяється на місцеве управління і місцеве самоврядування. Місцеве управління є державним управлінням, що здійснюється центральною владою або адміністрацією вищестоящого територіального рівня управління, як правило, через призначувані вищестоящою владою адміністративні органи. Місцеве самоврядування — це діяльність самого населення територіальної одиниці — територіальної громади — та її виборних органів з управління місцевими справами. Місцеве самоврядування не є управлінською діяльністю взагалі, а лише діяльністю самого населення з управління власними справами. Лише в цьому значенні місцеве самоврядування є інститутом громадянського суспільства.

На органи місцевого самоврядування можливе покладення завдань державного управління. Під час виконання цих завдань відповідні органи діють уже не як

місцеве самоврядування — інститут громадянського суспільства, а як органи державного управління.

Важливим політичним інститутом, за допомогою якого громадянське суспільство справляє істотний вплив на державу, є засоби масової інформації. Інститутом громадянського суспільства можуть бути лише недержавні засоби масової інформації, а саме політичним інститутом вони виступають тоді, коли виконують політичну функцію, взаємодіючи з політичною владою, державою.

Структуру духовної сфери громадянського суспільства складають соціокультурні відносини, а її елементами є школа, церква, різноманітні культурно - мистецькі заклади — тією мірою, якою вони виступають як недержавні утворення. Духовне життя громадянського суспільства характеризується ідеологічною багатоманітністю. Воно несумісне з пануванням єдиної ідеології, з так званою державною ідеологією, насаджуваною державою.

Існують й інші аспекти та елементи структури громадянського суспільства. У кожному разі йдеться про все те, що перебуває поза межами держави як політичного інституту, що не є державним.

3. Громадянське суспільство й держава перебувають у тісному взаємозв'язку, перше неможливе без другого. Завдяки державі людська спільнота набуває цивілізованості і стає суспільством.

Громадянське суспільство — це не тільки школа і церква, а й громадянська війна, протистояння соціальних інтересів, антисупільна поведінка, мафія тощо, з якими може впоратися лише держава. Зрештою, сам сенс концепції громадянського суспільства існує лише при розгляді цього суспільства у співвідношенні з державою.

Водночас держава не може існувати поза суспільством. Вона похідна від громадянського суспільства, і призначення її полягає в тому, щоб слугувати йому. Громадянське суспільство є противагою державі у її постійному прагненні

до панування над суспільством. Від ступеня розвиненості громадянського суспільства залежить ступінь демократизму держави.

У розумінні ролі держави в суспільстві є дві крайні позиції — анархізм та етатизм. Анархізм відкидає державу взагалі як орган примусу і насильства над людьми. Етатизм, навпаки, всіляко перебільшує роль держави в житті суспільства. Етатизм — це засилля держави в економічному, соціальному, політичному й духовному житті суспільства. Теоретично етатизм обґрунтовує необхідність активного втручання держави в усі сфери суспільного життя, виходячи із сприйняття держави як всезагальної цінності, вищого результату й мети суспільного розвитку. Практично етатизм проявляється в централізації, концентрації і бюрократизації політичної влади, поширенні організаційно - контрольних функцій держави за межі оптимального співвідношення держави й суспільства. Процес етатизації суспільного життя веде до послаблення громадянського суспільства, його впливу на державу, що, в свою чергу, негативно відбивається на самій державі, спричиняючи її занепад.

Етатизація суспільного життя найбільшою мірою відбувається за недемократичних, особливо тоталітарних, політичних режимів. За тоталітаризму централізація влади, утиск прав і свобод громадян, свавілля й волюнтаризм правлячої верхівки набувають крайніх форм. Деякі риси етатизму зберігаються і в демократичному суспільстві, але тут він охоплює, головним чином, сферу економіки і контролюється політичними інститутами громадянського суспільства.

Формою взаємодії держави і громадянського суспільства є політичний режим як система методів і засобів здійснення політичної влади, а різні типи політичних режимів — демократичний, авторитарний і тоталітарний — є різними способами цієї взаємодії.

Головною особливістю тоталітарного політичного режиму є всеосяжне

одержавлення суспільного і приватного життя, тотальний контроль держави над суспільством і громадянами, який спирається на систематичне використання насильства. За тоталітаризму суспільство не справляє відчутного впливу на державу. Так, за соціалізму в СРСР відбулося одержавлення всіх сфер суспільного життя. Держава фактично була власником усіх засобів виробництва, в особі одержавленої правлячої партії монополізувала політичну владу в суспільстві, нав'язувала йому єдину ідеологію, спрямовувала діяльність громадських організацій тощо. Суспільство не мало реальних засобів впливу на державу. Вибори до представницьких органів влади і самі ці органи мали формальний характер. Інші засоби прямої демократії або не використовувалися зовсім, або також були формальними. Не було багатопартійності, діяльність громадських організацій спрямовувалась і жорстко контролювалась комуністичною партією. Це ж саме стосувалось і засобів масової інформації.

За тоталітарного режиму держава фактично поглинає громадянське суспільство. Зародки цього суспільства існують хіба що в сім'ї, домашньому господарстві, церкві, хоча й вони не позбавлені довільного втручання держави чи одержавленої партії. Відсутність розвинених структур громадянського суспільства, насамперед його економічної основи – приватної власності – і політичних інститутів, зворотного впливу цього суспільства на державу призводять до деформації самої держави. Вона вдається до насилля, довільних експериментів над суспільством, втягується у війни тощо.

Головною особливістю авторитарного політичного режиму є зосередження державної влади в одному її органі, в руках однієї особи чи групи осіб і здійснення влади здебільшого з опорою на примус. Під кутом зору взаємодії держави і громадянського суспільства авторитаризм відрізняється від тоталітаризму у кращий бік. За авторитарних режимів зберігається автономія особи й суспільства в неполітичних сферах, існує недержавний сектор економіки, держава не здійснює тотального контролю над суспільством, не нав'язує йому єдину ідеологію.

Авторитаризм формально може припускати поділ влади, багатопартійність, виборність органів державної влади тощо. Проте реально державна влада зосереджується в руках глави виконавчої влади. Домінує одна політична партія; інші партії, громадсько-політичні організації, засоби масової інформації не справляють відчутного впливу на здійснення державної влади. Органи місцевого самоврядування якщо й існують, то перебувають під жорстким контролем центральної влади. Вибори до представницьких органів влади мають формальний характер, переважають силові методи правління. Це означає, що наявне громадянське суспільство не контролює державу. Таке співвідношення держави і громадянського суспільства тією чи іншою мірою притаманне більшості країн світу, хоча формально в них можуть бути й ознаки правової держави та демократичного політичного режиму.

Партнером держави громадянське суспільство виступає лише у правовій державі за демократичного політичного режиму. Поняття «правова держава» і «демократична держава» близькі за змістом, але не тотожні. Демократична держава не може не бути правовою. Однак не всяка правова держава є справді демократичною. Поняття «правова держава» є формально-юридичною характеристикою державності. За формальної наявності основних ознак правової держави – конституційному проголошенні принципів верховенства права, поділу влади, прав і свобод особи – в країні насправді може існувати авторитарний політичний режим, який прикривається демократичною риторикою і через низький рівень політичної культури мас сприймається ними саме як демократичний.

Правова держава не може існувати без громадянського суспільства. Особливість їх взаємодії за демократичного політичного режиму полягає в тому, що громадянське суспільство підпорядковує собі державу і контролює її. Зв'язок громадянського суспільства з державою, його вплив на неї ґрунтується передусім на принципах демократії. Вихідним із них є принцип народного суверенітету, який

проголошує народ єдиним джерелом і верховним носієм влади в суспільстві. А це означає, що влада держави, її суверенітет похідні від суверенітету народу, що громадянське суспільство створює державу для задоволення власних потреб, а не заради неї самої, що держава не повинна вивищуватися над суспільством і покликана слугувати йому, що, зрештою, чиновники існують для громадян, а не навпаки. Усвідомлення громадянами саме такого співвідношення між громадянським суспільством і державою має принципово важливе значення для формування їх демократичної політичної культури. Демократична політична культура громадянського суспільства проявляється тоді, коли громадянин не схиляється сліпо перед державою, хоч би якою демократичною вона видавалась, а задається питаннями на кшталт: що таке держава і для чого вона потрібна? Що держава бере від мене і що я маю від неї? Чому і для чого держава збирає податки? куди йдуть зібрані кошти і скільки їх потрібно? Якою мірою я беру участь у здійсненні державної влади? Чому чиновники за мій рахунок живуть краще, ніж я? та ін.

Принцип виборності як принцип демократії передбачає формування органів державної влади шляхом виборів. Вибори є найважливішим засобом впливу громадянського суспільства на державу. Від якості виборчого законодавства та його дотримання на практиці вирішальною мірою залежать демократизм та ефективність державної влади. Важливою ланкою, що з'єднує громадянське суспільство й державу, є політичні партії. У демократичних державах вони виступають і головними суб'єктами виборчого процесу. Вплив на державу громадянське суспільство здійснює також через громадські організації та засоби масової інформації.

Найповніше зв'язок громадянського суспільства й держави проявляється через права і свободи особи. З одного боку, конституційне проголошення і закріплення прав і свобод особи є політико-правовою основою розмежування громадянського суспільства й держави. З другого боку, права і свободи є

найголовнішою ланкою, котра з'єднує громадянське суспільство й державу; завдяки наявності у громадян політичних прав вони підпорядковують державу своєму впливові та здійснюють контроль над нею. Оскільки реальність прав і свобод особи є одночасно однією з основних ознак правової держави і найважливішим надбанням громадянського суспільства, то це означає, що вони – правова держава і громадянське суспільство – взаємно передбачають одне одного.

Однопорядковим з поняттям «правова держава» є відносно нове для політології поняття «соціальна держава». Правова державність як формально-юридична характеристика держави сама по собі нічого не говорить про реальне життя громадян. За допомогою права (у його звичайному розумінні – як сукупності законів та всіляких підзаконних актів: постанов, ухвал, наказів, службових інструкцій тощо) можна більш витончено знущатися над людьми, ніж з використанням відкритого і грубого насильства. Причому влада спроможна домогтися легітимності, тобто визнання, такого «права» громадянами, які на її потребу кричатимуть «Розіпни його!» або вимагатимуть покарання «ворогів народу» чи засуджуватимуть дисидентів.

Творці і прихильники теорії правової держави вважали, що така держава, забезпечуючи кожному свободу і рівність, роблячи приватну власність доступною для кожного, стимулюючи конкуренцію, підприємливість та активність громадян, приведе їх до загального добробуту. Однак цього не сталося. Абсолютизація індивідуальної свободи, невтручання держави в економічну й соціальну сфери громадянського суспільства призвели до посилення монополізації економіки і соціальної нерівності, загострення соціальних суперечностей, знецінення самих ідей свободи і рівності, оскільки більшість громадян у буржуазній державі не мали для них матеріального підґрунтя.

За цих умов конструктивним доповненням правової державності стали теорія і практика соціальної держави. Поняття «соціальна держава» виникло в повоєнній політичній і суспільній теорії для позначення держави сучасного

демократичного типу за умов відносно стабільної і розвиненої економіки. Кожна держава є соціальною з огляду на виконання нею соціальної функції. Особливістю сучасної соціальної держави є здійснення нею активної соціальної політики, спрямованої на забезпечення прав людини, працевлаштування населення, захист прав працівника на підприємстві, створення систем охорони здоров'я і соціального страхування, підтримку малоімущих, сім'ї і материнства, досягнення високого рівня добробуту всіх верств населення. Політичні права людини доповнюються соціально-економічними правами, що передбачають надання всім членам суспільства певного мінімуму матеріальних і соціальних благ. З цією метою держава активно втручається в економіку й соціальні відносини, за допомогою податків і різних соціальних виплат перерозподіляє через бюджет значну частину національного доходу на користь менш забезпечених верств населення.

Започаткували таку соціальну політику соціал-демократичні партії, які в повоєнні роки тривалий час перебували при владі в деяких західноєвропейських країнах, зокрема у Швеції та Німеччині. Створена ними в 60-х роках державність дістала спочатку дещо ідеологізовану назву «держава загального благоденства», а згодом стала позначатися науковим поняттям «соціальна держава».

Отже, соціальна держава – це правова держава, яка проводить активну соціальну політику, спрямовану на забезпечення прав і свобод людини, досягнення високого рівня добробуту всіх верств населення.

Активну соціальну політику проводить і соціалістична держава. Однак відбувається це за відсутності правової державності і громадянського суспільства, що призводить до довільного розподілу державою матеріальних благ і соціальних послуг, зрівнялівки, зниження стимулів до трудової діяльності, спричиняє застій виробництва. Останнє, у свою чергу, унеможлиблює виконання в повному обсязі намічених соціальних програм. Як показала практика соціал-демократичного правління, подібні наслідки соціальної політики можливі й у правовій державі в разі абсолютизації соціальних завдань і надмірного втручання держави в

економіку та перевантаження її податками. Правовий і соціальний принципи організації і здійснення державної влади перебувають у суперечливій єдності. Абсолютизація формально-правової сторони державності шкодить вирішенню соціальних завдань, і навпаки, перебільшення значення останніх обмежує індивідуальну свободу, породжує зрівняльні тенденції та інші негативні наслідки в суспільному житті. Оптимальне поєднання правового й соціального принципів у функціонуванні держави іноді позначається терміном «соціально-правова держава».

4. Процес становлення громадянського суспільства складний і суперечливий, аналіз його потребує конкретно - історичного підходу.

Становлення громадянського суспільства суверенної національно - демократичної держави Україна — імператив історії. Досвід розвитку цивілізованих країн засвідчує, що формування громадянського суспільства шляхом світової цивілізації тривалий і дуже складний процес. Справжнє громадянське суспільство може існувати лише в державі з ефективною та конкурентоспроможною, соціально - орієнтованою економікою. Адже саме рівень ефективності національної економіки визначить місце України у світовому співтоваристві.

Але наша держава має досить специфічний досвід його побудови. Адже феодальний устрій тривалий час носив потворні форми кріпосництва, що обмежувало з рабством. Це зумовило і характерний розвиток суспільства, наклало певний відбиток на взаємовідносини між верствами населення, на їх психологію. За таких умов основою соціально - економічного ладу стає сільська община, яка, з одного боку, сприяла єднанню і взаємодопомозі селян, з іншого - культивувала дух покори.

Попередній розвиток нашої країни засвідчує, що крізь складалася практика ототожнювання реального стану справ з програмними настановами. Мала місце

невідповідність між реальним і формальним узагальненням виробництва. Таким чином, поглиблювалась суперечність між існуючими суспільними відносинами і декларованими в документах гаслами. Ця суперечність стала важливим фактором деформації правової системи, системи інтересів і цінностей. Необхідно, щоб будівництво нашого законодавства відбувалося цілеспрямовано, поступово. Адже справжнього демократичного, передового законодавства у нас не склалося, зате виросла величезна маса урядових і відомчих актів, мета яких — забезпечення тоталітарної системи. Законодавство не може створюватись саме собою, у вищих сферах політики, а життя розвиватись саме по собі, в зворотному напрямі. Така ситуація існує лише тоді, коли немає громадянського суспільства. Норми права народжуються не зверху, а в самому громадянському суспільстві, в процесі спільної дії людей при постійному зіткненні їх інтересів, правила, які відмірюють «зону волі» цих інтересів. Ці правила і є нормою права як міра волі. Норма права тільки в тому випадку буде діяти, коли є механізм її реалізації.

В нашій державі ще існують суперечності між законом і дійсністю, що веде до примноження конфліктів в суспільстві. Вихід із такого становища — у форсуванні реалістичного характеру законодавства, спроможного враховувати конкретні ситуації, необхідні для формування громадянського суспільства.

На сучасному етапі розвитку прийнято говорити про новий суспільний устрій, процес становлення якого відбувається в багатьох країнах, як про суспільство змішаного типу, що проходить різні етапи на шляху до суспільства соціальної злагоди.

Результатом і внутрішнім джерелом розвитку систем нового типу є соціальна орієнтація на реалізацію потенціалу людської особистості, забезпечення вигідних умов й життєдіяльності.

Соціально - економічна політика, що проводиться нині в Україні, на жаль, не забезпечує стабільних умов для реалізації можливостей переходу до суспільства такого типу.

Та все ж не варто говорити так категорично, адже певні умови для побудови суспільства соціальної злагоди у нас створюються. Це, насамперед, реформування відносин власності, створення системи політичної демократії. Обидва завдання нерозривно пов'язані між собою, але зміни в економічній і політичній сферах часто мають різну спрямованість.

Історичний розвиток України має багато ознак модернізації, здійснюється поряд із розвинутими країнами. На сьогоднішній день відбувається процес приведення всіх суспільних інститутів та процесів у відповідність до норм розвинутої цивілізації, що знаходить свій прояв у формуванні засад правової держави та громадянського суспільства.

На сьогодні наше суспільство перебуває в стані системної кризи. Особливо загострюються політичні, економічні, соціальні відносини. Тому так важливо дбати і про розвиток нашої державності і про формування громадянського суспільства.

Після проголошення незалежності України і вибору демократичного шляху розвитку держави з'явилося достатньо наукових праць, присвячених теорії громадянського суспільства. А це засвідчує, що теорія громадянського суспільства знаходить своїх прихильників в нашій державі. Біда тільки в тому, що ідеї громадянського суспільства залишаються ще мало відомими широкому загалу, слабо задіяними в нашому суспільному розвитку.

Громадянське суспільство, в свою чергу, має також дбати про права індивідууму на різні форми колективної діяльності, всіляко підтримувати розвиток національної ідеї, наповнюючи її принципами демократії.

Адже відомо, що історія не знає жодного громадянського суспільства, яке жило б відповідно до декларованих принципів.

Сьогодні гостро постала теоретична і практична проблема вироблення перспективного підходу до оцінки української історії і незалежної, самостійної ідеологічної та політичної позиції щодо оцінки шляхів і засобів розвитку України.

Демократизація створює можливості для прогресивного розвитку України. Але постає запитання: як найкраще скористатися цими можливостями, зберігши позитивну спадковість розвитку, подолавши одночасно негативну? Перед суспільною думкою України постало завдання — розробити концепцію нової історії України, спроможну дати відповіді на всі ті основоположні запитання суспільного розвитку.

В сучасній Україні відбувається становлення громадянського суспільства. Цей процес проходить у всіх сферах суспільного життя, оскільки за соціалізму сталося всеосяжне одержавлення суспільного і приватного життя, громадянське суспільство існувало лише в зародковому стані.

Економічною основою становлення громадянського суспільства в Україні є формування недержавних форм власності. Відбувається це шляхом роздержавлення і приватизації, які не є тотожними. Роздержавлення спрямоване на усунення монополії держави на власність, формування конкурентного ринкового середовища і відбувається як у межах державної власності, так і поза ними. Приватизація є найбільш радикальною складовою процесу роздержавлення, сутність якої полягає у зміні державної форми власності на різновиди приватної. Вона передбачає придбання громадянами у власність усіх або частини акцій чи паїв акціонерних та інших господарських товариств, а також підприємств, заснованих на змішаній або колективній власності.

Приміром, за роки економічних перетворень в Україні було створено десятки тисяч нових, здебільшого малих і середніх, приватних підприємств. Однак їхній внесок у розвиток економіки незначний. Більш як 80 відсотків таких підприємств ведуть в основному торговельно - посередницьку діяльність, і їхня головна роль в економіці виявляється в «накручуванні» цін на товари на шляху від виробника до споживача. Що вони не без успіху й роблять, нарікаючи на високі податки й викачуючи гроші у працівників бюджетної сфери, утримуваних за рахунок тих же податків.

За цих умов заклики до державної підтримки малого й середнього бізнесу — через зниження податків, надання пільгових кредитів, спрощення бухгалтерського обліку тощо, які лунають з підприємницьких та наближених до них політичних структур, безпідставні, бо підтримувати потрібно не бізнес узагалі, не перекупника, а виробника.

Торговельно - посередницька діяльність домінує й у сфері великого бізнесу. Щоправда, торгують тут не «снікерсами» чи жувальною гумкою, а нафтою, газом, електроенергією, металом, зерном тощо, а також розробляють всілякі «теми» і «схеми» з перерозподілу й використання бюджетних коштів, іноземних кредитів, цінних паперів та ін.

Останнім часом в Україні розпочато докорінні перетворення й у сфері сільського господарства. У разі непередуманих і поспішних дій влади «народна приватизація» тут матиме такі ж наслідки, як і в промисловості та сфері послуг - власність на засоби виробництва, передусім на землю, в кінцевому підсумку зосередиться в руках незначної частини населення.

Першопочаткове нагромадження капіталу в Україні, як і в інших колишніх радянських республіках, відбувається головним чином шляхом перерозподілу колишньої загальнонародної власності та зосередженні її в руках незначної частини населення. Дрібний капітал має, як правило, трудове походження: він добувається за рахунок різноманітних торговельних операцій і зрідка — виробничої діяльності.

Економічні перетворення зумовлюють відповідні зміни в соціально - класовій структурі українського суспільства. Суть цих змін полягає у формуванні класів дрібних, середніх і великих власників засобів виробництва. Внаслідок непослідовності у проведенні економічних реформ спочатку в СРСР, а потім у незалежній Україні процес становлення нової соціально - класової структури виявився, зокрема, у різкій соціальній поляризації суспільства, тобто в розшаруванні його, з одного боку, на купку багатіїв, в руках якої

зосереджуються основні засоби виробництва, а з другого — на решту із злидненим життєвим рівнем. У часи економічних перетворень і розбудови державності в Україні незначна частина її населення зуміла казково розбагатіти, причому не завдяки розвитку виробництва, вкладенню власного капіталу, а за рахунок перерозподілу власності, використання бюджетних коштів, наданих державі іноземних кредитів, викачування грошей із співвітчизників. Формування середнього класу, як однієї з основних цілей соціально - економічних перетворень, досягти не вдалося.

Становлення політичної сфери громадянського суспільства проявляється передусім у формуванні його політичних інститутів — політичних партій, груп інтересів, органів місцевого самоврядування, недержавних засобів масової інформації. Поки що ці інститути не стали засобами дієвого впливу громадянського суспільства на державу.

На сьогодні в Україні зареєстровано більш ста політичних партій. Однак лише кілька з них як масові об'єднання з чітко вираженою ідейно - політичною орієнтацією і розгалуженою територіальною структурою відповідають своєму призначенню — бути виразниками соціальних інтересів у відносинах громадянського суспільства з державою. Абсолютна більшість партій обслуговують не суспільні, а вузькогрупові чи навіть персональні інтереси, наочним підтвердженням чого є наявність багатьох партій однакової ідейно - політичної орієнтації, невідповідність між декларованою ідейною та фактичною соціальною і політичною орієнтацією партій, побудова партій навколо лідерів, численні розколи в партіях та конфлікти в їхньому керівництві. Навіть ті партії, які представлені у Верховній Раді, поки що не справляють визначального впливу на державну політику через неузгодженість дій, відсутність фракційної дисципліни та відстороненість від формування уряду.

В Україні нині налічується більш як тисяча офіційно зареєстрованих громадських організацій. Провідне місце серед них належить тим, які

виражають інтереси суспільних класів. Це об'єднання найманих працівників (профспілки) і підприємців. Головне завдання профспілок — захист інтересів найманих працівників у відносинах з підприємцями і державою. За соціалізму профспілки виступали інструментом державної політики, діяли під керівництвом комуністичної партії, тоді як у демократичному суспільстві вони покликані бути незалежним і рівноправним партнером у відносинах з державою. В Україні єдине у минулому й поки що найчисленніше міжгалузеве профспілкове об'єднання — Федерація профспілок України — все ще значною мірою продовжує залишатися інструментом державної політики і є далеким від назрілих за нових соціально - економічних умов потреб захисту інтересів трудящих.

У процесі розвитку підприємництва, формування класів власників засобів виробництва в Україні з'являються численні об'єднання підприємців. Як і профспілки, вони прагнуть до представництва відповідних інтересів на державному рівні. Основними формами такого представництва є лобізм і зв'язки з політичними партіями.

Ще одним напрямом становлення громадянського суспільства в Україні є виникнення численних недержавних засобів масової інформації — періодичних друкованих видань, радіо - , теле - , відеопрограм та інших форм поширення масової інформації. Однак ситуація з недержавними засобами масової інформації склалася так само, як і з політичними партіями — вони стали обслуговувати вузько - групові і навіть персональні інтереси, орієнтуватися на підтримку окремих політиків, замість того щоб бути «четвертою владою», виражати інтереси громадянського суспільства у його взаємодії з державою.

Головний зміст процесу становлення громадянського суспільства у сфері духовного життя складає формування духовної культури на основі принципів ідейного й політичного плюралізму, національних і світових культурних

надбань. Особливе значення при цьому має формування громадянської політичної культури як культури активної політичної участі.

Найяскравішим спалахом у процесі становлення громадянського суспільства в нашій державі можна вважати події листопада 2004 року. Тоді, у ході Помаранчевої революції, відбувся прорив у свідомості кожного активного жителя України. Адже, незважаючи від вибору позиції певного кандидата у президенти (В.А.Ющенко чи В.Ф.Януковича), народ гучно заявляв про себе як єдину владу в країні. Причому, серед учасників цього процесу були як і незабезпечені верстви населення, так і представники малого та середнього бізнесу (одвічно недоформованого середнього класу), як і спортивно – мистецька, так і наукова еліта України. В цей час усі регіони нашої держави висловлювали своє невдоволення діями одних та підтримували інших політиків. Також, вперше за час незалежності мав місце якісний інформаційний злам. Незалежне та об'єктивне висвітлення подій змінило «темники» та програми на замовлення.

Але цю ейфорію вже в середині 2005 року змінило глибоке розчарування. Постійний «поділ портфелів», чвари та розбрат у парламенті та уряді, нерациональні реформи системи влади, а також невиконання декларованих на Майдані обіцянок суттєво дискредитували обраний курс розвитку держави.

Тому не дивно, що в наступні роки одна нестабільна коаліція змінює іншу, один склад парламенту другий, вчорашні політичні опоненти стають поплічниками, особисті меркантильні амбіції стають вище державницьких інтересів, а стабільності та прогнозованості суспільного розвитку, вироблення національної ідеї, реального покращення умов життя як не було досі, так і немає й сьогодні.

Тому і далі основними шляхами побудови громадянського суспільства в Україні залишаються:

- розширення масової бази влади, підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і

суспільними справами;

- активізація процесу роздержавлення усіх сфер суспільного життя, формування справжніх інститутів громадянського суспільства як ринкового, так і неринкового характеру (благодійні фонди, споживчі товариства, клуби за інтересами, товариства, асоціації тощо), розвиток різних форм громадського самоврядування і самодіяльності. Це і є соціальна база громадянського суспільства;

- постійне удосконалення контрольних механізмів, тобто механізмів зворотнього зв'язку від суспільства до держави;

- максимальне розширення сфери судового захисту прав і свобод людини, формування поваги до права і до закону;

- виховання нормального природного патріотизму — національного і державного — на основі поваги до національної історико - культурної спадщини;

- зміцнення свободи інформації і гласності, відкритості суспільства на основі щонайширших зв'язків із зарубіжним світом;

- піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності

Оскільки справа не тільки в наявності демократичних установ і процедур та інформованості населення, але й в умінні жити в умовах демократії, користуватися її благами, в готовності до постійного удосконалення політичної системи у відповідності зі зміною конкретно - історичних умов.

Підсумовуючи вище наведене, зазначимо, що проблема сутності та тенденцій розвитку громадянського суспільства надзвичайно актуальна, вона невіддільна від питань реформування суспільного життя в Україні. Адже наша держава пройшла складний шлях історичного розвитку. Тривала провінційна роль України, відсутність розвитку її державності стали причиною слабого розвитку громадянського суспільства та його теорії. Тому проблема становлення

громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з необхідністю розбудови державності, оскільки вдосконалення суспільства і держави є необхідною умовою демократичного розвитку країни.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ (фрагменти)

Кістяківський Б. Держава і особистість

Держава навіть і в наші часи спричинює іноді жах і тремтіння. В уяві багатьох держава є такий собі безжалісний деспот, котрий душить і погубляє людей. Держава — це те чудовисько, той Звір-Левіафан, як прозвав її Гоббс, котрий пожирає людей цілком, до останку. [...]

Справді держава, вдаючись до смертної кари, коїть те, від чого кров холодне в людських жилах: вона планомірно й методично вчиняє убивства. Держава, за твердженнями багатьох, то є організація економічно дужих і заможних для утиску та визиску економічно немічних і нужденних. Держава — це несправедливі війни, що призводять до підкорення й поневолення малосилих і дрібних народностей великими і могутніми націями. Держава завжди спирається на силу і ставить її над усе; бувше втіленням сили, вона вимагає від усіх схилитися перед нею.

Втім не варто перелічувати всі ті боки державного життя, які надають державі івалті-вного характеру і звірячого образу. Вони надто добре відомі загалові. [...]

Та чи справді держава створена та існує на те, щоб гнітити, мучити й визискувати окрему особистість? Чи ж справді перелічені вище такі відомі нам риси державного життя є суттєвою і невід'ємною її прикметою? Ми повинні щонайрішучіше відповісти негативно на ці питання. Насправді все культурне людство живе в державних спілках. Культурна людина і держава — то два поняття, що навзаєм доповнюють одне одного. [...]

У чому ж, одначе, справжнє завдання та істинні цілі держави? Вони полягають у здійсненні солідарних інтересів людей. За допомогою держави здійснюється те, що потрібне, дороге та цінне всім людям. Держава як така є просторово найосяжніша і внутрішньо всеохопна форма повністю зорганізованої солідарності поміж людьми. [...] Що сутність держави справді в обстоюванні солідарних інтересів людей, це дається взнаки навіть в ухилах держави від її істинних цілей. Навіть і найжорстокіші форми державного гноблення звичайно виправдовують міркуваннями про користь і потреби всього народу. *Загальне добро* — ось та формула, в якій стисло виражене завдання та цілі держави.

Друкується за: Кістяківський Б. Держава і особистість // Кістяківський Б. Вибране. — К.: Абрис, 1996. — С. 237—274.

Гелнер Ернесг. Умови свободи Громадянське суспільство замикає коло (фрагменти)

[...] Поняття громадянського суспільства й справді видається достатньо ясным, проте воно має доволі заплутану історію. У цьому немає нічого дивного, якщо взяти до уваги, що значною мірою воно має корінням гегельянсько-марксистську метафізику, тобто традицію, творці якої навряд чи можуть вважатися еталоном ясного мислення... Тому перед тим, як заглиблюватися в передісторію терміна, необхідно навести деякий лад у поняттях.

Насамперед спробуємо з'ясувати, чому в цій традиції протистоїть громадянське суспільство. Воно фіксується в опозиціях на двох цілковито відмінних рівнях... З одного боку, існує протиставлення суспільств, де поряд з політичною є ще інша, неполітична царина, і тих суспільств, де такої царини немає. Наприклад, у феодальному суспільстві, політична та економічна царини, закріплені законом та ритуалом, подані наочно і явно, і співвідношення їх як начебто цілковито ясне. Тут немає жодного лицемірства. І фактично немає вододілу між цими царинами. Перед нами єдиний

— політично та економічно соціальний лад. За даного випадку безглуздо говорити про громадянське суспільство, як про щось відмінне від держави, бо політична ієрархія і економічна спеціалізація тут майже ідентичні, накладені одна на одну і взаємно зміцнюють одна одну. Політичний стан та економічна функція взаємообумовлені й існують у раз і назавжди заданій єдності. Політично залежна фігура одночасно є рільником, а землевласник водночас виступає і як правитель і як суддя. Політика та економіка пов'язані між собою нерозривно.

Цьому протистоїть суспільство, де є дві цілковито відмінні царини — політична (включно з мораллю) і соціально-економічна (яка є морально-нейтральною, тобто суто інструментальною). [...]

Отже, є суспільства, де існує вказаний вододіл, і є суспільства, де він фактично відсутній. Подивимося тепер, які можливі розмежування всередині першого з цих типів. Тут виникає поняття громадянського суспільства у вузькому сенсі: це та частина суспільства, яка протиставлена політичній структурі (в межах соціального ладу, за якого такий поділ можливий і вже відбувся). [...]

Прийняте сьогодні всюди визначення громадянського суспільства корисне і не таке вже й ухильне. Недарма воно завоювало таку популярність. І краще спустити його на землю, надавши йому конкретного соціологічного звучання — інституціональний плюралізм *ось такого* чи *ось такого* роду, — ніж намагатися відновити його сенс, звертаючись до туманних суджень традиції, що його породила. [...]

Обґрунтування поняття громадянського суспільства має подвійну функцію. Насамперед, воно дозволяє нам розібратися, як впорядковане і діє саме це суспільство й чим воно відрізняється від інших форм соціальної організації. Це суспільство, де держава та економіка утворюють дві чітко розділених поміж себе царини, причому держава носить інструментальний характер; контролюючи індивідуальні інтереси в їхніх екстремальних виявах, вона сама знаходиться під контролем інститутів, що мають економічну базу. Спираючись на економічний розвиток, вона вимагає постійного розвитку знань, і тому виключає будь-яку ідеологічну монополію. [...]

По-друге, поняття громадянського суспільства допомагає нам прояснити норми нашого соціального існування і зрозуміти, що ми готові підтримувати, і чому це для нас є таким привабливим. Стосовно цього громадянське суспільство — набагато важливіше поняття, ніж, скажімо, «демократія», яке хоч і містить у собі важливе послання про перевагу згоди перед насильством, проте мало що говорить про соціальні умови, за яких можлива ця спільна згода і наша участь у прийнятті рішень. [...] Поняття ж громадянського суспільства, навпаки, дозволяє зрозуміти не лише устрій, але й внутрішню чарівність цієї конкретної форми організації соціального життя.

Громадянське суспільство засноване на відокремленні політиці від економіки і від соціальної сфери (тобто від громадянського суспільства у вузькому сенсі цього слова, що являє собою залишок, отриманий од віднімання держави як такої"), яке зіставне з принципом невтручання владоможців у соціальне життя — принципом неймовірно дивним для традиційного аграрного суспільства... Тому економічний плюралізм, не будучи абсолютним, сполучається з політичним контролем над стратегічними економічними питаннями (і навіть вимагає такого контролю). Автономне існування економіки необхідне не лише з міркувань ефективності (сучасні технології і так дивовижно ефективні), але насамперед — для забезпечення бази соціального плюралізму, яка інакше ніяк не з'явиться. Це в свою чергу потребує інтелектуального чи ідеологічного плюралізму, бо економіка, що розвивається, неможлива без наукових досліджень, а наука заздалегідь незіставна з єдиним, соціально-санкціонованим чи заповіданим якимось авторитетом, а ргіогі істинним світоглядом.

Можливо, в майбутньому громадянському суспільстві доведеться існувати за умов, які будуть відрізнятися від тих, за яких воно спочатку виникло. Не виключено, що знадобиться створити всесвітній уряд для боротьби з тероризмом і екологічними лихами. Це означає, що громадянське суспільство більше вже не зможе користуватися привілеями, які раніше, коли воно існувало в

оточенні багатьох різних країн, йому забезпечував соціально-природний добір (навіть у тому випадку, якщо на його боці, як і раніше, буде ефективність, що зовсім не очевидно). [...]

Друкується за: Геллнер Ернест. Условія свободи. — М.: Ad Marginem, 1995. —222 с.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

- 1.Поняття, генезис та основи ознаки громадянського суспільства.
- 2.Передумови виникнення та структура громадянського суспільства.
- 3.Типи взаємодії громадянського суспільства та держави.
- 4.Проблеми становлення громадянського суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Матвієнко В.Я. Соціальні технології. – Київ:Українські пропілеї, 2001.- 446с.
- 2.Основи демократії. Посібник./ За загальною редакцією доктора філософських наук, професора А. Колодій.- К.,- 2002.-680с.
- 3.Політологія. Підручник. / За загальною редакцією Кременя В. Г., Горлача М. І.- Харків:Друкарський центр «Єдинорог» , - 2002.- 640с.
- 4.Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки).- К.,Либідь.- 2002.- 573с.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Громадянське суспільство, принципи громадянського суспільства, інститути громадянського суспільства, громадянські права і свободи

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

- 1.Зіставте основні ознаки правової держави, громадянського суспільства з конституційними положеннями української держави та сучасними реаліями. Зробіть висновок.
2. Простежте взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави.
- 3.Чому і в якому розумінні поняття громадянського суспільства розглядають як протиположні державі.

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1). Хто з відомих теоретиків громадянського суспільства відносив його до матеріальної сфери?

- а) Ж.-Ж.Руссо
- б) К.Маркс
- в) Г.Гегель
- г) Н.Макіавеллі

2). Який юридичний документ був переломним у становленні громадянського суспільства?

- а) «Руська правда»
- б) «Декларація прав людини та громадянина»
- в) «Конституція Сполучених Штатів Америки»
- г) «Договір про нерозповсюдження ядерної зброї»

3). Хто із політологів твердив про існування громадянського суспільства поза державою як політичним інститутом?

- а) Є. Вятр
- б) Р. Декарт
- в) М. Вебер
- г) К. Маркс

4). У якій європейській державі відбулась перша буржуазна революція?

- а) Нідерланди
- б) Великобританія
- в) Росія
- г) Франція

5). Хто з мислителів Нового часу довів право народу на революцію?

- а) Г. Гроцій
- б) Д. Локк
- в) Ш. Монтеск'є
- г) І. Кант

6). Найважливішим політичним інститутом громадянського суспільства є..

- а) Партія
- б) Президент
- в) Кабінет міністрів
- г) Парламент

7). Хто з цих мислителів розмежував суспільство та державу?

- а) Т. Гоббс
- б) Д. Локк
- в) Г. Гегель
- г) Т. Мор

8). Поняття «громадянське суспільство» з'явилося у ... століття.

- а) XVIII
- б) XV
- в) XVI
- г) XX

9). Який континент є батьківщиною терміну «громадянське суспільство»?

- а) Азія
- б) Африка
- в) Європа
- г) Австралія

10). Які відносини не складають основу громадянського суспільства?

- а) Соціокультурні
- б) Економічні
- в) Соціальні
- г) Державних

11). Принцип розподілу влади вперше було втілено у Античному ...

- а) Римі
- б) Єгипті
- в) Вавилоні
- г) Шумері

12). Основою суспільства, за визначенням марксистів, є...

- а) Буржуазія
- б) Сім'я
- в) Тюрма
- г) Армія

13). Хто надав терміну «правова держава» філософського обґрунтування?

- а) Платон
- б) І. Кант
- в) Ж. Боден
- г) Д. Медісон

14). Принцип правової держави- це ...

- а) Державний суверенітет
- б) Закріплення пануючих форм власності

- в) Підтримання правопорядку
- г) Гарантування прав і свобод.

15). Головною діючою особою у громадянському суспільстві виступає..

- а) Людина
- б) Влада
- в) Економіка
- г) Номенклатура

16). Що з наведеного не притаманне правовій державі?

- а) Формальна рівність
- б) Відсутність станового поділу
- в) Державний контроль
- г) Приватна власність

17). Хто з правителів Стародавнього світу говорив про владу закону, однакову для всіх громадян?

- а) Хаммурапі
- б) Солон
- в) Рамзес
- г) Юлій Цезар

18). Повне одержавлення всіх сфер суспільного життя називається:

- а) анархізм
- б) статизм
- в) егалітаризм
- г) бюрократизм

19). ... незалежність громадян - основа громадян нормального функціонування громадянського суспільства?

- а) Економічна
- б) Культурна
- в) Релігійна
- г) Творча

20). Яка європейська країна є еталоном «соціальної держави»

- а) Румунія
- б) Швеція
- в) Болгарія
- г) Албанія

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ :

1. Громадянське суспільство на Заході і в Україні: порівняльно–політологічний аналіз.
2. Ідейно–теоретичне обґрунтування громадянського суспільства в спадщині мислителів Нового часу.
3. Незалежність ЗМІ - міф чи реальність?
4. Свобода совісті в сучасному світі.
5. Помаранчева революція і її вплив на формування громадянського суспільства в Україні.
6. Розвиток правової свідомості й утвердження громадянськості.
7. Проблеми громадянського суспільства в Україні.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Як співвідноситься розвиток громадянського суспільства і демократії?
2. Чому і в якому сенсі поняття громадянського суспільства розглядають як протиположне державі?
3. Які функції виконує громадянське суспільство?
4. Які інститути громадянського суспільства виникли в Україні за роки незалежності?

5. Як можна зміцнити інститути громадянського суспільства в Україні та вплинути на формування громадянської свідомості людей

Тема 12. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

1. Поняття, структура та функції політичної культури.
2. Політична культура нації, суспільної групи, особи. Типологія політичних культур.
3. Політична соціалізація: суб'єкти, фази, форми.
4. Стан та особливості української політичної культури.

1. Термін «політична культура» введений у науку наприкінці XVIII ст. німецьким філософом Й.Г.Гердером. В українській політичній думці проблема сутності політичної культури вперше чітко сформульована українським ученим В'ячеславом Липинським. Було це за 30 років до того, як американський політолог Габріел Алмонд у 1956р. висунув власну версію цього феномена, яка стала класичною. Якщо Липинський сутність політичної культури бачив у поєднанні, «рівновазі» між політичною творчістю і «політичною наукою», що забезпечує високу «політичну умілість» провідної верстви нації, то Алмонд розглядав політичну культуру як сукупність орієнтацій громадян на політичну систему суспільства і на самих себе як учасників політичного процесу. Ці орієнтації мають таку структуру:

- пізнавальні орієнтації (знання про політичну систему, її «входи» і «виходи»);
- емоційні орієнтації (почуття та настрої щодо політичної системи, тих осіб, які її репрезентують);
- оцінні орієнтації (уявлення про політичні об'єкти, що впираються на ціннісні стандарти і критерії у поєднанні з інформацією та емоціями).

Послідовники Г.Алмонда йшли шляхом розширення компонентного складу

культури. Спочатку цей процес відбувався у рамках політичної свідомості, але згодом у політичну культуру включили «зразки політичної поведінки» та традиційні політичні інститути.

У дослідженні природи та сутнісних рис політичної культури особливі пізнавальні можливості має семіотичний (знаковий) підхід. Це тому, що будь-яка культура - виробнича, правова, політична, моральна, екологічна тощо - має знакову природу. Тобто цінності та ціннісні орієнтації, стереотипи мислення і поведінки, ідеологічні концепції та моделі функціонування політичних інститутів, політичні символи, інші елементи політичної культури є тими політичними знаками, які вироблені в процесі політичної діяльності, і в яких зосереджена життєво важлива інформація. Організація і спрямування політичного життя на основі акумульованих в елементах культури смислів забезпечує ефективну діяльність суспільних груп та народів, задоволення їх насущних потреб. Таким чином, стають зрозумілими ті образи, що використовують науковці для характеристики соціального призначення політичної культури - бути «генетичним кодом» («матрицею», «моделлю») політичного процесу.

Структура політичної культури включає ряд блоків – пізнавальний, нормативно-оцінний, практично-поведінковий та інституційний. Перший блок - пізнавальний - включає політичні уявлення, знання, міфи та політичну ідеологію. Політична культура завжди базується на певних уявленнях про політичну сферу та її роль у функціонуванні суспільства.

Нормативно-оцінний блок політичної культури тісно пов'язаний з мотиваційною стороною політичної діяльності. Це політичні цінності, ідеали, цілі, принципи, норми, а також ціннісні орієнтації, політичні оцінки, установки, переконання, почуття й емоції. Ціннісні орієнтації відіграють вирішальну роль у функціонуванні політичної культури, адже вони виступають в якості мотиву політичної діяльності.

В практичному житті політична культура постає у вигляді зразків політичної поведінки - системи дій, вчинків, ритуалів, засобів політичного впливу. Слід

підкреслити, що в політичну культуру входить не сама політична діяльність, а характерні способи і форми здійснення тих чи інших дій і вчинків, стереотипи політичної поведінки.

Ще один блок політичної культури - інституційні цінності: традиційні принципи побудови й діяльності державних органів та громадських формувань, вивірені практикою форми і методи їх діяльності.

У структуру політичної культури, крім описаних вище блоків, входять політичні традиції, стереотипи і символи. У цих феноменах поєднуються суб'єктивні та об'єктивні характеристики. В традиціях зберігається досвід політичного минулого, вони виступають способом передачі зразків політичної свідомості і поведінки між поколіннями. Політичні символи (герб держави, прапор, гімн, корона короля, гетьманська булава та ін.) – це формалізоване відображення стереотипів політичного життя. Вони мають особливий вплив на емоційну сферу людини: політичні почуття й настрої.

Важливу роль у політичному житті відіграють стереотипи політичного мислення і поведінки. Це стійкі форми сприйняття й оцінки соціальних об'єктів, усталені способи дії. Якщо політична культура постає як сукупність характерних способів життєдіяльності в сфері політики, то можна твердити, що вона є сукупністю політичних стереотипів, притаманних суспільству.

Аналізуючи політичну культуру, необхідно звернути увагу на те, що вона - не нагромадження статичних речей, а процес, у якому беруть участь носії культурних функцій. Політична культура як компонент політичної системи суспільства виконує такі функції: акумуляція історичного досвіду народу, вираження його політичних потреб та інтересів; ідентифікація, інтеграція та мобілізація членів політичної спільноти; відтворення певних параметрів політичного життя; орієнтація суспільства на формування та зміцнення бажаного суспільного ладу; політична соціалізація нових генерацій народу.

2. Політична культура, як і культура взагалі, має національну форму буття. Це означає, що реально існує не політична культура взагалі, а лише культура Франції, США, Росії, Китаю, України та інших держав. В їх основі національна ідея, національні потреби та інтереси, цінності й цілі, умови їх реалізації. Політична культура нації поширюється на всі її суспільні групи: класи, демографічні й професійні групи, етнічні меншини. Але політична культура окремої суспільної групи, крім загальних рис, має й специфічні. Для позначення цього явища в політології використовується поняття субкультури (підкультури). Наприклад, є сенс говорити про молодіжну політичну субкультуру. Її основними рисами виступають загострена критичність в оцінці стану суспільства, схильність до радикальних заходів у реформуванні відносин, рішуче впровадження нових форм політичного життя, динамічність у ціннісних орієнтаціях, особлива відданість високим ідеалам свободи, соціальної справедливості та гуманізму.

Політична культура особи формується під впливом політичної культури суспільства і тієї спільноти, в яку вона входить. При цьому загальні культурні цінності специфічно трансформуються соціальним статусом особи, її індивідуальним досвідом, рівнем знань і психологічним станом. Політична культура кожної особи проявляється: а) в змісті та рівні політичних знань, у тому числі знань традицій, принципів, норм і способів політичної діяльності; б) в індивідуальному політичному досвіді; в) в сформованих на їх основі політичних переконаннях, оцінках, мотивах, почуттях; г) в соціальній активності.

Аналіз політичної історії народів світу та нинішнього стану розвитку держав дає змогу провести типологію політичних культур на основі тих чи інших ознак. Так, аналіз політичних орієнтацій громадян американськими вченими Г. Алмондом і С. Вербою виявлено такі «чисті» типи політичних культур: патріархальний, підданський і активістський. Перший тип притаманний відсталім племенам і характеризується відсутністю чітко виражених політичних ролей. Тут практично відсутній інтерес громадян до політичного життя, а орієнтації членів суспільства на вождів племен, шаманів і т.п. не відділяються від їх релігійних та

соціальних орієнтацій. Підданський тип політичної культури характеризується позитивною орієнтацією на політичну систему (на «вихід» з неї), але слабким ступенем особистої участі. Він сформувався в умовах феодальної політичної системи, де існує чітка ієрархічна залежність в структурі державної влади, і де народ позбавлений політичних прав і свобод. Активістська політична культура, яку ще називають «культурою участі», передусім вирізняється тим, що громадяни намагаються відігравати значну роль у політичному житті країни, орієнтуючись і на «вхід», і на «вихід» з політичної системи. Цікаво відзначити, що Алмонд і Верба оптимальним типом політичної культури вважають не чистий «активістський», а так звану «громадянську культуру» в якій переважає активістська культура при збереженні елементів патріархальної і підданської. За таких умов забезпечується найбільша стабільність політичної системи. Прикладом є політична культура Великобританії, в якій переплетені демократичні засади політичного життя і традиції монархічної держави.

Заслуговує на увагу поділ політичних культур на поляризовані і консенсусні, тоталітарні й демократичні, консервативно-ліберальні й ліберально-демократичні, доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні, відкриті й закриті та інші.

Передові, розвинуті країни світу вступають у епоху постіндустріального, постмодерного суспільства, що має наслідком кардинальні зміни у сфері культури, в тому числі й політичної. Серед політологів і політиків-практиків поширення набула теорія постматеріальної політичної культури американського вченого Рональда Інглхарта. Модернізація, стверджує він, не фінальний етап історії. Вона веде до нового, особливого зсуву у базових цінностях постмодерну. На відміну від індустріального соціуму у якому сповідувалась пріоритетність економічного (матеріального) росту, у постмодерному суспільстві вищими пріоритетами є якість життя і духовні цінності. У сфері політики це виявляється у тому, що:

- зменшується інтерес до офіційних органів влади і політичних авторитетів;
- посилюється акцент на політичній участі і на переході від участі через політичні партії до більш автономних його видів;

- метою участі у виборах й інших політичних процесах стає не досягнення безпечного існування, а самовираження особистості;
- політичні конфлікти мають усе менше класовий характер і фокусуються навколо проблем духовності, культури й якості життя.

Ядром теорії постіндустріальної культури є теорія міжгенераційної зміни цінностей, суть якої у тому, що перехід до постматеріалістичної культури відбувається поступово – від одного покоління до іншого. У праці Інглхарта «Культурний зсув у зрілому індустріальному суспільстві» (1990) наводяться дані про те, що у Західній Європі та Північній Америці у 1970-х рр. співвідношення між «матеріалістами» і «постматеріалістами» було 4:1, а у 1988 р. стало 4:3. Перехід до цінностей постмодернізму активно відбувається і у державах Східної Європи.

3. Політична соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) – це процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм, цінностей суспільства, в якому він живе. Набувши певної політичної культури, людина стає «*homo politicus*» – політичною людиною. Політична соціалізація як процес проходить дві фази – адаптацію (приспосовування індивіда до соціально-політичних умов) та інтериоризацію (засвоєння політичних цінностей, перехід їх у свідомість, переконання особи). Первинна соціалізація відбувається у сім'ї та дошкільних навчальних закладах і розпочинається з 3-4 річного віку. Дитина навчається розпізнавати атрибути держави (прапор, герб, гімн), її назву, національних героїв та лідерів. Вторинна соціалізація (шкільний вік) включає ознайомлення учня з історією країни, суспільним і державним ладом, напрямком розвитку суспільства, основними політичними силами тощо. В цей час юнаки і дівчата вступають у дитячі та юнацькі організації, отримують перший досвід політичної участі. З 18 років громадянин держави набуває усієї повноти політичних прав і обов'язків: голосує на виборах та референдумах, вступає у політичні партії, бере участь у масових політичних заходах. Тут важливу роль відіграє не лише політичне навчання і виховання зовнішніми суб'єктами й обставинами, а й політичне самовиховання та політична діяльність особи.

Політична соціалізація продовжується в армії, вищих навчальних закладах, зокрема, в процесі освоєння курсу політології та інших суспільних дисциплін.

Які мотиви процесу політичної соціалізації, чому людина хоче стати «*home politician*»? Згідно з «моделлю переконаності» особа має бажання відповідати вимогам суспільного ладу через почуття обов'язку перед народом і державою; за «моделлю інтересу» спонукою до сприйняття політичних цінностей і активної поведінки є усвідомлення особистих вигод і привілеїв; «модель підкорення» пов'язана з примусовою соціалізацією з боку держави, закладів освіти тощо. Узагальнюючим поняттям, яке характеризує політично сформовану особистість є громадянськість, що включає почуття власної гідності, громадянську мужність, національну самосвідомість, почуття суспільного обов'язку, активність та сумління.

Значній частині населення країни притаманна політична пасивність і аполітичність. Останній феномен виникає внаслідок негативного чи індіферентного ставлення людей до політики, відчуження суспільних верств від політичного життя, зневіри в те, що простий громадянин може вплинути на перебіг політичних подій. Проявами політичної пасивності й аполітичності є пасивна непокора владним інститутам, абсентеїзм (ігнорування виборів, референдумів), політична індіферентність, політична самоізоляція, дисфункціональна поведінка тощо.

4. Аналізуючи політичну культуру того чи іншого суспільства, слід виявити її характерні риси. Так, політична культура США відзначається особливою прихильністю громадян до ідей представництва та плюралізму, орієнтацією не на партії, а на яскраві особистості, більшим довір'ям до урядів штатів, ніж федеральній владі, визнанням в якості ідеалу «мінімальної» держави.

За твердженням російських дослідників, політична культура сучасної Росії характеризується підданським ставленням населення до центрів реальної влади, правовим нігілізмом, нерозвиненістю громадянських позицій, заідеологізованістю мислення, нетерпимим ставленням до нетрадиційних поглядів, низьким рівнем

особистих претензій на політичну участь, мінливістю політичних принципів, схильністю до конформізму.

Традиційна українська політична культура зазнала істотних деформацій впродовж століть іноземного поневолення народу. Тому сьогодні вона має фрагментарний та суперечливий характер. Враховуючи перехідний стан сучасного українського суспільства, спробуємо дати їй загальну характеристику.

За характером політичного режиму, який панував в Україні впродовж 20-80-х років ХХ сторіччя, і який сформував певні політичні якості окремих людей та народу загалом, ця політична культура має посткомуністичний, пострадянський і посттоталітарний характер, тобто в ній мають значну питому вагу елементи комуністичної ідеології, радянсько-більшовицькі стереотипи, сформовані в минулому політичні переконання й настрої. Проте ця політична культура вже не є ні офіційною, ні монопольною. Розкриття злочинів комуністичного тоталітаризму скомпрометувало її, зробило одіозною. Властиві цій культурі політичні орієнтації значною мірою функціонують за інерцією й часто приховуються її носіями.

За характером політичного статусу УРСР та української нації в СРСР – нинішня політична культура українського народу є постколоніальною. Для неї значною мірою характерні зрусифікований стан, комплекси національної меншовартості й кривди, атрофована здатність оцінити власні національні інтереси і цілі, відсутність навичок суверенного мислення та поведінки, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, вміння служити, а не самоврядувати на своїй, Богом даній землі.

За характером соціально-політичних процесів, що розгортаються в Україні, її новим статусом як суверенної самостійної держави – політична культура сучасного українського суспільства стає національною і незалежницькою. Її підґрунтям є реабілітовані й легалізовані цінності суверенних епох української історії, ідеали національно-визвольної боротьби та сучасні потреби українського народу. Посткомуністичне суспільство та його державні органи ще не наважуються повною

мірою визнати їхній офіційний статус, але вони знаходять дедалі більшу підтримку в народі, відроджуються й поширюються в національній свідомості та діяльності політичних сил.

За ставленням до демократії і держави як соціальної інституції політична культура сучасних українців залишається в значній мірі авторитарною, етатистською та патерналістською. Проте за умов суверенного існування відроджуються традиційні риси української культури, зокрема такі, як народоправство, толерантність, ставлення до держави в дусі лібералізму (не людина для держави, а держава для людини). Одночасно спостерігаються прояви его- і громадоцентризму, які також притаманні українській ментальності. На це повинні звернути увагу політичні лідери, щоб вчасно нейтралізувати анархістські настрої й поведінку, сконсолідувати суспільство на засадах плюралістичної демократії та консенсусу політичних сил.

За ідеологічною спрямованістю для політичної культури України характерний розкол суспільства на прихильників комуністичних цінностей – з одного боку, та консервативно-ліберальних – з іншого, на інтернаціоналістів-космополітів та патріотів-незалежників (націоналістів). При цьому на Сході й Півдні України домінують перші, а на Заході та у Центрі - другі. Проте загальна тенденція суспільного розвитку характеризується лібералізацією суспільних відносин та поступовою українізацією політичних інституцій та всіх регіонів держави.

За цивілізаційно-культурними ознаками сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоча помітну роль у політичному житті відіграють риси ментальності та культури, характерні для східних народів. У російсько-самодержавний та радянський періоди історії України поширилися властиві для азійських народів ставлення до держави (етатизм і патерналізм), її глави (установка на харизматичних лідерів), політичних прав і свобод особистості (підданство, общинність), політичного режиму (авторитаризм), ролі церкви в політичному житті суспільства (підпорядкованість церкви державі). Ха-

рактерною є розколотість українського народу на українсько- та російськомовні частини й відповідно зорієнтованість на українську та російську культури.

За системними якостями й зрілістю політичній культурі українського народу властиві амбівалентність (поєднання різних за змістом й спрямованістю елементів), нецілісність (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є – мають несформований характер), неорганічність (багато запозичених політико-культурних елементів не відповідають ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації)

Із першоджерел

Габріел АЛМОНД, Сідней ВЕРБА. ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА (фрагменти)

Ця книга – дослідження політичної культури тих соціальних структур і процесів, які підтримують демократію. Віра у неминучий триумф людського розуму і свободи, породжена епохою Просвітництва, була двічі підважена останніми десятиліттями. Розвиток фашизму та комунізму після першої світової війни зродив серйозні сумніви щодо неминучості демократії на Заході, і все ще не можна з упевненістю стверджувати, що народи континентальної Європи знайдуть стабільні форми демократичних процесів, які пасуватимуть їхнім культурам і соціальним інститутам.

[...] Порівнюючи політичні культури п'яти сучасних демократій, ми використовуватимемо декілька концепцій і класифікацій, яким необхідно дати визначення. Ми воліємо говорити про «політичну культуру» нації, а не про «національний характер» чи «моделі особистості», про «політичну соціалізацію», а не про дитячий розвиток чи сприйняття дітьми загальних понять.

Ми використовуємо термін «політична культура» з двох причин:

По-перше, якщо ми збираємося визначити співвідношення між політичними та неполітичними позиціями і моделями поведінки, нам необхідно відокремити перші (політичні) від останніх, навіть якщо межа між ними дуже чітка. Термін «політична культура», за такого випадку, належить саме до політичних орієнтацій – поглядів і позицій стосовно політичної системи і її різних частин та позицій стосовно власної ролі в цій системі. Ми говоримо про політичну культуру так само, як могли би говорити про економічну чи релігійну культуру. [...]

Класифікацію об'єктів політичної орієнтації почнемо із «загальної» політичної системи. Ми маємо тут справу із системою в цілому і говоримо про такі почуття як патріотизм чи відчуженість, таких знаннях і оцінках нації як «велика» чи «маленька», «сильна» чи «слабка» і політики як «демократична», «конституційна» чи «соціалістична». Ми розрізняємо орієнтації стосовно «себе» як політичного актора [діяча]; зміст і якість норм особистих політичних зобов'язань, зміст і якість почуття персональних стосунків із політичною системою. Потрактуючи компоненти політичної системи, ми розрізняємо, по-перше, три широкі класи об'єктів: 1) специфічні *ролі* та *структури*, такі як законодавчі органи, виконавці чи бюрократія; 2) рольові *обов'язки*, такі як монархи, законодавці, адміністратори; 3) конкретна громадська *політика*, *рішення* чи *обставини*, що породжують рішення. Ці структури, обов'язки і рішення можуть бути класифіковані ширше: чи втягнуті вони в політичний, «на вході» (input), чи в адміністративний, «на виході» (output), процеси. Під політичним чи «вхідним», процесом ми розуміємо потік вимог суспільства до політики і конвертацію (обіг) цих вимог в авторитетну політику. Насамперед у цей «вхідний» процес втягнуті політичні партії, групи за інтересами і засоби масової комунікації. Під

адміністративним процесом, чи процесом «на виході», ми розуміємо процес, через який політика здійснюється і стверджується. У цей процес насамперед втягнені такі структури як бюрократія та суди. [...]

Те, що ми сказали про індивідуальні орієнтації стосовно політики може бути об'єднане у просту таблицю (табл. 1).

Таблиця 1

ВИМІРИ ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

	Система взагалі як об'єкт	Об'єкти „на вході” системи	Об'єкти „на виході” системи	Ставлення до себе як до об'єкта
Знання				
Почуття				
Оцінка				

Таблиця дозволяє систематизувати політичні орієнтації індивідів, якщо ми встановимо наступне:

1. Яким знанням володіє індивід про свою націю і про політичну систему взагалі, про її історію, розмір, розташування, силу, «конституційні» характеристики і т. д.? Які його почуття стосовно цих системних характеристик? Які його більш-менш усвідомлювані погляди і судження про них?

2. Що знає індивід про структуру і ролі різноманітних політичних еліт і політичні пропозиції, ініціативи, які втягнуті у «висхідний» потік «вироблення» політики? Які його почуття і погляди стосовно цих структур, лідерів і політичних пропозицій та ініціатив?

3. Що знає індивід про «низхідний» потік політичного процесу, про структури, індивідів і рішення, втягнутих у цей процес? Які почуття і погляди стосовно них?

4. Як усвідомлює себе індивід як член політичної системи? Що знає він про свої права, можливості, обов'язки і про доступ до впливу на систему? Як відчуває він ці свої можливості? Які норми участі та виконання використовує для формування політичних суджень і поглядів?

Характеристика політичної культури нації по-суті являє собою заповнення табл. 2 для репрезентативної вибірки населення. Політична культура – це різноманітні, але стало повторювані, когнітивні, афективні і оцінні орієнтації стосовно політичної системи взагалі, її аспектів «на вході» і «на виході» та себе як політичного чинника.

Таблиця 2

ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР

Політичні культури	Система взагалі як об'єкт	Об'єкти «на вході» системи	Об'єкти «на виході» системи	Ставлення до себе як до об'єкта
Патріархальна	0	0	0	0
Підданська	1	0	1	0
Участі	1	1	1	1

Патріархальна політична культура (або політична культура місцевих громад). Якщо ці чотири типи повторюваних орієнтацій стосовно спеціалізованих політичних об'єктів не виокремлюються (відсутні) і ми позначасмо їх нулями, то таку політичну культуру ми зовемо патріархальною. Політичні культури африканських племен і автономних місцевих громад, описані Колеманом,

підпадають під цю категорію. У цих громадах немає спеціалізованих політичних ролей. Лідери, вожді, шамани – це змішані політико-економічно, релігійні ролі. Для членів таких громад політичні орієнтації стосовно цих ролей невід'ємні від релігійних чи соціальних орієнтацій. Патріархальні орієнтації також вбирають у себе відносну відсутність сподівань на зміни, ініційованих політичною системою. Члени патріархальних культур нічого не сподіваються від політичної системи. [...] Патріархальна культура в диференційованіших політичних системах радше афективна і нормативна, ніж когнітивна. Це означає, що люди в племенах Нігерії чи Гани можуть невиразно усвідомлювати існування центрального політичного режиму. Але їхні почуття стосовно цього режиму непевні чи негативні, і вони не інтерналізували (не сприйняли) форми стосунків з ним.

Підданська політична культура. Це другий важливий тип політичних культур. У ній існують сталі орієнтації стосовно диференційованої політичної системи і стосовно того, що система дає «на виході», але орієнтації стосовно специфічних об'єктів «на вході» системи і стосовно себе як активно учасника дуже слабкі. Суб'єкт такої системи (підданець) усвідомлює існування урядової влади і чуттєво орієнтований на неї, можливо пишаючись нею, можливо не люблячи або оцінюючи її як законну чи ні. Але ставлення до системи взагалі і до того, що вона дає «на виході», тобто до адміністративної сторони політичної системи чи «низхідного» потоку, це ставлення у своїй основі переважно пасивне, це обмежена форма знання і участі, яка відповідає підданській культурі. Ми говоримо про чисті підданські орієнтації, які є найімовірніші у суспільствах, де немає сформованих і диференційованих від інших елементів системи структур «на вході». Підданські орієнтації в політичній системі, що має розвинуті демократичні інститути, радше будуть афективними і нормативними, ніж когнітивними. Так, французький рояліст знає про існування демократичних інститутів, але не вважає їх легітимними.

Політична культура участі – така культура, в якій члени суспільства чітко орієнтовані на систему взагалі, а також як на політичні, так і на адміністративні структури і процеси; іншими словами, як на «вхідний», так «вихідний» аспекти політичної системи. Індивідуальні члени такої політичної системи можуть бути доцільно чи недоцільно орієнтовані на різні класи політичних об'єктів. Вони схиляються до того, щоб орієнтуватися на «активну» власну роль у політиці, хоча їхні почуття і оцінки таких ролей можуть варіюватися від сприйняття до заперечення.

[...] *Громадянська культура* – це насамперед культура лояльної участі. Індивіди не лише орієнтовані «на вхід» політики, на участь в ній, але вони також позитивно орієнтовані на «вхідні» структури і «вхідні» процеси. Іншими словами, використовуючи введені нами терміни, громадянська культура – це політична культура участі, в якій політична культура і політична структура знаходяться у злагоді і є відповідними одна одній.

Важливо, що в громадянській культурі політичні орієнтації участі сполучаються з патріархальними і підданськими політичними орієнтаціями, але при цьому не відкидають їх. Індивіди стають учасниками політичного процесу, але вони не відмовляються від своїх підданських чи патріархальних орієнтацій. Та більше, ці більш ранні політичні орієнтації не лише підтримуються орієнтаціями участі, але вони також і відповідають орієнтаціям участі. Більш традиційні політичні орієнтації мають тенденцію обмежувати зобов'язання індивіда стосовно політики і робити ці зобов'язання м'якшими. Підданські і патріархальні орієнтації «спрямовують» чи стримують орієнтації участі. Такі установки сприятливі для орієнтацій участі в політичній системі і відіграють важливу роль у громадянській культурі, так само, як і такі політичні установки, як віра в інших людей і соціальну участь взагалі. Підтримка таких більш традиційних установок та їхнє злиття з орієнтаціями участі ведуть до збалансованої політичної культури, де політична активність, залученість та раціональність існують, але при цьому врівноважуються покорю, дотриманням традицій і відданістю цінностям громади [...].

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

1. Поняття, структура та функції політичної культури.
2. Політична соціалізація: суб'єкти, фази, форми.
3. Політична культура українського народу: традиції, сучасний стан, тенденції розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карнаух А. Формування політичної культури молоді на сучасному етапі // Людина і політика. – 2004. – №5. – С134-139.
2. Лісовий В. Культура-ідеологія-політика. – К., 1997.– С.116-136.
3. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу. Історична ретроспектива і сучасність. – К., 1998.
4. Політологічний енциклопедичний словник. – К.,2004. – С.507-508; 618-619.
5. Політологія. Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К., 2001. – С.308-318.
6. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. – Тернопіль, 2006.– С.171-186.
7. Рудакевич О. Феномен політичної культури // Віче. – 1997. – №10.
8. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – №3,4
9. Шляхтун П. П. Політологія (Теорія та історія політичної науки). – К., 2002. – С.410-429; 477-500.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

політична культура, громадянська культура, політична субкультура, політична цінність, політична орієнтація, політичний міф, політичний стереотип, політична традиція, політичний символ, політична соціалізація.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. Назвіть характерні риси української політичної культури, які сприяють, чи навпаки, заважають сучасному національному та державницькому відродженню України.
2. Окресліть причини аполітичності та політичної пасивності значної частини громадян країни. Які чинники можуть сприяти зростанню інтересу співвітчизників до політики?
3. Які суспільні інститути та життєві фактори у найбільшій мірі впливають на політичну соціалізацію сучасної української молоді і чому?

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Хто з американських політологів вважається засновником наукової теорії політичної культури?

- а) Д.Істон
- б) К. Дойч
- в) А.Лоуел
- г) Г. Алмонд

2. У чому суть концепції політичної культури, запропонованої українським ученим В. Липинським?

- а) поєднання політичної творчості з політичною наукою
- б) насичення політики моральними цінностями
- в) поєднання політики і права
- г) перетворення політики у професійну діяльність

3. Що на погляд Г.Алмонда представляє собою політична культура?

- а) сукупність суспільно-політичних цінностей
- б) політичні традиції народу
- в) політичні орієнтації громадян
- г) принципи і форми політичної діяльності

4. Чи слід відносити до компонентів політичної культури моделі, стереотипи політичної поведінки?

- а) так
- б) ні
- в) частково (тільки ті, що мають демократичний характер)
- г) частково (тільки ті, що передбачені законом)

5. Чому політичну культуру часто характеризують як код чи матрицю політичних процесів?

- а) у політичній культурі зосереджений досвід життєдіяльності попередніх поколінь
- б) елементи такої культури володіють життєво-важливою соціальною інформацією
- в) у зразках політичної культури закладена програма формування і функціонування політичної системи суспільства
- г) політична культура відповідає життєвим інтересам громадян

6. Які із названих структурних блоків не належать до політичної культури?

- а) пізнавальний (уявлення, міфи тощо)
- б) нормативно-оцінний (цінності, норми, переконання тощо)
- в) інституційний (традиційні політичні інституції, форми і методи їх діяльності)
- г) комунікативний (ЗМІ, Інтернет тощо)

7. Яка із названих функцій не властива політичній культурі?

- а) розподільча
- б) ідентифікаційна
- в) комунікативна
- г) інтегративна

8. Які із названих політичних явищ є елементом політичної культури особи?

- а) політичні інтереси
- б) політичні переконання та ідеали
- в) політичні права громадянина
- г) його політичні обов'язки

9. Яку соціальну роль виконує політична культура?

- а) формує громадянську думку
- б) задовольняє політичні інтереси громадян
- в) забезпечує відтворення політичного життя на основі наступності
- г) забезпечує законність і порядок

10. Що істотно впливає на специфіку національної політичної культури?

- а) форма власності на засоби виробництва
- б) національний характер і менталітет
- в) рівень політичних прав і свобод громадян
- г) форма державного устрою

11. Які ідеальні типи політичної культури запропоновані Г.Алмондом та С.Вербою?

- а) патріархальна, підданська, активістська
- б) зорієнтована на інтереси громадян, корпорацій, держави
- в) цілісна, фрагментована
- г) індустріальна, постіндустріальна

12. Що таке політична субкультура?

- а) заборонені державою політичні традиції та символи
- б) культура різних історичних епох
- в) культура певної суспільної групи, яка істотно відрізняється від домінуючої політичної культури

г) політична культура, яка має цінності та орієнтації протилежні до офіційно санкціонованих державою

13. У чому сенс так званої „ громадянської культури”?

- а) культура громадян країни
- б) активістська політична культура
- в) політична культура демократичної країни
- г) поєднання активістської політичної культури з певними рисами патріархальної та підданської

14. Які основні фази політичної соціалізації?

- а) індивідуалізація, колективізація
- б) адаптація, інтериоризація
- в) лібералізація, демократизація
- г) ідеологізація, плюралізація

15. Який із суб’єктів суспільного поняття не має істотного впливу на політичну соціалізацію?

- а) ЗМІ
- б) профспілкові організації
- в) сім’я
- г) політичні партії

16. Що таке політичне самовідчуження?

- а) політична пасивність громадян
- б) заборона політичної діяльності
- в) байдужість громадян до політичних процесів
- г) добровільне нехтування громадян своїми політичними правами і свободами

17. Яка з названих цінностей належить до постіндустріальних цінностей?

- а) пріоритетність порядку
- б) потреба у сильних лідерах
- в) опора на політичні інститути
- г) пріоритетність самовираження, політичної участі

18. Які традиційні риси української політичної культури?

- а) демократизм, індивідуалізм, толерантність
- б) авторитаризм, колективізм
- в) етатизм, пріоритет прав нації над правами особи
- г) пошук харизматичного лідера, схильність до несанкціонованих форм протесту

19. У чому сенс амбівалентності як характерної риси політичної культури сучасного українського суспільства?

- а) спостерігається конфлікт гілок влади
- б) існують протилежні думки щодо розбудови в Україні соціальної держави
- в) поєднання різних за змістом і спрямуванням суспільних цінностей
- г) запозичені політико-культурні елементи не відповідають українським традиціям і менталітету

20. Яка з рис політичної культури не властива молодому поколінню?

- а) критичність в оцінці стану суспільства
- б) схильність до радикальних заходів у реформуванні суспільних відносин
- в) загострене почуття справедливості
- г) висока політична активність і самодіяльність

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ ТЕФЕРАТІВ

1. Концепція політичної культури Г.Алмонда.
2. Ментальність та політична культура української нації.

3. Особливості молодіжної політичної субкультури.
4. Форми політичної соціалізації студентської молоді.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «політична культура».
2. Якою є структура та функції політичної культури?
3. Яку роль у функціонуванні політичної культури виконують політичні цінності, ідеали, традиції, міфи, стереотипи, символи?
4. Розкрийте сутність політичної соціалізації, її фази.
5. У чому специфіка патріархальної, підданської та активістської політичних культур?
6. Розкрийте зміст поняття «громадянська культура».
7. Які фактори впливають на формування національної політичної культури?
8. Назвіть основні риси політичної культури українського народу.

Тема 13. Етнонаціональні відносини в політичному житті суспільства

План

1. Етнос і нація як суб'єкти політики.
2. Національне відродження, національна ідея, націоналізм.

3. Етнонаціональна політика та її особливості в Україні.

1. У політиці та у процесах державотворення, зокрема, особливу роль відіграють великі людські спільноти – нації. Вони уособлюють горизонтальну диференціацію людства, віддзеркалюючи багатство його етнопсихологічних, культурно-історичних і соціально-політичних форм.

Одним із найскладніших і найдискусійніших питань теорії нації є визначення суті цієї спільноти і шляхів її формування. Більшість дослідників погоджуються, що нації належать до сучасних (модерних) утворень, які виникли з настанням Нового часу. Їм передували (а до деякої міри і сьогодні співіснують з націями) інші види спільнот: племена і племенні об'єднання та сформовані на їх базі етноси.

Характеризуючи етноси, слід враховувати те, що:

- етноси є найважливішими людськими спільнотами, і виникали вони задовго до появи класів та держав;
- етноси відрізняються один від одного не лише своєю формою, а й змістом свого існування, характером та сутністю. І, власне, ця оригінальність форм і змісту існування етносів робить людство таким різноманітним;
- до ознак етносів відносять спільне походження, мову, культуру, територію, релігію.

Отже, етнос (від грец. *ethnos* – народ, плем'я – позачасова, поза територіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою (часто, але не завжди), історією (справжньою чи вигаданою), традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою). Під позачасовістю – мається на увазі, що етноси – це не лише сучасні покоління, а й минулі та прийдешні. Щодо позатериторіальності та позадержавності, то тут йдеться про те, що сьогодні практично неможливо знайти такий етнос, всі представники якого проживали б у межах якоїсь однієї держави чи на якійсь чітко окресленій території.

Процес етногенези (виникнення націй) згідно з етнічним підходом, полягає в тому, що етноси як попередники націй проходять певні стадії розвитку, культурного і політичного дозрівання: від згуртування споріднених племен в ширші етнокультурні об'єднання і аж до перетворення цих об'єднань в самосвідомі спільноти, що утворюють або намагаються творити державу. Їх суспільна свідомість поступово „політизується”, вони стають учасниками політичного процесу і трансформуються в нації. Проте, не слід уявляти процес етнічного розвитку як ідеально прямий шлях просування від однієї форми спільноти до іншої. Народи перебувають у вічному русі: етноси виникають, розвиваються, зникають. З історії ми знаємо, що багато колись відомих народів пішли у безвість (фінікійці, скіфи, половці і т.д.), а деякі з сучасних народів виникли ще в стародавньому світі (вірмени, грузини). Англійська нація склалася в XVI столітті, німецька – у XIX столітті. І нині людство представлене всім багатогіртям етносу – родом, племенем, народністю, нацією, що пов'язано з різноманітністю економічних, культурних, соціальних умов його життєдіяльності.

У науковій літературі нараховується близько ста різних визначень нації, але жодне з них не є загально визнаним. Існує також близько десятка різних теорій нації, зокрема, етнічна, психологічна, культурологічна, історико-економічна, політична тощо. Найбільш поширеними серед них є етнічна та політична теорії націй.

Засновники етнічної теорії нації (П. Ван Ден Берг, М. Новак, Е. Сміт та ін.) вважають, що етнічною є така нація, яка складається з представників якогось одного етносу, який збудував власну державу або намагається її творити. Етнічні нації, здебільшого, виникли в умовах бездержавності, там, де рух за духовне відродження і політичну консолідацію передував утворенню національної держави і здійснювався під керівництвом духовно-інтелектуальних еліт, оскільки провідна політична верства в умовах чужоземного панування не могла розвинути.

Етнічну націю становлять литовці в Литві, українці в Україні тощо.

Автори політичної теорії нації (Г.Гроцій, К. Дейч, Е. Гааз) вважають, що політичною є така нація, яка складається з усіх громадян певної країни незалежно від їхнього етнічного походження, культурно-мовних та інших особливостей. Вони сформувалися там, де сильна держава виникла раніше ніж відбулася культурна консолідація народу, а, отже, владні інститути мали змогу сприяти національній консолідації, прискорювати її, інколи використовуючи і методи примусу.

Дедалі поширюється ще одна теорія нації, яку її автори (Е. Карр, М. Мосс) назвали ідеальною або досконалою нацією. Вона поєднує в собі основні риси як політичної так і етнічної нації. Досконала або етнополітична нація – це не лише представники якогось одного етносу чи просто населення якоїсь країни, а вся поліетнічна спільнота, яка, будучи етнічно диференційована, об'єднана спільною мовою (проте не завжди), спільною волею бути єдиним цілим, лояльністю до держави та її законів, спільними символами, інтересами тощо. Таким вважається американська, шведська, канадська та інші нації.

Формування націй, яке, починаючи з XVII століття відбувається повсюдно, проходить під вирішальним впливом процесів, які в західній науці дістали назву модернізація. Це сукупність змін у всіх сферах суспільного життя, які супроводжують перехід від феодалізму до капіталізму і від деспотичних до демократичних форм правління. Отже, нація – це сучасна політична і соціальна спільнота, що базується на культурі, яка поділяється усіма, має етнічні витоки і модерний зміст.

Слід зауважити, що в науковій літературі, окрім термінів „етнос” і „нація” часто вживаються такі поняття як „етнічна” та „національна” меншини.

Етнічна меншина – це частина будь-якого етносу, яка в силу різних обставин відірвалася від нього, опинилась в іншій країні та в іншому етнічному середовищі, та при цьому зберігає свої особливості та діє як організована спільнота. Щодо

національної меншини, то це така етнічна меншина, яка відірвалася від основного масиву свого етносу, який сформував свою націю та збудував власну державу. Отже, як бачимо, ці дві меншини мають більше спільного ніж особливого, тому часто вживається щодо них термін „етнонаціональна меншина”.

Загально визнано, що етнонаціональні спільноти мають свої власні специфічні інтереси: етнічні і національні. Окрім того у них є спільні інтереси, які на рівні країни можуть становити державні інтереси, а на світовому рівні – загальнолюдські інтереси.

2. Політизація свідомості етносів, перетворення їх у більш консолідовані і політично активні спільноти нації, прагнення останніх до суверенітету і створення незалежних держав часто отримують назву національного відродження. Коли йдеться про розгортання цих процесів у глобальному масштабі – етнополітичного ренесансу.

Національне відродження, це не реставрація нації, а її модернізація, оновлення, піднесення усіх форм її життєдіяльності до рівня вимог сучасної цивілізації. Провідником цих ідей і інтересів виступає національна еліта. Духовним каталізатором національного відродження і вищим проявом політизованої національної свідомості є національна ідея. Остання стає акумулятором національних програм, позицій, гасел, рушієм національного прогресу, основою національного руху. У найширшому розумінні національна ідея – це ідея закономірності становлення і розвитку націй від їх найпростіших форм до державного самовизначення і державної самоорганізації.

Відтак національна ідея становить платформу націоналізму, який можна тлумачити у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні націоналізм – це світогляд і доктрина, притаманні будь-якій нації.

Їх можна сформулювати так:

- людство природно поділяється на нації;
- кожна нація має самобутній характер;

- джерелом політичної влади є нація;
- задля свободи та самореалізації люди повинні ототожнювати себе з нацією;
- нації можуть реалізувати себе тільки у власних державах і т.д.

У вузькому розумінні націоналізм – це певний світогляд, ідеологія та політика, притаманні конкретній нації і спрямовані на забезпечення кращих умов для її розвитку й самореалізації.

Значний інтерес становить питання типологізації націоналізму за наступними критеріями:

1) За зв'язком із різними ідейно-політичними течіями та режимами:

- ліберальний націоналізм (І. Бентам, Гердер, Т. Пейн, Дж. Мадзіні), який визначає право кожної нації на власну державу;
- консервативний націоналізм (Е.Берк, Фіхте, Гегель), спрямований на захист національних цінностей та інтересів;
- авторитарно-тоталітарний або інтегральний (Ш. Морра, А. Розенберг), що базується на вищості своєї нації, ворожнечі, ненависті, мілітаризмі та агресії.

2. За напрямками дії націоналізм поділяється на:

- іредентистський, за об'єднання всіх членів своєї нації;
- автономістський, за створення для своєї нації національно-територіальної автономії;
- сепаратистський, за відокремлення своєї нації.

3. За приналежністю до різних типів нації його можна поділити на:

- етнічний націоналізм, забезпечує інтереси етнонації та захищає інтереси національних меншин;
- політичний націоналізм, забезпечує інтереси держави та її населення;
- етнополітичний націоналізм, захищає інтереси всього поліетнічного суспільства та кожної етнонаціональної спільноти.

Варто звернути увагу на три важливі обставини. По-перше, націоналізм є історичним феноменом. Він є породженням індустріальної революції XVII-XVIII

ст. Пік його піднесення припав на XIX-XX ст. В наш час, коли відбувається кібернетично-інформаційна революція може послабитися роль націоналізму, та посиляться процес етнополітичної інтеграції. По-друге, націоналізм вже відіграв важливу роль в житті як окремих націй та і людства в цілому. Він зруйнував західні колоніальні імперії, переміг фашизм і комунізм, розвалив соціалістичні псевдофедерації, такі як СФРЮ, СРСР, ЧССР, допоміг розбудувати понад 200 національних держав. По-четверте, очевидно, що націоналізм існуватиме доти, доки існують самі нації.

Варто також враховувати, що, окрім націоналізму існує ще один феномен, який називають „етніцизмом”. Етніцизм – це світогляд та ідеологія, притаманні нечисленним корінним народам та етноменшинам, які намагаються вижити і зберегти свою самобутність.

Сьогодні надзвичайно важливо, щоб націоналізм не перетворювався на ідола та не став предметом жертвоприношення й обожнювання. З іншого боку важливо, щоб він не зображувався кровожерливим монстром, джерелом і уособленням зла та нещастя. Націоналізм має займати те місце і відігравати ту роль в житті людства, які відведені йому історією.

3. Одна із закономірностей розвитку поліетнічного суспільства полягає в тому, що досить часто політичні конфлікти переростають на міжетнічні, а міжетнічні, в свою чергу, у політичні. Так народжується специфічний тип конфліктів – етнополітичні. Головною передумовою та запорукою запобігання ескалації етнополітичних конфліктів може бути лише справді демократична етнонаціональна політика.

У широкому розумінні етнонаціональна політика – це різновид суспільної політики, що стосується етнополітичної сфери людського буття, зокрема взаємовідносин між етнонаціональними спільнотами і між ними та державою, їхньої боротьби за існування чи співіснування, за власні, а подекуди і за спільні потреби та інтереси, за утримання чи захоплення влади.

Етнонаціональну політику можна поділити на два різних типи: демократичну і антидемократичну.

Демократична етнонаціональна політика – це діяльність системи суспільних, державних та етнонаціональних інститутів і механізмів, спрямована на врегулювання відносин між етнонаціональними спільнотами, між ними і державою, забезпечення їхніх потреб та інтересів, запобігання ескалації етнополітичних конфліктів і зміцнення національної єдності. Щодо антидемократичної етнонаціональної політики, то це сукупність дій, заходів і методів правлячих кіл пануючої етнонації та підпорядкованих їм державних інститутів, спрямованих на збереження свого статусу, своїх власних потреб та інтересів, формування єдиної нації, придушення етнополітичних конфліктів.

Слід зазначити, що антидемократичну етнонаціональну політику поділяють на тоталітарну (колоніальні імперії, фашистська Німеччина, СРСР 30-50-х років), та авторитарну (СРСР 60-80-х рр., в деяких пострадянських державах сьогодні). Демократичну – на демократичну (Італія, Німеччина, Франція та ін.) і ліберальну (Швейцарія, Голландія, скандинавські країни).

Етнонаціональна політика може бути також змішаного типу, тобто мати ознаки кількох підтипів. Так етнонаціональну політику Росії можна характеризувати як тоталітарну щодо Чеченської республіки, авторитарну по відношенню до республік Північного Кавказу і демократичну щодо Татарстану.

Справжня ж демократична етнонаціональна політика базується на фундаментальних принципах визнаних в документах ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ. Серед них слід зазначити такі:

1. Принцип рівноправності, як індивідів так і етнонаціональних спільнот.
2. Право на самовизначення людини, корінних народів і етнічних меншин та націй.
3. Принцип суверенітету, що поділяється на національний, народний та державний.

4. Принцип невтручання у внутрішні справи держав.
5. Принцип територіальної цілісності.

Зазначимо, що впровадження демократичної етнонаціональної політики потребує також належних механізмів і засобів. А оскільки, вони в значній мірі залежать від політичної системи, її устрою, специфіки етнополітичних відносин в ній, рівня політичної культури взагалі та інших чинників, то їх краще розглядати в контексті конкретної держави.

Щодо України, то слід зауважити, що особливістю формування української нації була досить рання політизація етнічної самосвідомості – приблизно в період козацьких війн (XVI-XVII ст.). Нова суспільна верства – козацтво, що йшло в авангарді національно-духовного життя, виступало в цей час на захист національної традиції, релігії, освіти. Про козаків (тобто українців) тоді почула вся Європа. Зростання політичних амбіцій козаків, намагання відстоювати свою незалежність відповідно до принципу „один народ – одна культура і релігія – один політичний устрій” дало підставу відомому французькому письменникові Просперу Меріме назвати Богдана Хмельницького першим винахідником націоналізму в Європі. В разі успішного завершення національно-визвольної війни 1648-1657 рр., уже в ті часи міг би відбутися прискорений процес формування сучасної української нації. Проте історія розпорядилася по-іншому. Тривалий час український народ та його землі перебували у складі різних держав, переважно Польщі та Росії. Правлячі кола цих держав нав'язували українцям свою антидемократичну етнонаціональну політику. Як наслідок,

процес формування української етнічної нації, розвитку її мови і культури, виявився досить повільним, складним, суперечливим. Разом з українцями значних утисків і втрат зазнали і інші етнонаціональні спільноти, що проживали на території України, але відповідальність за це несуть правлячі кола царської Росії, Польщі, СРСР.

Після відновлення незалежності Україна взяла курс на відродження власної демократичної етнонаціональної політики. Про це свідчать положення „Декларації про державний суверенітет України”, „Декларації прав національностей України”, Закону України „Про національні меншини в Україні”, відповідних статей Конституції України. Україна формується як держава з поліетнічним складом населення, і сьогодні на її території проживають представники 120 етносів. Сучасну основу етнодемографічного потенціалу України складають 17 найчисельніших етнічних груп (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, болгари, поляки, угорці, румуни, греки, татари, вірмени, цигани, кримські татари, німці, азербайджанці, гагаузи), сумарна питома вага яких у складі населення України становить 99,6 %. Разом з тим, Україна є національною державою. Адже, у відповідності з документами ООН і ЮНЕСКО національна держава – це така держава в якій титульний народ становить 67 % населення. Згідно перепису 2001 року українців в Україні 77,8 % (по перепису 1989 р. – 72,7 %).

Важливим завданням кожної держави є здійснення такої етнонаціональної політики, яка б максимально задовольнила інтереси як автохтона, так і інших етносів. В статті 11 Конституції України записано: „Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традиції і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”.

Успішність державотворчих процесів в Україні залежить від врахування специфічних особливостей формування і розвитку етногруп, що визначають своєрідність етнополітичної ситуації, а саме:

- етнополітичний ренесанс одночасно характерний як для українців, так і для нацменшин, а це вимагає оптимального співвідношення у задоволенні потреб етнічного розвитку як одних так і других;
- різний тип розселення представників національних меншин (компактний і „розсіяний”);

- духовно-культурні і історичні відмінності у розвитку національних меншин;
- полілінгвістичність українського середовища;
- нерівномірність стадій етнічного відродження у різних національних меншин;
- необхідність координації Україною своєї етнонаціональної політики з етнополітикою тих держав, в яких українські національні меншини є діаспорою;

Основними напрямками державної політики в Україні у сфері міжнаціональних відносин є:

- забезпечення рівних конституційних прав і свобод усім громадянам;
- перетворення поліетнічності суспільства в консолідуючий фактор утворення громадського суспільства;
- розвиток культурної самобутності титульної нації;
- створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;
- інтеграція в українське суспільство етнічних груп, що були незаконно депортовані, здійснення заходів щодо їх політичної, правової, соціальної і культурної реабілітації;
- розширення співробітництва із зарубіжними українцями;
- утвердження у міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби та взаємної довіри;
- зміцнення гарантій, які виключали б прояви екстремізму, дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;
- удосконалення правових основ регулювання міжнаціональних відносин.

Шлях, який обрала Україна – це побудова такої держави, яка дотримуватиметься принципу національних інтересів та національних пріоритетів у державному, а не в етнічному значенні. Об'єднуючим чинником у процесі

державотворення стала ідея України як Вітчизни усіх громадян, що пов'язали свою долю з українською землею.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Грушевський М. Чи Україна тільки для українців(фрагменти)

З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних містах такі слова, що Україна тільки для українців, а "кацапам" звідси треба вибиратись, що всілякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з не-українців, які по своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати потревожених, я ще раз беруся за перо, щоб сією дорогою відповісти з усією рішучістю — Ні!

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувались з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки, — завжди проти них виступали і виступатимуть, бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людности, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки жити з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків,— той нам непотрібен, без різниці, чи він не-українець чи українець.

Ми, навпаки, хочемо задержувати на місцях всіх корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових приносоритися до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того власне, щоб Дати новий напрям, нову орієнтацію діяльносте сих установ і організацій в Умовах визволеного українського життя. Без усіякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, від нашої організаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як мало приємний обов'язок перед даною хвилиною.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї як найменше сил, і тому завідси готові залишити кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на гранті інтересів краю й його людности, признання прав і потреб української більшосте, при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей неукраїнців, тим легша буде робота українців і тому вони можуть їх тільки вітати тут на Україні.

Друкується за: Грушевський М. Чи Україна тільки для українців. — К, 1918.

ЕнтоніД. Сміт. Національна ідентичність

. ЕТНІЧНА ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ(фрагменти)

Зародки того, що ми називаємо національною ідентичністю, такі ж складні, як і її природа. Я не просто стверджую, що зародження кожної нації значною мірою унікальне і сучасні нації репрезентують велике розмаїття вихідних пунктів, шляхів, темпів і періодів свого розвитку. Саме питання: "Як зароджується нація?" слід розбити на кілька окремих питань, як-от: "Що таке нація?", "Чому і як виникає нація?", "Коли і де виникає нація?"

Ці три питання й справді стануть у великій пригоді при пошуках загального пояснення зародження й розвитку сучасних націй. Що таке нація? Якими є етнічні основи і моделі сучасних націй? Чому виникла та або та окрема нація?

1. Чому і як виникає нація? Тобто якими є загальні причини й механізм, що започатковують процес формування націй з різних етнічних зв'язків і спогадів?

2. Коли і де виникає нація? Якими є специфічні ідеї, групи та території, що стають передумовою формування окремих націй у конкретний історичний період і в конкретному місці?

Відповівши на ці запитання, дарма що відповіді неминуче будуть загальні й неповні, можна сподіватися, що ми хоч трохи з'ясуємо проблему походження та розвитку нації, проблему, навколо якої точиться стільки суперечок.

"ЕТНІЧНІ ЯДРА" ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ

Релігійні реформи, культурні запозичення, участь народних мас та міфи про етнічну обраність — ось кілька механізмів, що разом із розміщенням, автономією, багатомовністю, торговельними здібностями та організованою релігією допомагають забезпечити виживання певних етнічних спільнот упродовж сторіч, незважаючи на численні зміни в їхньому соціальному складі та змісті культури. Ці приклади знову круто повертають нас до головного парадокса етнічної належності: співіснування тривкості й плинності, вічно мінливих індивідуальних і культурних виявів у межах відокремлених соціальних і культурних параметрів. Ці параметри прибирають форми спадщини і традицій, що їх передають від покоління до покоління, проте в трохи або в значно зміненій формі, і вони визначають межі світогляду спільноти та змісту її культури. Певні традиції образів, культів, звичаїв, обрядів, предметів матеріальної культури, так само як і певні події, герої, краєвиди та вартості, починають формувати особливу скарбницю етнічної культури, якою вибірково користуються наступні покоління спільноти.

Як ці традиції впливають на наступні покоління? У суспільствах доновітньої доби традиції переказують, запроваджують і кодифікують священики й співці, часто об'єднані в гільдії та касти. Досить часто як єдиний письмений прошарок і з огляду на свою потрібність для заступництва перед божественними силами священики, писарі і співці в багатьох спільнотах досягають великого впливу й авторитету. Організовані в братства, храми, церії, вони формують мережу згуртування у великих містах та їхніх околицях, залежну від ступеня їхньої організованості та духовної монополії на території спільноти. І справді, в багатьох давніх і середньовічних імперіях священики, їхні храми й писарська інфраструктура ставали необхідними партнерами в урядуванні, а то й суперниками двору й бюрократії в боротьбі за владу, надто в Стародавньому Єгипті та в сасанідській Персії.

Навіть у діаспорних спільнотах ми бачимо священиків, рабинів, правників, організованих на більш-менш централізованих засадах: вони формують наскрізну мережу судів і рад, утримуючи далекі анклавні релігійні, юридичні та культурні єдності часто в неприхильному середовищі. Як показав Армстронг, ця високорозвинена мережа релігійних ієрархів та інституцій була спроможна забезпечувати суб'єктивну єдність і виживання спільноти та історичних і релігійних традицій, надто серед євреїв та вірмен.

Саме завдяки такому об'єднанчому і всеохопному механізму мало-помалу вибудовується те, що можна назвати "етнічним ядром". Такі етнічні ядра — це добре згуртовані самосвідомі відокремлені етнічні групи, що формують осереддя й основу держав і царств, як-от, приміром, варварських ге^па, королівств, на початку середньовічної доби. В королівствах франків, лангобардів, саксів, скоттів, вестготів чуття спільності звичаїв і спільне походження відігравали суттєву роль, попри те, що чимало їхніх жителів не належали до панівної етнічної спільноти. Проте в народному сприйнятті такі королівства видавались дедалі згуртованішими, такими, що мали об'єднанчу культурну основу. В пізньосередньовічну добу ці суб'єктивно об'єднані культурні спільноти формували ядро, навколо якого виростав адміністративний, юридичний, фінансовий і військовий апарат великих і могутніх держав, що спромоглись анексувати навколишні території та їхнє інше за культурою населення. За Едуарда I, наприклад, англійська (англо-норманська) держава поширилась на Уельс, поваливши валлійські королівства і втягнувши більшість валлійців як периферійну культурну спільноту до складу панівної англійської держави. Щось подібне до цього трапилось у Франції за Людовіка

VIII з *raus d'oc*, Провансом, надто з графством Тулузьким у часи хрестового походу проти альбігойців.

Розміщення таких етнічних ядер великою мірою вказує нам на наступну форму й характер націй — якщо (і коли) ті нації виникнуть. Воно допомагає нам дати майже повну відповідь на запитання: "Що таке нація?", трохи пояснюючи й друге: "Де виникає нація?" Так би мовити, етнічне ядро держави часто визначає характер і кордони нації: адже дуже часто саме на основі такого ядра постає держава й формується нація. Хоча більшість сучасних націй, по суті, поліетнічні, чи, радше, більшість національних держав по-літнічні, чимало націй формувалось передусім навколо домінуючої етнічної групи, що об'єднувала чи приваблювала інші етнічні групи або етнічні фрагменти в державу, якій давала назву й визначала її культуру. Оскільки етноси, за визначенням, пов'язані з певною територією (не так уже й рідко це зв'язок обраного народу з конкретною священною землею), ймовірні кордони нації великою мірою визначені міфами і спогадами панівного етносу, до складу яких входить міф про заснування, міф про золоту добу і пов'язані з ними територіальні вимоги, або етнічні документи на власність. Звідси й численні конфлікти, навіть у нашу добу, за відокремлені частини етнічної батьківщини — у Вірменії, в Косово, в Ізраїлі і в Палестині, в Огадені тощо.

І тісний зв'язок, і відмінності між концепціями етнічної групи й нації та їхніми історичними відповідниками можна добачити, пригадавши наше визначення нації. Нація, як уже сказано, це сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову громадську культуру, однакові економічні й однакові юридичні права для всіх членів. За визначенням, нація, як і етнічна група, — це спільнота, що має спільні міфи та спогади. До того ж нація — теж територіальна спільнота. Та якщо у випадку з етносами зв'язок з територією може бути лиш історичний та символічний, у випадку з нацією він фізичний і реальний: нації володіють територіями. Іншими словами, нації завжди вимагають етнічних "елементів". Ці елементи можна, звичайно, розвинути, дуже часто вони вже є. Але не можна уявити собі нації, що не мала б якихось спільних міфів та спогадів про свою територіальну домівку.

З цього випливає певна кругобіжність аргументації у твердженні, що нації формуються на основі етнічних ядер. Адже між етносом та нацією існує величезне історичне та концептуальне взаємоперекривання, проте ми й далі розглядаємо дві "окремі концепції і дві різні історичні формації. Етнічні спільноти не мають деяких атрибутів нації, їм нема потреби жити на "своєї" територіальній батьківщині, їхня культура не обов'язково має бути громадською або спільною для всіх членів, їм не потрібно мати — часто вони й не мають—суспільного поділу праці або економічну єдність. Не треба їм мати і єдиний юридичний кодекс з однаковими правами і обов'язками для всіх. Як ми переконаємось, ці атрибути є витворами особних соціальних та історичних обставин, що діяли на етнічні ядра та етнічні меншини перед утворенням націй.

З другого боку, слід мати на увазі можливість формування націй без етнічних груп, що безпосередньо передували б їм.

РОЗДІЛ 3. ВИНИКНЕННЯ НАЦІЙ

Якщо наявність і відбудова етнічних зв'язків і минувшини дають змогу визначати, які сукупності людей придатні для ймовірного формування нації, це ще нічого не каже нам про те, чому і як відбуваються ті перетворення. Щоб відповісти на запитання: "Якими є загальні причини та механізми формування націй на основі різних етнічних зв'язків і спогадів?", нам слід вивчити головні особливості формування ідентичностей і ті масштабні зміни, які сприяють цим процесам.

У цьому контексті термін "формування націй" має велике значення. Він нагадує, що, хоч задля зручності ми виділили й визначили особне уявлення про націю, насправді ми розглядаємо радше складну низку розподілених у часі процесів, ніж статичні "сутності". В першому розділі висвітлено складну і неясну природу уявлення про "національну ідентичність". Як сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову громадську

культуру, спільну економіку і однакові для всіх членів юридичні права та обов'язки, нація репрезентує багатовимірну концепцію, ідеальний тип, який становить стандарт або пробний камінь, Що його конкретні приклади наслідують більшою або меншою мірою. Нам слід розглянути окремі приклади, щоб показати значну варіативність ступеня, якого відповідно до кількох вимірів досягають різні процеси і, поєднавшись, створюють наближення до ідеального типу нації. Цього ніколи не слід забувати при дослідженні причин та механізмів виникнення націй.

НАЦІЇ ДО НАЦІОНАЛІЗМУ?

На початку розділу 2 я згадував про націоналістичну віру, ніби нації існували з давніх-давен, хоч нерідко в стані "довгого сну". Отже, для націоналіста, як і для попереднього покоління вчених, не існувало ніякої особної проблеми походження і причин виникнення націй, не було потреби досліджувати процес їхнього формування. Нації споконвічні, змінюється тільки ступінь їхньої самосвідомості та активності.

Всупереч цьому знайомому давньому поглядів сучасне покоління вчених показало можливі шляхи виникнення націй та націоналізму в історії та їхню відносну сучасність. Більшість учених датує націоналізм як рух та ідеологію лише кінцем XVIII ст. Перед добою, що породила Французьку революцію, ми спостерігаємо лише минуці вияви національних почуттів або непевні натяки на центральну ідею націоналізму з її наголосом на незалежності культур різних націй. Навіть сама нація — це чисто сучасна конструкція, хоча щодо періоду її виникнення в Європі серед "модерністів" існують великі розбіжності: одні схиляються до XVIII ст. або й раніших часів, інші — до кінця XIX — початку XX ст., коли маси були нарешті "націоналізовані", а жінки дістали право голосу. Одне слово, серед модерністів — тих, хто проголошує, ніби нація цілком "сучасна", — поширені різні уявлення про націю. Та якщо модерністи мають слушність, то в доновітні часи не могло бути ні націй, ні націоналізму. В античні часи не існувало умов, що породжують нації, а відмінності між доновітніми і новітніми колективними культурними ідентичностями надто великі, щоб їх можна було увібрати в єдину концепцію нації. Масові "громадянські нації" змогли виникнути тільки в добу індустріалізму та демократії.

У такому погляді багато правди, проте в деяких важливих пунктах його слід уточнити. Він припускає, що тільки один критерій — охоплення мас і жінок — є вирішальним при визначенні виникнення та існування націй.

Друкується за: Ентоні Д. Смітт. Національна ідентичність.— К.: "Основи", 1994.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Поняття етносу, нації та етнополітики.
2. Національна свідомість, Націоналізм, інтернаціоналізм, космополітизм.
3. Суб'єкти, принципи та види державної етнополітики. Етнополітика української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологія. Посібник. За редакцією О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. — К., 2000.
2. Політологія. Підручник. За редакцією І.С. Дзюбка, К.М. Лемківського. — К., 2001.
3. Політологія. Підручник. За редакцією Ю.І. Кулагіна, В.І. Полуріза. — К., 2002.
4. Політологічний енциклопедичний словник. Посібник. — К., 1997.
5. Політологія. За редакцією А. Колодій. — К., 2003.
6. Шляхтун П.П. Політологія. Підручник. — К., 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Етнос, народність, нація, національна меншина, національна свідомість, національна ідея, націоналізм, національна держава, шовінізм, космополітизм

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Чи є взаємозв'язок між націоналізмом та інтернаціоналізмом? Якщо є, то в чому, а якщо немає то в чому?
2. Розкрийте зміст поняття « Етнос» Які дискусії відбуваються щодо його сенсу?

3. Охарактеризуйте такі типи націй: етнічна, громадянська, етногромадянська

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Грецьке слово «ethnos» означає?

- а) натовп
- б) маса
- в) плем'я
- г) віче

2. Хто з цих науковців не є засновником етнічної теорії нації?

- а) П. Ван ден Берг
- б) Т. Адорно
- в) М. Новак
- г) Е. Сміт

3. На який історичний відрізок припав пік націоналізму?

- а) XIX – XX
- б) XV – XVI
- в) XVII – XVIII
- г) X – XI

4. Скільки атрибутів націоналізму виробив та проаналізував Б. Шеффер?

- а) 9
- б) 5
- в) 17
- г) 10

5. Світогляд та ідеологія притаманні нечисленним корінним народам та етнічним меншинам...

- а) етноцид
- б) етніцизм
- в) етатизм
- г) есканізм

6. Який французький письменник назвав Богдана Хмельницького «першим винахідником націоналізму»?

- а) А. Дюма
- б) Ж. Верн
- в) Е. Йонеску
- г) П. Меріме

7. Інтегральний націоналізм базується на...

- а) насиллі
- б) консенсусі
- в) порозумінні
- г) пацифізмі

8. Яка з цих європейських держав не сповідує власне демократичної етнонаціональної політики?

- а) Італія
- б) Франція
- в) Нідерланди
- г) Німеччина

9. Хто першим висунув тезу: «Україна для українців»?

- а) Є. Коновалець
- б) М. Міхновський

- в) С. Бандера
- г) С. Петлюра

10. Етнос це спільнота людей об'єднана спільною....

- а) економікою
- б) історією
- в) мораллю
- г) наукою

11. Хто з названих мислителів є співзасновником політичної теорії нації?

- а) Б. Спіноза
- б) К. Маркс
- в) Г. Гроцій
- г) Р. Декарт

12. Яким терміном характеризують наповнення виховання національним змістом, що передбачає формування самосвідомості громадянина?

- а) етнізація
- б) ідентифікація
- в) соціалізація
- г) етніцизм

13. Яким терміном характеризують ненависть індивідів до інших етносів, людей іншої національності?

- а) експансія
- б) ксенофобія
- в) денацифікація
- г) преференція

14. Хто із політологів вважає, що право особистості на самовизначення є істотним доповненням до всякого права нації на самовизначення?

- а) С. Булгаков
- б) К. Шпрінгер
- в) Г. Спенсер
- г) І. Бентам

15. Який із напрямків націоналізму отримав свою назву від прізвища капрала армії Наполеона?

- а) патріотизм
- б) ісламізм
- в) шовінізм
- г) яacobізм

16. Який німецький письменник у праці «Дальше про у всесвітній літературі» відзначав, що кожна нація має особливості, чим відрізняється від інших?

- а) Ф. Шіллер
- б) В. Грімм
- в) Г. Белль
- г) Й. Гете

17. Яку країну більшість вітчизняних науковців називали «тюрмою народів»?

- а) Румунію
- б) Австро-Угорщину
- в) Росію
- г) Польщу

18.Хто із соціологів стверджував, що національна свідомість виховує таке почуття, що забезпечує правову внутрішню спільність?

- а) С. Манчіні
- б) Г. Кан
- в) К. Лапсет
- г) О. Бауер

19.Скільки мов на території України мають статус державної?

- а) дві
- б) одна
- в) жодна
- г) усі

20.Ідею національної держави висловив...

- а) М. Вебер
- б) К. Маркс
- в) Ф. Ніцше
- г) Г. Моска

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Національна ідея та її вплив на формування політичної системи України
2. Націогенез в Україні.
3. Національна держава та етнічна ідентичність.
4. Основні напрямки національної політики України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Особливості національної політики України.
2. Що таке національний суверенітет?
3. Які передумови сучасного етнічного ренесансу в світі?
4. Чим відрізняється національна державність від національного суверенітету?
5. Що таке космополітизм?

Тема 14. Основи теорії міжнародних відносин

План

1. Поняття міжнародних відносин та їх наукові концепції.
2. Суб'єкти міжнародних відносин та їх типологія.
3. Закономірності розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі.
4. Україна як суб'єкт міжнародних відносин.

1. Міжнародні відносини – сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні відносини розглядаються різними науками. До прикладу, якщо історія аналізує проблеми виникнення й розвитку зовнішньої політики та дипломатії, то політологія досліджує політичні зв'язки між державами, розглядаючи їх як суб'єкт зовнішньої політики. Політології відводиться велика роль у вивченні міжнародних відносин, і, перш за все, тому що найважливішим її об'єктом виступає держава, яка є і головним суб'єктом міжнародних відносин.

Міжнародні відносини є особливим видом суспільних відносин. Вони характеризують економічні, соціальні, політичні, духовно-культурні аспекти людських відносин та формуються під впливом зовнішньої політики країн світу, при цьому керуючись міжнародними нормами і цінностями, створеними впродовж світової історії.

Міжнародні відносини характеризуються рядом особливостей:

- 1) невідомий характер;
- 2) децентралізований характер;
- 3) консенсус;
- 4) важлива роль суб'єктивного чинника.

Щодо першого чинника слід сказати, що у кожній державі панують відносини панування і підкорення, керівництва і підпорядкування. У відносинах між державами владні відносини як відносини панування і підкорення є не правилом, а відхиленням від нього. Між державами панують відносини конкуренції, суперництва і співробітництва.

Важливим є окреслення політичного аспекту міжнародних відносин. Він виокремлюється через політичні інститути та особи, що представляють суб'єкти міжнародних відносин. Отже, міжнародні політичні відносини – це відносини між державами, політичними партіями, громадськими політичними організаціями і рухами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами політики на міжнародній арені. З огляду на це саме політичний аспект складає основний зміст міжнародних відносин.

Стосовно другої особливості міжнародних відносин, варто сказати, що на відміну від внутрідержавних відносин у міжнародних відносинах відсутній загальнодержавний центр прийняття рішень, якому б беззастережно підкорилися суб'єкти міжнародного політичного життя.

По-третє, саме консенсус є основним способом досягнення домовленості між державами зі спірних питань у міжнародних відносинах. Іншими словами, консенсус – це прийняття рішень на міжнародних конференціях, нарадах та в міжнародних організаціях на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування, якщо проти нього не виступає жоден з учасників.

Роль суб'єктивного чинника у міжнародних відносинах теж важлива, адже часто саме авторитет керівників держав чи міжнародних організацій є вирішальним для прийняття взаємоприйнятих рішень у тому чи іншому питанні.

Міжнародні відносини є складною макросистемою, в якій функціонують різні її елементи і ланки, що представляють різноманітні інтереси. Тому слід розглянути їх типологію, класифіковану за різними ознаками. По-перше, фахівці виділяють два типи міжнародних відносин: 1) відносини, які ґрунтуються на балансі сил; 2) відносини, що спираються на баланс інтересів. Їх види розрізняють або за сферою суспільного життя (економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні) або за суб'єктами взаємодії (міжнародні, міжпартійні, відносини між різними неурядовими асоціаціями). Крім того міжнародні відносини розрізняють також за ступенем їх розвитку (високий, середній, низький). Рівні розвитку відносин визначають через такі поняття, як „регіональні”, „субрегіональні”, „глобальні”. З точки зору напруженості розрізняють різні стани міжнародних відносин: нестабільність, суперництво, ворожнечі, конфлікти, війни або мирного співіснування, довіри, співробітництва, політичного вирішення проблем на основі консенсусу.

У науці про міжнародні відносини існують такі напрями:

- 1) Політичний ідеалізм;
- 2) Політичний реалізм;
- 3) Модернізм;
- 4) Транснаціоналізм;
- 5) Неомарксизм;
- 6) Неореалізм;
- 7) Геополітика.

Політичний ідеалізм – переконання у необхідності і можливості покінчити зі світовими війнами та збройними конфліктами між державами шляхом правового регулювання та демократизації міжнародних відносин, поширення на них норм

моралі і справедливості. Практичним втіленням політичного ідеалізму стали: розроблена після Першої Світової війни В. Вільсоном програма створення Ліги націй.

Політичний реалізм, або теорія прагматизму. Її засновником вважають Г. Моргентау. Вихідною в концепції політичного реалізму є теза про те, що недосконалість становища у світі – це результат дії сил, закладених у недосконалій природі самої людини. Тому потрібно бути реалістом і враховувати вплив цих сил на політику. Згідно з концепцією найважливішим орієнтиром, який допомагає знайти раціональний шлях у сфері міжнародних відносин є саме національний інтерес. За Г. Моргентау, національний інтерес містить постійну і змінну складові. Постійна складова національного інтересу визначається трьома чинниками: природою інтересу, який має бути захищеним; політичним оточенням, в якому діє інтерес; раціональною необхідністю, що обмежує вибір цілей і засобів для всіх суб'єктів задіяних на міжнародній арені. Змінна складова визначається обставинами. Раціональною зовнішня політика є тоді, коли вона мінімізує ризик і максимізує вигоду. Тому суттю міжнародних відносин є боротьба за владу між суверенними державами, що прагнуть до домінування. При цьому визначальним є баланс сил між наймогутнішими державами світу для підтримання світової рівноваги (наприклад, протистояння між НАТО і Варшавським договором в роки Холодної війни).

Модернізм критикуючи традиційні методи дослідження, які використовує політичний реалізм, намагається узгодити теорію міжнародних відносин з реаліями науково-технічної революції. Представники цього напрямку намагаються на основі фактичних даних створити моделі міжнародного розвитку, придатні для строго наукового аналізу з використанням електронно-обчислювальної техніки. У межах цієї концепції склався напрям, пов'язаний з конструюванням спеціальних теорій, присвячених аналізу конкретних проблем функціонування міжнародних політичних відносин. Важливою в цьому плані є ідея „взаємозалежності як

вихідного принципу міжнародних відносин на протипагу теорії протистояння та „балансу сил”. Ця ідея знайшла своє втілення в концепції загальної безпеки. Головна ідея якої полягає в необхідності відходу від базування міжнародної безпеки на принципі „балансу сил”, на протистоянні й конфронтації великих ядерних держав.

Головним положенням транснаціоналізму є положення про те, що держава не єдиний суб’єкт міжнародної політики. Суб’єктами міжнародних відносин вважають різноманітні міжнародні організації, транснаціональні корпорації, індивіди, установи. З огляду на те, створені теорії міжнародних систем, міжнародних організацій, міжнародних ролей, міжнародного конфлікту, національного інтересу та ін.

Основна ідея неомарксизму – цілісність світового співробітництва, що конкретизується в думці про несиметричність взаємозалежності сучасного світу та реальну залежність економічно слаборозвинутих країн від індустріальних держав.

Неореалізм – виражає прагнення до збереження переваг класичної традиції і одночасно до збагачення її з урахуванням нових міжнародних реалій та досягнень інших теоретичних течій.

Термін „геополітика” (від грец. geo – земля + політика) до наукового і політичного вжитку ввів шведський соціолог і політичний діяч Рудольф Челлен (1864-1922). Провідна ідея геополітичних концепцій – зв’язок зовнішньої політики держав з географічним фактором, який охоплює просторове розміщення країни, розмір її території, наявність чи відсутність або обмеженість природних ресурсів, клімат. У вузькому розумінні, геополітика – сукупність фізичних, соціальних, матеріальних та моральних ресурсів держави, які становлять той потенціал, використання якого дає можливість досягти своїх цілей на міжнародній арені.

2. Суб’єкти є основним елементом структури міжнародних політичних відносин. В сучасній політичній науці є різні підходи до їх визначення, а саме: вузький, широкий і проміжний. У вузькому розумінні головним суб’єктом міжнародних

відносин виступає держава. Ідеолог цього підходу французький політолог Р. Арон зазначає, що головний зміст міжнародних відносин становлять взаємовідносини між державами, які символізуються постатями дипломата й воїна.

Прихильники широкого підходу, американський фахівець у галузі міжнародних відносин Д. Розентау стверджує, що структурні зміни, які відбулися за останні десятиліття у світовій політиці докорінно змінили і міжнародні відносини. Головною в них вже виступає не держава, а конкретна особистість, так як утворився так званий міжнародний континуум (лат. *continuum* – перервне), символічними суб'єктами якого є турист і терорист.

Прибічники проміжного підходу пропонують розглядати національну політичну систему основним суб'єктом міжнародних відносин. Таким чином в систему міжнародних відносин включається не тільки держава, а й ряд національно-політичних інститутів, політичних партій, громадсько-політичних партій, органи місцевого самоврядування.

Де-юре питання про суб'єкти міжнародних відносин вирішується через визначення суб'єктів міжнародного права. За цим визначенням є три основних групи суб'єктів міжнародного права і міжнародних відносин. Це держави, міжнародні організації і міжнародні рухи.

Держави є головними суб'єктами міжнародних відносин. У світі є близько двохсот держав. Провідну роль відіграють держави так званої Великої сімки – США, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Японія, глави яких на регулярних зустрічах визначають основні пріоритети зовнішньої політики своїх держав. До роботи Великої сімки останнім часом долучається Росія. Від колишнього соціалістичного табору залишилось тільки чотири держави – Китай, Північна Корея, В'єтнам і Куба. На теренах СРСР утворилося 15 незалежних держав. До індустріальних розвинених країн впритул наблизились так звані „азійські тигри” – Таїланд, Філіппіни, Малайзія, Сінгапур і т.д.

Другу групу суб'єктів міжнародних відносин складають різноманітні міжнародні організації. До них належать міжнародні організації глобального й регіонального масштабу, міжурядові й неурядові організації, інтеграційні угруповання і воєнно-політичні блоки.

Однією з найбільших за кількістю членів (190 держав станом на 01.11.2000 р.) і найвпливовішою сучасною міжнародною політичною організацією глобального масштабу є ООН. Створена 1945 р. за ініціативою провідних держав антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Китаю, Великобританії і Франції), як міжнародна організація безпеки, вона має такі основні цілі: підтримання міжнародного миру й безпеки, вжиття ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру і придушення актів агресії або інших порушень миру, розв'язання мирними засобами міжнародних спорів, розвиток дружніх відносин між народами, здійснення міжнародного співробітництва у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, заохочення і розвиток поваги до прав людини. Керівними органами ООН є Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, Економічна і Соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат.

Міжнародні міжурядові організації формуються з метою розвитку міжнародного співробітництва в галузях економіки, культури, охорони здоров'я, освіти. Укладаючи угоду з ООН такі організації набувають характеру їх спеціалізованих установ. До системи ООН входять майже 20 таких спеціалізованих установ. Найвпливовіші з них: ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) та інші.

Найвідомішими міжнародними організаціями регіонального масштабу є: Організація американських держав, Організація африканської єдності, Ліга арабських держав, Організація з безпеки і співробітництва в Європі та ін.

Найбільшу роль в Європі відіграє Рада Європи – перша європейська міжурядова організація утворена 1949 р., що об'єднує більш як 40 держав. Найважливішими цілями Ради Європи є: забезпечення тісніших зв'язків між державами-членами для захисту і реалізації їх ідеалів і принципів, захист і реалізації плюралістичної демократії і прав людини, зміцнення європейської самосвідомості. Структуру Ради Європи формують Комітет міністрів, Парламентська асамблея, Наради галузевих міністрів, Секретаріат.

На порозі XXI століття чимраз помітнішу роль у міжнародних відносинах відіграють інтеграційні угруповання, які утворилися в результаті інтернаціоналізації економічного, соціального й політичного життя держав певного регіону. Найбільш інтегрованою міжнародною організацією в економічному і політико-правовому відношенні є Європейський союз (ЄС), до складу якого станом на 1.01 2008 року входять 27 держав: Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Португалія, Нідерланди, Фінляндія, Франція, ФРН, Швеція, Польща, Чехія, Угорщина, Латвія, Литва, Естонія, Словаччина, Словенія, Болгарія, Румунія.

Вищими органами ЄС є Європейська рада, Європейський парламент, Європейська комісія.

Прикладом інтегрованого угруповання є утворена в грудні 1991 р. Співдружність незалежних держав (СНД), яка нині об'єднує 12 колишніх республік СРСР: Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Казахстан, Киргистан, Молдову, Росію, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україну. Україна є лише асоційованим членом СНД, оскільки не ратифікувала угоди про її створення.

Важливими суб'єктами міжнародних відносин є воєнно-політичні блоки. Найвпливовішою такою організацією на сьогодні є Організація північноатлантичного договору (НАТО). До складу НАТО (утворений 1949 р.) входять 28 держав: Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, США, Туреччина,

Угорщина, Франція, Німеччина, Чехія, Болгарія, Латвія, Литва, Люксембург, Румунія, Словаччина, Словенія, Канада, Хорватія, Албанія (дві останні прийняті на Бухарестському саміті НАТО 2-4.04 2008р.). НАТО виконує координуючу інтегративну й миротворчу функції в межах Європи.

НАТО має на меті забезпечувати захист своїх країн - членів політичними та військовими засобами. НАТО сприяє співробітництву з країнами – не членами Альянсу з широкого кола питань, пов'язаних з безпекою, таких як оборонна реформа та миротворчість.

НАТО бере участь у запобіганні конфліктам як на території своїх держав, так і поза їх межами. НАТО захищає демократичні цінності та віддане принципу, мирного врегулювання суперечок, але крім цього альянс має військовий потенціал для запровадження операцій з розв'язання криз. Діяльність НАТО має також третій вимір, до складу якого входять такі галузі співпраці, як планування на випадок незвичайних ситуацій цивільного характеру, надання допомоги різним країнам у подоланні наслідків природних катастроф, а також сприяння співпраці у галузі науки та охорони довкілля.

Міжнародні організації відіграють значну роль у розвитку міжнародних відносин. Але їм притаманні й негативні риси, такі як: бюрократизація, олігархізація, закритість і неконтрольованість їх діяльності.

Значну роль у розвитку міжнародних відносин відіграють міжнародні неурядові організації, до яких належить будь-яка міжнародна організація не створена на основі міждержавної угоди. Це різноманітні молодіжні, жіночі, профспілкові та інші організації.

3. Упродовж багатьох століть відносини між державами визначалися силою, насильством. У міжнародному житті переважали ворожнеча і нестабільність. Так, за останні 5,5 тис. років мир на землі панував лише 250 років. У світі за цей час відбулося понад 15 тисяч війн. Лише у XVII ст. в Європі загинуло у війнах 3 млн.

осіб, у XVIII ст. – понад 5 млн., у XIX ст. – 6 млн., у XX ст. – 70 млн. осіб. Війни розглядали як вивірених шлях досягнення державами своїх інтересів і цілей.

Докорінні зміни, що відбулися у світі в середині XX ст., а саме: закінчення холодної війни, розпад СРСР і соціалістичної співдружності, об'єднання Німеччини і, врешті-решт, кінець двополюсного світоустрою, викликали нову конфігурацію геополітичних сил і фундаментальні зміни в системі міжнародних відносин.

У XX ст. світ перетворився на єдину ойкумену. Практично вся земна куля поділена між країнами і народами. Відбувається ущільнення простору в загальнопланетарних масштабах, взаємне зближення країн і регіонів. Наслідком і одночасно причиною цього процесу стали електронні ЗМІ, супутниковий зв'язок, телекомунікаційні мережі, які забезпечують миттєву передачу інформації у будь-який куточок планети.

Попри те, що людське суспільство складається з понад 200 держав, світ постає як єдина цілісність. Між країнами відбувається активний обмін продукцією, сировиною, технологією, культурними надбаннями. Прискорення всебічного розвитку сучасних країн багато в чому зумовлене посиленням всебічних контактів. Як писав К. Ясперс, ніде не може відбутися нічого істотного, щоб воно не зачепило усіх. Однак новою загрозливою реальністю є комплекс глобальних проблем, які зачіпають життєві інтереси всього людства і вирішувати яке можна лише зусиллями всіх країн світу.

Найважливішою глобальною проблемою є відвернення ядерної війни. У зв'язку з цим актуальним є побудова ненасильницького світу на основі утвердження довіри між народами, зміцнення системи загальної безпеки.

Не менш важливими є також: екологічна проблема, колосальний розрив у рівні економічного та соціально-культурного буття між розвинутими і відсталими країнами, продовольча проблема (у світі голодує 435-600 млн. осіб), боротьба зі СНІДом, міжнародний тероризм, наркоманія. Ці проблеми дали підстави членам

Римського клубу (міжнародна неурядова організація, яка виникла у 1968 р. і об'єднує вчених різних країн у вивченні глобальних проблем) дійти висновку про кризу цивілізації.

Глобальні зміни стимулювали нові підходи до вирішення проблем і конфліктів між державами, внесли корективи в міжнародну політику. По-перше, спостерігається перехід від методів примусу до методів врегулювання і погодження при розв'язанні конфліктів між державами. Пробивають собі дорогу тенденції до поглиблення демократизації, гуманізації міжнародних відносин. Спостерігається залучення мільйонів людей до міжнародної політики, посилення їх впливу на політичні рішення.

У світовій політиці почали формуватись якісно нові принципи міжнародних відносин. Вони передбачають суверенну рівність держав, незастосування сили або погрози силою, непорушність кордонів, територіальну цілісність держав, мирне врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи, повагу прав людини і основних свобод, співробітництво між державами, сумлінне виконання норм з міжнародного права.

Аналіз реального становища у світі засвідчує, що в сучасних умовах одна (або дві) держави, якими б потужними вони не були, не здатні поодиноці керувати складним, різноманітним світом. Існує безліч фактів, які доводять, що в останні десятиліття зменшуються можливості США з контролю подій в усьому світі. Головними показниками потужності держави стають економічні, наукові, технологічні можливості. Саме в цих сферах США нерідко програють індустріальним країнам, що на сучасному етапі розвиваються більш динамічно (країни – члени ЄС і Японія).

Відбувається нарощування потенціалу і в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (Японія, Китай, Тайвань, Південна Корея, Гонконг, Сінгапур). Таким чином, на зміну двополосному світу приходить багатополлярний світ.

У новому багатополлярному світі кожний народ, країна, окрема людина може знайти гідне місце для самовираження і самореалізації, вибрати власний шлях розвитку. Він передбачає національно-державний, расово-етнічний, соціально-економічний, соціокультурний, релігійний, політичний плюралізм. Адже, кожний з позначених центрів – окремо або разом з іншими осередками – спроможний блокувати диктат з боку тієї чи іншої наддержави (військовий чи економічний) відносно інших учасників світової політики.

Виходячи з того, що світ став більш взаємопов'язаним і взаємозалежним, основною тенденцією XXI ст., ймовірно, буде саме поетапний перехід від регіональної до міжконтинентальної глобальної інтеграції. Глобалізація, безперечно, охопила увесь світ і являє собою процес взаємозалежності сучасних держав.

Однак, ще не одне десятиліття національні особливості, зокрема, розмаїття суспільно-політичних систем у різних країнах планети відіграватимуть серйозну роль у світовій політиці. На шляху до єдності стоятимуть побоювання держав втратити свою національну ідентичність під тиском „американізації”, а також військові потуги і поведінка окремих ядерних держав. Зокрема, вже 1945-1986 рр. відбулось 250 війн, а втрати перевищили 35 млн. осіб. Без санкції ООН були використані збройні сили НАТО в Югославії, Іраці (2003 р.). США, під приводом просування демократії, спрямовують свою агресивну риторику проти нової вісі зла – Іран-Північна Корея, що може закінчитися серйозним збройним конфліктом.

Отже, світ перебуває в перехідному, досить суперечливому періоді, коли тенденція до утвердження нового порядку безпеки і мирного розвитку країн наштовхується на протидію тенденції до застосування силових засобів у політиці й відносинах з іншими державами. Треба сподіватися, що прагнення людства до самозбереження сприятиме остаточній перемозі першої тенденції, гармонізує політичне мислення світового співтовариства з новими реаліями.

4. Внаслідок розпаду СРСР Україна стала незалежною державою. 24 серпня 1991 р. був проголошений Акт про незалежність України, а в грудні 1991 р. його підтверджено всенародним референдумом.

Так як, у складі СРСР Україна не була самостійним суб'єктом зовнішньої політики, то зі здобуттям незалежності перед нею постала нагальна проблема знаходження свого місця в системі міжнародних відносин як їх повноцінного суб'єкта.

Основні цілі, пріоритети і напрями зовнішньої політики України сформульовані в „Декларації про державний суверенітет України” (16 липня 1990 р.), у якій було проголошено, що Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах, визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

У деталізованому вигляді зовнішньополітична концепція незалежної Української держави була сформульована у прийнятих Верховною Радою 2 липня 1993 р. „Основних напрямках зовнішньої політики України”. У цьому документі зазначається, що зовнішня політика України спрямовується на виконання таких важливих завдань: утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності її міжнародного становища; збереження територіальної цілісності держави і недоторканості її кордонів; включення національного господарства в світову економічну систему для його повноцінного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України за кордоном; поширення у світі образу України як надійного і обачливого партнера.

Головними сферами зовнішньополітичної діяльності України документ визначає: двосторонні міждержавні відносини, розширення участі в

європейському регіональному співтоваристві, співробітництво в межах СНД, участь в ООН та інших міжнародних організаціях. Дана концепція стала основою діяльності держави на міжнародній арені. З моменту схвалення ВР Акту проголошення незалежності України, вона визнана більш як 150 державами світу, із 140 з них Україна підтримує дипломатичні стосунки.

Як член ООН Україна бере активну участь в роботі її спеціалізованих установ, миротворчих заходів. Наша держава стала повноправним членом Ради Європи у 1995 р., учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Центральноєвропейської ініціативи, підписала документи про співробітництво з Європейським Союзом, НАТО, Західноєвропейським Союзом. Україна плідно працює з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком. З 1 січня 2000 р. вона вперше як незалежна держава почала виконувати функції непостійного члена Ради Безпеки, що означає підвищення її відповідальності за підтримку міжнародного миру й безпеки.

В цьому контексті, важливим є те, що Україна стала першою в світі державою, яка відмовилась від ядерної зброї, наявної на її території. 14 січня 1994 р. Україна взяла на себе зобов'язання протягом семи років ліквідувати всю ядерну зброю, одержавши гарантії безпеки і матеріальне відшкодування від США, Росії, Китаю. Ця подія сприймається неоднозначно в українському суспільстві, оскільки вважається, що Україна втратила певний фактор стримування стосовно більш агресивних суб'єктів міжнародної політики.

Серед основних зовнішньополітичних завдань України у XXI ст. слід назвати:

- поглиблення процесу інтеграції в європейські і євроатлантичні структури, розширення відносин з європейськими країнами;
- побудова відносин за лінією США-Україна на засадах стратегічного партнерства;

- виважена, спрямована на відстоювання власних інтересів політика України щодо Росії; стабільні й динамічні відносини з іншими країнами СНД;
- розвиток відносин з країнами Близькосхідного регіону, особливо Перської затоки.

Процес входження України у світове співтовариство дуже складний і багато в чому він залежить від неї самої, її внутрішньої і зовнішньої політики.

Нові імпульси у своїй зовнішній політиці Україна отримала після останніх президентських виборів (листопад-грудень 2004 р.) і, зокрема, Помаранчевої революції. Українська влада, на чолі з Президентом України В.А. Ющенком, оголосила чіткий стратегічний курс на приєднання України до ЄС і НАТО. Зусилля помаранчевої команди увінчалися деякими успіхами. США оголосила про свій намір надати Україні статус країни з ринковою економікою. Важливим також для зовнішньоторговельних стосунків нашої держави стала проголосована одноголосно Конгресом США відміна поправки Джексона-Веніка, що діяла стосовно України з 1974 р. 16 травня Україна стала членом світової організації торгівлі.

Варто відзначити і прагнення України стати серйозним регіональним лідером на пострадянському просторі і в Східній Європі в цілому. Свідченням цього є створення Спільноти демократичного вибору (СДВ) і її перший форум, що пройшов у Києві (грудень 2005 р.) за участю 23 держав регіону Балтійського, Чорного і Каспійського морів. Експерти вважають, що такі контакти допоможуть Україні зблизитись з ЄС і повинні вилитись в конкретні економічні проекти. З геополітичної точки зору, таке об'єднання держав виступає як певна противага впливу Росії в СНД.

З геополітичної точки зору, досить привабливою для України є орієнтація на інтеграцію до Європейського Союзу та НАТО. Вступ до ЄС дав би Україні змогу використовувати сприятливі можливості міжнародного поділу праці, піднятися до рівня економічного, соціального й демократичного розвитку передових

європейських держав. Інтеграція до НАТО слугувала б зміцненню безпеки України.

Відносини України – НАТО були започатковані підписанням у 1997р. «Хартії про Особливе партнерство». Наступним кроком стало ухвалення у 2002р. «Плану дій Україна – НАТО», в якому окреслено довготермінові цілі в ключових галузях. У 2005 р. розпочався Інтенсифікований діалог про прагнення України набутти членство в Альянсі. Паралельно з Інтенсифікованим діалогом було ухвалено програму короткотермінових заходів, а саме :

- зміцнення демократичних інституцій;
- поглиблення політичного діалогу;
- активізація зусиль у галузі реформування структур безпеки та оборони;
- поліпшення інформування громадськості;
- врегулювання соціально- економічних наслідків реформ.

Реалізація « Плану дій Україна - НАТО» відбувається через основні напрями співпраці, які дозволяють Україні наблизитись до стандартів країн – членів Альянсу. Так, у жовтні 2005 року Україна та НАТО ухвалили нову Програму професійного розвитку цивільних кадрів, що працюють в українських структурах безпеки та оборони.

У 2006 році була розпочата мережа партнерства щодо розвитку знань про громадянське суспільство, яке має на меті заохочення представників неурядового сектора та практиків безпеки в країнах НАТО та Україні обмінюватися досвідом про роль громадянського суспільства у питаннях безпеки та оборони.

Пом'якшення негативних наслідків оборонної реформи також є першорядним завданням для України. У цьому плані йдеться про спільні ініціативи Україна-НАТО, які мають на меті допомогти нашій державі у здійсненні перепідготовки та соціальної адаптації колишніх військовослужбовців. До прикладу, за підтримки окремих держав Альянсу та

партнерів у рамках проекту Трастового фонду, у Хмельницьку було створено Центр соціальної адаптації та перепідготовки військових.

Україні надається підтримка на проведення проектів в галузі демілітаризації. Вартість одного проекту розрахованого на 12 років і становить 25 мільйонів євро. Його мета - допомогти Україні позбутись 133 тис. застарілих або надлишкових боєприпасів, 1,5 млн одиниць стрілецької зброї. Україна виступає активним учасником операцій з підтримання миру та співпраці у сфері врегулювання криз. У минулому держава надавала війська до складу миротворчої місії під проводом НАТО у Боснії та Герцоговині (ІФОР/СФОР), а нині 200 українських миротворців служать у складі Сил для Косова (КФОР) в українсько- польському батальйоні. У 2007 році Україна відрядила під проводом Литви військово-медичний персонал на підтримку групи з відбудови провінцій Афганістану.

Безпосередня військова співпраця має на меті забезпечити досягнення оперативної сумісності між військами країн НАТО та України. Це досягається шляхом участі у численних навчаннях та заходах у рамках ПЗМ. Динамічно розвивається співпраця у галузі науки та довілля

Україну особливо цікавлять такі питання, як інформаційні технології, клітинна біологія та біотехнології, нові матеріали, раціональне використання природних ресурсів та співпраця в галузі проблем довілля, викликаних військовою діяльністю. НАТО співфінансувала проекти, метою яких було забезпечення основної комп'ютерної інфраструктури для потреб української дослідницької спільноти та надання їй надійного доступу до мережі Інтернет.

У 2008 р. Відбувається подальша співпраця між Україною і НАТО у рамках щорічного Цільового плану, затвердженого Президентом України В. Ющенком. Спроби поглибити діалог відбулись на останньому саміті НАТО (2-4 квітня 2008р. у Бухаресті). Україна і Грузія подали заявки що приєднання їх до Плану дій щодо членства у НАТО. Проте, найвпливовіші європейські члени

Альянсу (Німеччина, Франція) виступили проти цього, озираючись на протидію Росії, і зважаючи на внутрішні суперечності, що існують, особливо в Україні, стосовно приєднання до ПДЧ. Хоча союзники дали чітко зрозуміти, що тепер розпочнеться період інтенсивної взаємодії на високому політичному рівні з обома країнами з метою розгляду питань, пов'язаних з їх зверненням щодо ПДЧ, що залишаються невирішеними. Новий виток переговорів щодо приєднання до ПДЧ, відбудеться у грудні 2008 року. Врешті, саме підписання ПДЧ не означає автоматичного членства в Альянсі. Таке запрошення базуватиметься на реальних здобутках України у втіленні ключових цілей в галузі реформування. А остаточне рішення щодо майбутнього вступу України до НАТО належить її народу та його обраним лідерам.

Нинішній розвиток політичного діалогу між Україною та ЄС базується на впровадженні Україною Стратегії інтеграції до ЄС, виконанні сторонами Угоди про партнерство та співробітництво (набула чинності 1.03.98р), та опрацювання Плану дій в рамках Європейської політики сусідства. Належна імплементація ПД повинна сприяти поступовій інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС та створити умови для започаткування з ЄС зони вільної торгівлі. Кінцевою політичною метою ПД має стати укладання нової посиленої угоди з ЄС.

Україна та ЄС співпрацюють у багатьох напрямках. Найголовніші з них, це торговельно- економічне співробітництво. З року в рік зростає двосторонній зовнішньоторговельний оборот та прямі іноземні інвестиції з країн ЄС в українську економіку. На сьогодні ЄС є найбільшим зовнішньоекономічним партнером України у світі (на 27 країн- членів ЄС припадає 33% зовнішньоторговельного обороту України).

ЄС підтримувала Україну у переговорних процесах у рамках СОТ. Довготривала співпраця дала результат, і 16 травня 2008 року, після ратифікації Верховною Радою України, Угода про приєднання до СОТ, набула чинності.

Тепер на порядку денному стоїть адаптація української економіки відповідно до вимог СОТ. За підтримки ЄС здійснюється також реформування системи управління газотранспортною системою України, підтримується розвиток альтернативної енергетики, модернізація вугільної промисловості. ЄС є найбільшим донором України, так починаючи з 1991, загальний обсяг допомоги Україні з боку ЄС складає 1 мільярд євро.

Важливим напрямком євроспівробітництва є запровадження довгострокових багаторазових віз для громадян України, які на постійній основі беруть участь у економічних, культурних, спортивних, наукових і навчальних обмінах з ЄС, помякшення порядку перетину кордону для громадян України з прикордонних з ЄС районів, а в довгостроковій перспективі – спрощення візового режиму ЄС для всіх категорій українських громадян.

В цілому в новій системі міжнародних відносин Україна ще має знайти своє місце. Переосмислення інтеграційної стратегії України, а також її максимальна адаптація до потреб подолання соціально-економічної кризи і забезпечення внутрішнього розвитку може здійснюватись тільки на засадах верховенства національних інтересів. Саме для цього їй необхідні їх легітимізація та правова систематизація. На цій базі Україна вже наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. здатна зробити суттєвий крок на шляху входження у світове співтовариство.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Грищенко Тарас. Геостратегія постбіполярності

Україна в вчасних американських глобальних концепціях

Спробуємо порівняти головні компоненти концепцій Бжезінського, Кіссінджера і Гантінгтона. Між поглядами трьох авторів існують не лише відмінності, а й певні паралелі. Якщо погляди Бжезінського позначені впливом геополітичної традиції, а Кіссінджер постає як переконаний продовжувач класичної традиції балансу сил, то Гантінгтон певною мірою поєднує фактично обидва згадані підходи, інкорпоруючи їхні принципи в гіпотезу цілком історіософського плану.

В концепціях усіх трьох теоретиків різною мірою присутній "український випадок".

Гантінгтон найменш чітко виявляє своє сприйняття України як учасника міжнародної політики. Він, як уже відзначалося, розтинає її територію на дві частини, які буцімто тяжіють до двох різних *цивілізацій*. При цьому наведена карта не дає чіткого уявлення про географічні координати цієї межі. За Гантінгтоном, Україна — "роздвоєна" країна. З іншого боку, він не згадує Україну серед

"роздертих" країн, доля яких особливо складна. Принагідно зауважимо, що нечіткість оцінки у Гантінгтона посилюється сумнівним характером одного з базових для нього понять — православної цивілізації. Принаймні візантійський обряд не може бути визначальним критерієм для об'єднання різних країн в одну культурно-цивілізаційну спільноту.

Кіссінджер виходить з того, що українська незалежність критично важлива для інтересів Америки. Його ставлення до України від початку відновлення в 1991 р. її суверенітету було доброзичливе. Така позиція особливо принципова, зважаючи на повагу Кіссінджера до традицій великої європейської політики.

Бжезінський найбільш виразно висловлюється на підтримку України і критикує російські намагання поновити імперські *впливи*. Вже невдовзі після розпаду СРСР він сформулював ряд теоретичних положень, які й донині зберігають свою актуальність. Виступаючи з нагоди вручення нагороди Фундації Антоновичів у липні 1992 р., американський лауреат сказав: "Незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи. її поява — одна з трьох найбільших геополітичних подій ХХ століття. Перша — подія розпад у 1918 р. Австро-Угорської імперії. Друга — поділ Європи в 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України може вважатися третьою такою подією, оскільки вона ознаменувала кінець імперської Росії". Розвиваючи цю тезу далі, він відзначив, що українська незалежність має також ознаки важливого політико-філософського явища: "Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати нарешті демократичною і європейською". Ці високі оцінки Бжезінський висловив ще до публікації праць, проаналізованих вище. Незважаючи на всі суперечності посткомуністичної трансформації українського суспільства, він послідовно обстоює тезу про визначальну роль України в Центрально-Східній Європі. У 1996-1997 рр. на міжнародному порядку денному постало нове важливе питання, яке безпосередньо зачіпає інтереси і майбутнє багатьох народів. Йдеться про розширення складу Організації Північноатлантичного договору. Український аспект згаданого питання заслуговує на особливу увагу у зв'язку з висвітленими геостратегічними концепціями.

Згідно з концепцією Гантінгтона, Україна локалізована на порубіжжі між двома опозиційними цивілізаціями, примирення між якими не передбачається. Вона безпосередньо розділяє ті країни, які є першими кандидатами на вступ до НАТО, і Росію, яка там ніколи не буде.

За Кіссінджером, Україна розташована на сході геополітичного простору, який розділяє двох із шести глобальних носіїв потуги — Європу і Росію. Росія чинить тиск на західну сусідку, а принциповим завданням Атлантичного союзу є гарантування того, щоб російський традиційний націоналізм не вихлюпувався через кордони цієї країни. При цьому очевидно що реалізація Америкою глобального балансу сил включає Україну до кола ймовірних кандидатів на "урівноваження" Росії в Європі. Бжезінський вважає, що Україна розташована на межі зустрічі європейського і слабо окресленого євразійського угруповання, у зоні політичного вакууму між Росією та об'єднаною Німеччиною. Україна становить центральну ланку в системі зусиль на підтримку геополітичного плюралізму на пострадянському просторі.

Отже, Україна посідає важливе геополітичне становище, а в геостратегічному вимірі вона являє собою й головний аванпост перед Євразією і через це мусить становити особливий інтерес для всіх провідних діячів на глобальній політичній сцені. З іншого боку, не може випасти з поля зору те, що потенційно українське розташування є загрозуваним з огляду на можливість опинитись між молотом і кувалдом уразі зменшення вакууму і зростання тиску в її геополітичному доквіллі. Така перспектива стає відтепер не гіпотетичною, а цілком реальною.

Історична пам'ять українців зберігає надто багато трагічних спогадів, щоб легковажити новітніми змінами на європейській геополітичній карті. Україна тільки в ХХ ст. заплатила десятками мільйонів життів своїх громадян за те, що вона була "мостом", "нічиєю землею" чи зоною чийось особливих інтересів. Сьогодні настав саме той історичний момент, коли українці мусять зрозуміти і переконати в цьому своїх західних і російських партнерів, що лише з прийняттям України

до західних структур безпеки Атлантична співдружність зможе набути завершених обрисів, впевнена в собі Європа утвердиться поряд із Росією, а остання бачитиме на захід від своїх кордонів заохочуючи приклад подолання цивілізаційної маргінальності. Водночас інтеграція України до атлантичних структур безпеки та співпраці стане запорукою від "нового видання" "холодної війни" або принаймні сприятиме декомпресії у чутливому регіоні Євразії, якщо Росія обере шлях протистояння. У такому разі окремі висновки Бжезінського, Кіссінджера і Гантінгтона потребуватимуть свого уточнення. Але це лише підтвердить те, що в кінці ХХ ст. три згадані автори самобутньо відобразили дух геостратегічної доби.

Друкується за: Грищенко Тарас. Геостратегія постбіполярності // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. — К. Політична думка, 1997. — С. 20—38.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

1. Поняття міжнародних відносин та їх наукові концепції.
2. Суб'єкти міжнародних відносин та їх типологія.
3. Закономірності розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі.
4. Україна як суб'єкт міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. Курс лекцій. – Львів, 1995.
2. Міжнародні відносини та зовнішня політика. Підручник. Л.Ф. Гайдуков та ін. – К., 2001.
3. Політологія. Посібник. За редакцією О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К., 2000.
4. Шляхтун П.П. Політологія. Підручник. – К., 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Національний інтерес, міжнародні відносини, міжнародне право, геополітика, світовий політичний процес

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Розрахуйте зміст кожного вектора сучасної української стратегії. Який з цих векторів ви вважаєте найбільш пріоритетним? Чому?
2. Охарактеризуйте покликання України, як воно визначене в сучасних зарубіжних геополітичних концепціях. Чи відповідає воно інтересам незалежної української держави? Відповідь обґрунтуйте
3. Розкрийте геополітичну детермінанту напруженості українсько-російських стосунків. Якими, на Вашу думку, є чинники оптимізації українсько-російських стосунків?
4. Які основні напрями співпраці України з НАТО? Якими документами вони визначені?
5. В якому руслі розвивається співробітництво Україна-ЄС?

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Засновником напрямку політичного реалізму вважають...

- а) Р. Челлена
- б) Г. Моргентау
- в) Д. Розентау
- г) Р. Емерсона

2. Як називається найбільш впливовий керівний орган ООН?

- а) Генеральна асамблея
- б) Міжнародний суд
- в) Рада безпеки
- г) Секретаріат

3. Що вивчає геополітика?

- а) взаємодію географічного простору і суспільства
- б) взаємодію держави і простору

- в) взаємовпливи природи і суспільства
- г) впливи суспільства на природу і середовище

4. Яка з цих країн не належить до соціалістичного табору?

- а) Китай
- б) В'єтнам
- в) Лаос
- г) КНДР

5. До складу СНД входить ... держав.

- а) 15
- б) 10
- в) 8
- г) 12

6. Засновником терміну «геополітика» вважають...

- а) Г. Зіммеля
- б) Ж. Гобіно
- в) Р. Арона
- г) Р. Челлена

7. Яка із цих держав не входить до Європейського Союзу?

- а) Норвегія
- б) Кіпр
- в) Мальта
- г) Фінляндія

8. Яким терміном у міжнародному праві називають повідомлення однією державою іншої про відмову від укладеного договору?

- а) Ратифікація
- б) Денонсація
- в) Консенсус
- г) Ноія

9. Яка із цих міжнародних організацій є найчисельнішою?

- а) СНД
- б) НАТО
- в) ОПЕК
- г) ОБСЄ

10. В якому році Україну було прийнято в Раду Європи?

- а) 1999
- б) 1996
- в) 1991
- г) 1968

11. Яку назву має перша європейська міжурядова організація (утворена у 1949 році)?

- а) ОБСЄ
- б) Європейський Союз
- в) Рада Європи
- г) Римський клуб

12. Хто автор цих слів: «Ніде не може відбутися нічого істотного, щоб воно не зачепило усіх»?

- а) К. Ясперс
- б) Р. Даль
- в) Г. Моска

- г) Ж. Гобіно
- 13. Скільки держав входить до складу Європейського Союзу (після 1.01.2008)?**
- а) 25
б) 15
в) 27
г) 34
- 14. Що повинно зробити людство для свого виживання?**
- а) відмовитись від техногенної цивілізації
б) освоїти космос
в) відродити релігійні норми і традиції
г) вирішити глобальні проблеми
- 15. Датою заснування Римського клубу є ... рік.**
- а) 1949
б) 1968
в) 1975
г) 1945
- 16. До «азіатських тигрів» не відносять?**
- а) Філіппіни
б) Таїланд
в) Сінгапур
г) Індію
- 17. Творцем теорії зовнішньої політики є...**
- а) Д. Сінер
б) А. Органскі
в) М. Каплан
г) Д. Розентау
- 18. Яка із цих країн входить до складу G8 («Великої вісімки»)?**
- а) Іспанія
б) Китай
в) Італія
г) Нідерланди
- 19. Ініціатором створення Ліги Націй був...**
- а) В. Вільсон
б) В. Черчілль
в) Л. Троцький
г) К. Ататюрк
- 20. Яка із перелічених європейських країн не є постійним членом Ради безпеки ООН?**
- а) Німеччина
б) Франція
в) Росія
г) Велика Британія

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Глобальні і регіональні аспекти національної безпеки України.
2. Майбутнє України в нових геополітичних реаліях.
3. Міжнародна злагода як основа соціально - політичної стабільності.
4. Перспективи євразійської геополітичної стратегії сучасної України.
5. Роль України в міжнародній політиці.
6. Політика і міжнаціональні конфлікти.

7. Україна та СНД: проблеми й перспективи.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Які особливості міжнародних відносин?
2. В чому полягає суть модерністського напрямку міжнародних відносин? Які його особливості?
3. Що таке геополітика?
4. Розкрийте структуру міжнародних відносин?
5. Назвіть риси сучасного світового процесу?

Тема 15. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

План

1. Політика та політичні вчення у Стародавньому світі.
2. Еволюція політичної думки в епоху Середньовіччя та Відродження.
3. Фундаментальні політичні ідеї Нового часу.

1. Політична думка в історії цивілізації має давню і багату історію. Цей процес нерозривно був пов'язаний зі становленням перших держав як особливої організації влади. Людство мало нагромадити досвід майже двох тисяч років державного управління, перш ніж склалися можливості для теоретичних узагальнень і висновків стосовно політичного життя як особливої сфери суспільних відносин.

Історія соціально-політичних учень є однією з найважливіших складових частин духовного світу людства. Вона є результатом діяльності багатьох поколінь мислителів, що цікавилися проблемами суспільного та державного устрою, політикою, взаємовідносинами особистості й суспільства. Вивчаючи історію соціально-політичної думки, ми не тільки задовольняємо законний інтерес до минулого: ідеї, що з'явилися протягом історичного розвитку людства, і нині справляють вплив на соціально-політичні процеси. Завдяки духовним контактам, взаємовпливу різних учень,

«спадковості» їхнього розвитку формувалися універсальні, загальні для всіх людей цінності.

Соціально-політичні ідеї відображають реальні процеси людського життя, а тому джерел їхнього виникнення й розвитку, причин розквіту та занепаду треба шукати не в самих цих ідеях, а в матеріальних умовах життя, у характері соціально-політичних процесів на кожному етапі суспільного розвитку.

Перші спроби пояснити суспільні порядки бачимо ще за часів розкладу общинного устрою та виникнення класового суспільства. У мітах стародавніх єгиптян та індусів, вавилонян та китайців, персів та євреїв знайшли відображення намагання зрозуміти основи суспільного життя, природу влади. У цих мітах обґрунтовувалися ідеї божественного походження відносин між людьми, Вічність та незмінність соціального устрою. Проте в них відчувається й тривога, породжена розпадом общинних зв'язків, розколом суспільства на багатих та бідних, конфліктами між різними групами людей. Ще в III—II тисячоліттях до н. е. мислення людей цілковито було під владою мітологічних уявлень про навколишній світ. Але вже в I тисячолітті до н. е. з розвитком суспільного виробництва, що зумовило справжній стрибок у духовній культурі, людство робить свої перші кроки до раціонального самопізнання.

Так, великий мислитель Стародавнього Китаю Конфуцій (551—479 рр. до н. е.) визнає божественне походження влади імператора, але відмовляється від ідеї божественного походження держави, яка (згідно з його вченням) виникла з об'єднання сімей. Держава — велика сім'я, де імператор — суворий, але справедливий батько, а піддані — його слухняні діти. Відносини в державі мають регулюватися, насамперед, мораллю. Будучи прихильником ненасильницьких методів правління, Конфуцій усі недоліки в житті суспільства пояснював поганими звичками людей, а головною метою державної політики проголошував виховання добрих звичок. У IV ст. до н. е. китайський мислитель Шан Ян (400/390 рр. до н. е. — 338 р. до н. е.) обґрунтував інший ідейно-політичний напрямок — легізм. Легісти, на

відміну від конфуціанців, вважали моральне виховання людей недостатнім і наполягали на необхідності існування в суспільному житті суворих законів та суворих покарань.

Справжньою вершиною політичної думки Стародавнього Світу вважається політична філософія Стародавньої Греції. Різноманітні соціально-політичні вчення, що виникли тут, містять, як у зародку, майже всі пізніші теорії. Стародавні греки були надзвичайно обдарованим, енергійним та волелюбним народом. Досягнення цього народу, що дивують нас і досі, багато в чому пояснюються сформованим в Елладі типом держави і суспільства. Ідеться про поліси — держави, що являли собою общини вільних громадян.

Знаменитий філософ Демокріт (460—370 рр. до н. е.) зробив одну з перших спроб пояснити природними обставинами походження людини й суспільства. За його переконаннями, життя суспільства зовсім не пов'язане з діяльністю богів або героїв. Тільки злидні привели людство до цивілізації та державного співжиття. Поділ людей на рабів та вільних у суспільстві є цілком природним і звичайним. Рабство філософ не вважав аморальним. Демокріт був упевнений, що людство у своєму розвитку прямує по висхідній, а тому «золотий вік» у нього не позаду, а в майбутньому. Він прихильник демократичної форми правління і ворог монархії. На думку Демокріта, у демократичній державі навіть бідність ліпша, ніж багатство в монархії. А щоб досягти щастя, людині треба бути поміркованою в усьому.

Погляди рабовласницької аристократії виражав Платон (427—347 рр. до н. е.). Його ідеї мали величезний вплив на всю пізнішу історію соціально-політичної думки.

Платон мріяв заснувати ідеальну державу. Він навіть написав спеціальний твір під назвою «Держава». Політичний ідеал Платона — аристократичний державний устрій, «влада ліпших». Він виступає з різкою критикою рабовласницької демократії. Демократія будується на визнанні влади більшості народу над меншістю.

Платон засуджує не тільки демократію. Він з ненавистю ставиться до тиранії, олігархії (влади багатих), тимократії (влади військових). Усім цим формам організації влади мислитель протиставляє власний проект досконалої держави й правління. Основна суть платонівської держави — справедливість, що полягає в ретельному виконанні кожним членом суспільства своїх обов'язків. Останні визначаються природними нахилами людини. На чолі такої держави стоять філософи, які на основі «вічних» ідей мудро керують суспільством. Друга верства суспільства - воїни - живе аскетичним життям і захищає державу від внутрішніх та зовнішніх ворогів. Третя верства - хлібороби та ремісники, завдання яких годувати всю державу.

Отже, громадяни держави одвічно не є рівними, але нерівність ця не спадкова. Якщо діти воїнів виявлятимуть погані нахили, вони можуть бути переведені в ремісники або хлібороби. Допускав Платон і перехід із третьої верстви суспільства в другу, а з неї і в першу.

Соціальний проект Платона часто називають соціалізмом. Але це соціалізм казарми. До того ж майнову рівність Платон не поширював на третю верству суспільства, а рабів взагалі не вважав громадянами держави.

Цікаво, що в проекті афінського мислителя вже закладені елементи майбутніх тоталітарних режимів, коли всі сторони життя суспільства та особи регулюються й контролюються державою. Але, заперечуючи особистість, Платон заперечував і егоїзм особистості. Він уважав, що розвиток людства залежатиме в кінцевому підсумку від змін у характерах людей, від виховання нових людських якостей.

Величезну роль в історії соціально-політичної думки відіграв інший античний мислитель — Арістотель (384—322 рр. до н. е.). Учень та прихильник Платона в перший період свого життя, він побачив вразливі місця в системі ідей учителя й піддав їх ґрунтовній критиці.

Арістотель розглядав державу, яку він певною мірою ототожнював із суспільством, як форму спілкування громадян. Людина, на його думку, є істотою

політичною, і вона може себе реалізувати тільки в суспільстві і через суспільство. Державу, стверджував Арістотель, створено не угодою між людьми, а природним шляхом. Вона виникла історично із сім'ї та поселень як найбільш досконала форма спілкування людей. Мета створення держави полягає не тільки в тому, щоб вирішувати економічні та політичні питання, а й у тому, щоб не дозволяти людям чинити несправедливість, допомагати задовольняти матеріальні потреби. Служіння спільному благу було для Арістотеля критерієм досконалості державної форми, а найліпшою формою держави він вважав політію (правління більшості в інтересах усіх).

Арістотель, як і Платон, — теоретик рабовласницької держави. Нерівність, на його думку, одвічно притаманна людському суспільству. Сама природа влаштувала так, щоб одні були народжені рабами, а інші — вільними. Арістотель заперечував «розчинення» окремої людини в суспільстві, обстоював права окремого індивіда та окремої сім'ї.

Арістотель — прихильник приватної власності, бо тільки вона, на його думку, може примирити та об'єднати всіх членів суспільства. У державі Арістотель виділяв три класи громадян: дуже багатих, дуже бідних і тих, що займають проміжне становище. Добробут держави забезпечується тоді, коли її дії зорієнтовано на середні верстви вільних громадян.

2. Вплив античної соціально-політичної думки позначився передовсім на політичних ученнях Середньовіччя та Відродження. Після розпаду рабовласницького устрою в Західній Європі виникло феодальне суспільство, основними класами якого стали поміщики та селяни.

Головним у комплексі соціально-політичних ідей раннього Середньовіччя стало вчення «отців» та «вчителів» церкви: Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Ніського та інших про безплідність земного існування, про марність та даремність людських зусиль. Пропагувався аскетизм, висувалася ідея покори владі, а за це обіцялося царство небесне на тому світі.

Підґрунтям соціально-політичних уявлень тієї доби була релігійна настанова про те, що земне життя є лише блідим відбитком небесного. Не зважаючи на поділ суспільства на багатих та бідних, релігійні мислителі наполягали на можливості справжнього братерства людей во Христі. Перед Христом, казали вони, втрачають своє значення багатство, освіченість, суспільне становище та привілеї. Гасло рівності перед Богом прикривало фактичну нерівність у суспільстві.

Найбільш видатними соціально-політичними мислителями Середньовіччя були Аврелій Августин, пізніше названий «блаженим», та Тома Аквінський.

Августин (354-430) — один з отців західнохристиянської церкви. Про свої духовні пошуки мислитель розповів у творі під назвою «Сповідь».

Основна риса соціально-політичних поглядів Августина — обґрунтування та виправдання нерівності в суспільстві. Багатство одних і бідність інших він пояснював зіпсованістю природи людини в результаті гріхопадіння перших людей. Становище людини в суспільстві, за Августином, запрограмоване на небесах. Звідси — висновок про неправомірність революційних виступів народу проти устрою «гармонійної нерівності».

У своєму вченні Августин намагався дати всесвітньо-історичну картину розвитку людства. Він слідом за старогрецькими стоїками обґрунтовує ідею єдності людського роду, що походить згідно з біблійними оповідями від «прабатьків» - Адама та Єви.

Іншим важливим елементом учення було розуміння історії людства як боротьби «двох градів», «двох держав»: «града божого», що складається з божих оборонців, та світської держави - «великої розбійницької організації», у котрій прагнуть матеріальних благ та визискують праведних. Кінець-кінцем, вважав Августин, хід історії забезпечить перемогу «божого граду» над світською. Високий авторитет Августина в християнських колах західноєвропейського Середньовіччя і був пов'язаний з ідеєю про необхідність підкорення світської влади церкві.

Інший видатний мислитель - Тома Аквінський (1225-1274) - який у період пізнього Середньовіччя і був найбільш впливовим богословом у Західній Європі тієї доби. У 1323 році він був причислений до лику святих римсько-католицької церкви, а вчення Фоми Аквінського було визнано згодом офіційною ідеологією католицизму.

Погляди Томи Аквінського на суспільство сформувалися під впливом Аристотеля. Як і грецький філософ, Тома говорив про необхідність ставити на перший план інтереси держави. Відповідно до християнської традиції, що склалася, він розглядав соціально-політичні відносини як відображення небесного божественного порядку. Суспільство має складатися з різних верств: більшість людей мусять займатися фізичною працею, а меншість — розумовою, а також керувати суспільством. В інтересах суспільства кожна людина має безвідмовно виконувати свої обов'язки, які визначені Богом.

У соціально-політичних ученнях Середньовіччя знайшли відображення такі явища в суспільному житті, яких не знала античність. Це сприяло виникненню деяких нових наукових ідей: єдності людської історії, прогресивного розвитку людського суспільства (на відміну від циклічного розуміння такого розвитку в період античності), моральної рівності людей тощо. Знання поглядів на соціальне життя в середні віки дає змогу ліпше зрозуміти сучасні соціальні вчення християнства.

3. Дальший період історії соціально-політичної думки пов'язаний з формуванням і розвитком капіталізму в Західній Європі. Становлення й розвиток капіталістичних соціальних відносин дали новий поштовх інтенсивній розробці соціально-політичних ідей. У XIV—XV ст. в соціально-економічному та культурному житті Західної Європи відбулися великі зміни. В Італії, а згодом і в інших країнах, стали виникати елементи капіталістичного способу виробництва. На зміну панівному класу феодалів приходить новий клас — буржуазія. Нові форми господарських відносин та нові суспільні класи привели до появи нових думок та ідей.

Люди, що розробляли нові ідеї, називали себе гуманістами, тому що в центр своєї уваги вони ставили людину, а період в якому вони творили відомий під назвою Відродження або Ренесанс.

Соціально-політична думка епохи Відродження на перший план висунула проблему прав і свобод людини, особливо її права на індивідуальність, тобто незалежність, гідність, власну думку, власний спосіб життя. Ідея індивідуальності була невідома ні античності, ні Середньовіччю, де окрема людина розглядалася лише як частка якоїсь спільноти: держави — в греків та римлян, релігійної общини — в Середньовіччі.

Гуманісти підкреслювали пріоритет особистості над будь-якою соціальною спільністю. Це була не тільки реакція на нівелювання окремої особи за феодалного ладу, ці ідеї відповідали потребам нової економіки у вільній та незалежній особистості.

Великим і оригінальним мислителем, політичним письменником епохи Відродження був Нікколо Макіавеллі (1469-1527). Серед його творів особливо значні «Монарх».

Найбільш відома праця Н. Макіавеллі – «Монарх», яка здобула йому всесвітнє визнання та величезну популярність. У ній розкрито, як завойовують владу, як її втримують і як втрачають.

Монарху, який завоював владу, радить Макіавеллі, не слід спиратися на тих, хто спільно з ним очолював політичний переворот. Вони вважають себе рівними монарху і ніколи не стануть добрими слугами. Не слід наближати до себе й допускати до влади також тих, кого ти колись образив, і тих, хто мусить боятися тебе в майбутньому. З ненависті або страху люди стають мстивими, а не послужливими. Навіть нова ласка монарха не здатна знищити страху або пам'яті про старі образи. Монарх може сміливо наблизити до себе того, кого раніше вважав ворогом: останній обов'язково захоче ділом довести неслухність попередньої думки про нього. Монарху Макіавеллі радить спиратися на народ. Народу достатньо час від часу

«кидати кістку», щоб він відчував, що його пригнічують трохи менше, ніж раніше. Монарху, який бажає довго втримати владу, необхідно турбуватися про регулярну заміну прибічників: які тривалий час були наближені до нього, починають почувати себе рівними з ним, починають погано слугувати і навіть думають про заколот. Крім того, про особу самого монарха широкі верстви населення судять на основі того, які в нього радники. Останні мають бути людьми авторитетними, але не спеціалістами в політиці. Тоді монарх може використати їхній авторитет у народі, а вони не зможуть впливати на прийняття політичних рішень.

Монарх повинен пробуджувати в народі надію на скороминучість лихих часів, постійно нагадувати про вороже оточення, карати занадто непокірливих. Не зайвим буде штучно створювати собі слабеньких ворогів і перемагати їх, ще більше звеличуючи себе. Натовп полюбляє переможців.

Політична філософія Макіавеллі сповнена ренесансного оптимізму. Людина може все, і повалені монархи мають нарікати тільки на себе. Тільки та особистість є сильною, яка вміє спритно пристосовуватися до існуючих обставин.

Розглядаючи політику як автономну галузь людської діяльності, Н. Макіавеллі зазначав, що вона має свої цілі й закони, які не залежать ні від релігії, ні від моралі. Головним виправданням політичної діяльності, метою якої є зміцнення держави, є державне благо та успіх у досягненні поставлених цілей. Добре все те, що сприяє зміцненню держави, а потрібного політичного результату можна досягати будь-якими засобами, у тому числі обманом і відкритим насильством.

Мета, якої прагнув Н. Макіавеллі (зміцнення якоїсь із маленьких італійських держав з тим, щоб вона могла об'єднати під своєю владою всю Італію), була прогресивною, однак він не гребував нічим, ігнорував моральність, в основу політики покладав цинізм і безпринципність. Така політика згодом дістала назву макіавеллізму. Реанімацією макіавеллізму в XX ст. став сталінізм, який, прикриваючись комуністичною ідеологією, вступав у таємні змови про перерозподіл світу з німецькими фашистами, проголошував на словах рівність і свободу націй та

народів, а на ділі позбавляв їх навіть натяків на громадянські свободи, звеличував на словах інтелігенцію та людину праці, а на ділі систематично їх винищував.

Зарубіжні дослідження останніх десятиліть підкреслюють величезний вплив Н. Макіавеллі на політичні теорії Нового часу, його роль як основоположника сучасної політичної науки. Політична доктрина Макіавеллі цілком реалістична, вона виявляє справжні пружини авторитарної політики й політичної діяльності.

Початком Нового часу традиційно вважають англійську революцію середини XVII ст. Політична думка Нового часу формувалася під знаком ідеології Просвітництва, ідеології буржуазії - молодого прогресивного класу, який прагнув влади, (виникнувши в XVII ст. в Англії - найбільш передовій на той час капіталістичній країні, — ідеї просвітництва поширилися у Франції XVIII ст. та в інших країнах).

Просвітителі (Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Вольтер, Дідро, Ж.-Ж. Руссо та інші) заперечували феодальну експлуатацію, політичний деспотизм, станові привілеї, обстоювали інтереси широких народних мас. Вони вважали, що перетворення в суспільстві мають здійснюватись через поширення передових ідей, боротьбу з не-уцтвом, релігією, антигуманною феодальною мораллю та мистецтвом, які відповідали насамперед інтересам феодально-абсолютистської держави.

Вихідною для розвитку соціально-політичної думки XVII- XVIII ст. стала ідея «природного права», що була сповнена нового змісту. Під «природними правами» в XVII-XVIII ст. малися на увазі права бути вільними в переконаннях та діях, володіти та розпоряджатися власністю, бути рівними перед законом. Нідерландський правознавець та філософ Гуго Гроцій (1563-1645) доповнив теорію природного права концепцією суспільного договору, яка виникнення держави пояснювала згодою людей.

Розвинули теорію природного права та суспільного договору англійські мислителі Томас Гоббс (1588-1679) та Джон Локк (1632-1704). Т. Гоббс був сучасником англійської буржуазної революції та захисником монархії. У своїх працях

він розкриває свою концепцію влади й держави. Гоббс проводить аналогію між політичними реаліями та функціонуванням людського організму: верховна влада - душа держави, посадові особи - суглоби, нагороди й покарання - нерви, справедливість і закони - розум та воля, громадянський мир - здоров'я, непокора - хвороба, громадянська війна - смерть держави. Людина як біологічна істота - природне тіло, держава - твір мистецтва. Саму державу було створено з допомогою суспільного договору.

Деяку іншу позицію посідав Д. Локк, який виражав потреби більш зрілого буржуазного суспільства. Він автор такого твору, як «Нарис про людський розум». В основі політичної філософії Локка лежить ідея власності. Власність визначається як те, чим людина виділилася з природи, чого досягла своєю працею. Держава та громадянське суспільство базуються на власності. Громадянами треба вважати лише тих, хто має власність. У природному стані, вважав англійський мислитель, люди, можливо, і живуть непогано, але їм багато чого бракує для збереження власності. На основі суспільного договору засновується держава для збереження власності й вирішення зв'язаних з нею проблем.

Проте для того, щоб власність не залежала тільки від волі властей, люди створюють закони та законодавство. Локк сформулював один з принципів лібералізму - принцип законності: жодна людина, що живе в суспільстві, не може претендувати на те, щоб для неї було зроблено виняток із закону цього суспільства. Але і у суспільстві законів можливе беззаконня, оскільки завжди можливі довільні тлумачення і застосування законів. Відтак дуже суттєвим стає питання: а хто судді? Коли, наприклад, судьями виступають самі можновладці, то в судочинстві обов'язково матимуть місце волюнтаризм та фактичне беззаконня. Для цього Локк пропонує систему стримувань та противаг - поділ влади на законодавчу, виконавчу та федеративну (союзну).

Особлива роль у розвитку соціально-політичної думки XVII-XVIII ст. належала французьким просвітителям. Видатний французький мислитель Шарль Монтеск'є

(1689-1775) написав низку творів, серед яких окремо треба назвати фундаментальну працю „Про дух законів”. Монтеск'є виявив себе як активний борець проти деспотизму за політичну й громадянську свободу, правову державу, в якій панувало б „правління законів”, природні закони, на його думку, існували до створення державно організованого суспільства. Вони забезпечували рівність, мир та відносне благополуччя людей. З переходом до державно організованого суспільства характер законів, за Монтеск'є, значною мірою залежить також від форми держави. За деспотичної форми правління панують свавілля і страх, а не закони, за монархічної - порядок та законослухняність, за республіканської - добро й політична свобода. Монтеск'є надав ідеї Локка про розподіл влад чіткішої форми. Поділивши владу на законодавчу, виконавчу та судову, Монтеск'є вбачав у такому поділі гарантію безпеки громадян від беззаконня та свавілля. Однак такі гарантії, за Монтеск'є, можуть стати реальними лише тоді, коли владу поділено між різними політичними силами. Монтеск'є висловлювався також і за доповнення конституційної монархії народним представництвом. Письменник, філософ і публіцист Франсуа Марі Аруе, що взяв псевдонім Вольтер (1694-1778), також був автором багатьох творів, де критикував вади феодального устрою, виступав проти панування церкви та релігійного фанатизму. У центрі його роздумів - обґрунтування принципу політичної свободи, яка, проте, пов'язувалася із суворим дотриманням законів. Невід'ємною рисою мислячого та справедливого суспільства Вольтер вважав свободу думки й слова, свободу совісті. Письменник засуджував будь-які вияви нетерпимості стосовно інакомислячих: інквізицію, релігійні війни, переслідування єретиків. Він гаряче симпатизував республіканській формі правління, оскільки вона більше за інших наближає людей до природної рівності.

Демократичні тенденції найбільш яскраво виявилися у працях Жан-Жака Руссо (1712-1778). Твір Руссо, який здобув йому велику популярність, - це «Про суспільний договір, або Принципи політичного права». У «Суспільному договорі»

Руссо наполягає на прямому та безумовному управлінні народу без будь-якого поділу влад.

Вихідна теза роздумів Руссо - людина за своєю природою добра, але суспільство з усіма його атрибутами робить її поганою. Найстрашнішу нерівність дала людству приватна власність, а її винахідник - той, хто першим огородив шматок землі й сказав: це - моє. Власність породила пристрасть до наживи, заздрість, лицемірство, обман, злочин.

Політичний ідеал Руссо - місто-держава зі спартанським порядком та абсолютною демократією. Він вважав, що з усіх держав найбільш досконалі - малі, для них демократія - найліпший спосіб правління. Малі демократичні держави досконалі, бо наближені до природи: співтовариство тих, хто укладав вперше суспільний договір, було нечисленним, і кожний міг впливати на державні справи безпосередньо.

Головною метою Руссо ставив рівність людей. Існує, на його думку, один спосіб досягнення справжньої рівності - особлива організація держави, коли кожний громадянин повністю поступається всіма своїми правами на користь общини. Спільна воля всіх - ось ідеал правління.

На межі XVIII – XIX ст. у Німеччині спостерігається бурхливе піднесення політичної думки, найяскравішими представниками були І. Кант (1724-1804) та Г. Гегель (1770-1831). І. Кант найбільш повно обґрунтував політичну доктрину лібералізму. На його думку, людині у своїй поведінці необхідно керуватися моральними законами. Почуття свободи внутрішньо притаманне особистості, але часто це почуття перетворюється на свавілля однієї людини щодо іншої. Для того щоб обмежити свавілля в суспільстві, необхідне право. Політичним ідеалом Канта є верховенство народу - свобода, рівність та незалежність усіх громадян у державі, хоч він і був прихильником обмеження виборчих прав трудящих. Дуже цікавими є три кантівські формули категоричного імперативу. Дві з них належать до моралі, третя – до політики.

Важливу роль у розвитку політичної думки відіграв Г. Гегель. Заслуга Гегеля полягає насамперед у тому, що він розробив і застосував для аналізу суспільних, зокрема політичних явищ діалектичний метод. У діалектиці Гегеля чітко помітні три основні моменти: визнання руху, змін і розвитку як універсального методологічного принципу; характеристика того, що рухається, змінюється й розвивається; розкриття, а також пояснення самої суті руху, змін та розвитку.

Дуже велике значення для політології має розробка Гегелем проблем громадянського суспільства й держави. Німецький мислитель був одним із перших, хто не тільки чітко розмежував ці поняття, а й глибоко проаналізував їх з погляду змісту та діалектичного взаємозв'язку. У Гегеля громадянське суспільство є сферою дій приватного інтересу. Люди в такому суспільстві протистоять один одному, як протистоять і їхні особисті інтереси. Проте окремі індивіди не можуть існувати один без одного, оскільки їхнє життя взаємозв'язане.

У громадянському суспільстві поряд з приватним інтересом кожної людини існує ще й спільний інтерес. Ось чому суперечності в співвідношенні між особистим і спільним інтересом у громадянському суспільстві стають серйозною перешкодою для досягнення справжньої свободи у суспільстві.

Із першоджерел

Конфуцій. Про небо і долю

Немає про що молитися тому, хто завинив перед небом Баю ("Луньюй", гл. "Баю"). Небо породило в мені де (*там само*, гл. "Шуер"). Вчитель відповів: Що можна сказати про небо? Зміна чотирьох пір року, народження всього суцього. Що говорити про небо?" (*там само*, гл. "Ян Хо"). Конфуцій говорив: Того, хто не визнає долю, не можна вважати благородним мужем" (*там само*, гл. "Яо юе").

Благородний муж відчуває три страхи: перед небесною долею, перед великими людьми і перед словами мудреця. Позбавлені шляхетності люди не знають небесної долі і не бояться її, нечемно поводяться із великими людьми й презирливо ставляться до слів мудреця (*там само*, гл. "Цзіш").

Все наперед визначено долею і тут нічого не можна ані відняти, ані додати. Бідність і багатство, нагорода і покарання, щастя і нещастя мають своє коріння, змінити яке сила людської мудрості не може ("Мо-цзи", "Проти конфуціанців", ч. I, I). В п'ятдесят років я пізнав волю неба ("Луньюй", гл. "Вейчжен"), коли [учень] Янь Юань помер, Конфуцій сказав: "О! Це небо послало смерть Небо послало смерть!" (*там само*, гл. "Сяньцзін").

Конфуцій сказав: "Чи буде втілене в життя моє вчення — це залежить від долі. Якщо моєму вченню ніколи не судилося здійснитись, то це також залежить від долі. Як же Гун Бо-ляо може сперечатися з долею?" (*там само*, гл. "Сяньвень"), [Про управління країною на основі ритуалу і "виправлення імен"]

Конфуцій сказав: "Необхідно виправити імена. Благородний муж обережний по відношенню до того, чого не знає. Якщо імена невірні, то висловлювання не будуть ґрунтовними. Якщо висловлювання не будуть ґрунтовними, то справи не будуть зроблені, а якщо справи не будуть зроблені, то правила не будуть дотримані в повній мірі і [обрядова] музика не буде вся виконана. А якщо правила лі не будуть дотримані і музика не буде виконана, то покарання не будуть застосовуватись вірно. А коли покарання застосовуються невірною, люди не знають, як їм поводитись" (*там само*, гл. "Цзи Лу"). Вчитель сказав: "Правитель [завжди має бути] правителем, слуга — слугою, батько — батьком, син — сином" (*там само*, гл. "Янь Юань"). Вчитель сказав: "Простих людей можна примушувати йти належним шляхом, але їм не треба знати, чому це потрібно робити" (*там само*, гл. "Тайбо").

Конфуцій сказав: "Якщо наставляти людей за допомогою законоположень, якщо обмежувати і стримувати їх за допомогою покарань і страт, то хоча вони не будуть коїти злочини, але в серцях своїх не будуть відчувати відразу до поганих вчинків. Якщо ж наставляти людей за допомогою моральних вимог і встановити правило поведінки відповідно до лі, то люди не лише будуть соромитись поганих справ, але й щиро повернуться на праведний шлях" (*там само*, гл. "Вейчжен").

Янь Юань спитав про те як управляти країною. Вчитель відповів: "Треба слідувати врахуванню часу династії Ся, їздити в колісницях династії Ін, носити капелюх часів династії Чжоу, вживати музику часів Шуня і У-вана" (*там само*, гл. "Вей Лінгун").

Ай-гун, правитель царства Лу, спитав у Конфуція: "Як можна примусити простих людей коритися?"

Конфуцій відповів: "Якщо наближати прямодушних людей і ставити їх вище за лукавих людей, то прості люди будуть слухняні" (*там само*, гл. "Вейчжен"). [Учень] Цзи Гун спитав у Конфуція про те, як слід вести державні справи. Конфуцій відповів: "Потрібно, щоб було у достатку продовольство, щоб було у достатку військово спорядження і щоб прості люди довіряли своєму правителю". Тоді Цзи Гун спитав: "Якщо в державі буде неблагополучно, то що перш за все можна принести в жертву, щоб навести у країні порядок?"

Макіавеллі. Державець

РОЗДІЛ III. Про змішані держави

Важко втримати владу новому державцю. І навіть спадковому державцю, що приєднав нове володіння — так що держава стає як би змішаною, — важко втримати над нею владу насамперед внаслідок цієї ж простої причини, яка викликає зміни в усіх нових державах. А саме: люди, вірячи, що новий правитель буде кращим, з радістю повстануть проти старого, але швидко на досвіді переконувались, що обманулись через те, що новий керівник завжди виявляється гірший від попереднього. Що ж знову таки зрозуміло і закономірно, так як завойовник експлуатує нових підданих, накладаючи на них різного роду повинності. І таким чином наживає ворогів у тих, кого експлуатує, і втрачає дружбу тих, які сприяли завоюванню, тому що не може нагородити їх в тій мірі, в якій вони чекали, не може і прийняти до них важкі міри покарання, будучи їм зобов'язаним, тому що без їх допомоги він не зміг би ввійти в країну.

У першому випадку втримати завойоване неважко, особливо, якщо нові піддані і раніше не знали свободи. Щоб підсилити над ними владу, достатньо знищити рід попереднього державця, тому що при підтримці старих звичаїв та порядків ні від чого іншого не може бути турбот. Інший відмінний засіб — запровадити в одному-двох місцях колонії, які зв'язують нові землі з державою завойовника. Крім цієї, є лише одна можливість — розмістити в країні значну кількість кінноти і піхоти. Колонії не

потребують великих затрат, і утримування їх майже нічого не коштує державцю, і розорюють вони лише тих жителів, чиї поля і господарства відходять новим поселенцям. По якій причині потрібно замітити, що людей потрібно або жаліти, або знищувати, тому що за мале зло людина може помститися, а за велике — не може; з того виходить завдану людську образу потрібно розрахувати так, щоб не боятися помсти. Якщо в державі замість колонії поставити військо, то його утримання обійдеться значно дорожче і поглине всі прибутки від нової держави, внаслідок чого прибуток обернеться збитком, до того ж від цього постраждає набагато більше людей, оскільки стоянки війська обтяжують все населення, від чого кожний, відчуваючи тяжість, стає ворогом державцю, а також вороги можуть йому помішати тому, що хоч вони і переможені, але залишаються у себе вдома. Через це з якої сторони не подивитися — утримання війська не корисно, а запровадження колоній — добре.

Насправді потяг до завоювання — справа звичайна і ті, хто враховує при цьому свої можливості, всі погодяться або ж ніхто не засудить.

Як показав досвід, Церква і Іспанія, дякуючи Франції, розширила свої володіння в Італії, а Франція завдяки їм втратила там усе. Отже, висновок, який багаторазово підтверджується: лихо тому, хто примножує чужу могутність, тому що вона дістається вмінням або силою, а разом ці риси не викликають довіри в того, кому могутність дістається.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

1. Політична думка Стародавнього світу.
2. Політичні ідеї епохи Середньовіччя.
3. Розвиток політичних вчень Нового часу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Політика // Сочинения в 4-х т. — М., 1990. — Т. 4.
2. Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
3. Макиавелли Н. Государь. — К., 1990.
4. Платон. Государство // Сочинения в 4-х т. — М., 1971. — Т. 3. — Ч. 1.
5. Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. — К., 2000.
6. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К., 2004.
8. Юрій М.Ф. Основи політології. Навчальний посібник. — К., 2005.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Політична історія, політична думка, історія політичної думки, політична ідея, політичне вчення, політична наука

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. "Salus populi lex" (благо суспільства – вищий закон). А як на Вашу думку, що ж робити з інтересами окремої людини?
2. Який вплив мають політичні вчення Стародавньої Греції та Стародавнього Сходу, середньовіччя, відродження, Просвітництва та Нового часу на сучасний розвиток теорій?

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Кому із мислителів належать слова «Держава – це велика сім'я»?

- а) Конфуцій
- б) Сенека
- в) Епікур
- г) Демокріт

2. Під якою назвою більше відома праця Т. Гоббса «Матерія, форма і влада держави церковної і світської»?

- а) «Сфінкс»

- б) «Харибда»
- в) «Левіафан»
- г) «Мінотавр»

3.Хто із видатних політологів не належав до течії соціалістів – утопістів?

- а) Т. Мор
- б) Р. Оуен
- в) Ш. Монтеск'є
- г) К. Сен – Сімон

4.Який із цих творів є плодом творчості Н. Макіавеллі?

- а) «Культура Риму»
- б) «Боротьба П'ємонту»
- в) «Історія Флоренції»
- г) «Література Ломбардії»

5.Хто із російських мислителів у своїх працях висловив тезу «Щоб встановити республіканську форму правління необхідно вбити царя, знищити царську сім'ю...»?

- а) О. Герцен
- б) П. Пестель
- в) М. Чернишевський
- г) В. Белінський

6.Цей мислитель Стародавнього Сходу ратував за запровадження жорстких, суворих законів?

- а) Конфуцій
- б) Мо – цзи
- в) Лао – цзи
- г) Шан Ян

7.Праця Н. Макіавеллі «Володар» була настільною книгою...

- а) Йосипа Сталіна
- б) Пол Пота
- в) Кім Чен Іра
- г) Міклоша Хорті

8.Який французький філософ є автором трактування «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів» ?

- а) Ф. Вольтер
- б) Р. Декарт
- в) Д. Дідро
- г) К. Гельвецій

9.Яку із сучасних концепцій походження держави запропонував Л. Гумплович?

- а) космічна теорія
- б) теорія завоювання
- в) теорія насилля
- г) теологічна теорія

10.Яка із цих ідей є ключовою у поглядах представників раннього комунізму?

- а) «Відмирання держави»
- б) «Приватна власність»
- в) «Світова революція»
- г) «Представницька влада»

11.Вкажіть, що виражає даний вислів „Правитель завжди буде правителем, слуга – слугою, батько-батьком, а син – сином”:

- а) сутність закону карми;
- б) сутність дії дао;
- в) зміст конфуціанського принципу „виправлення імен”;
- г) сутність буддистського розуму долі.

12. Хто із названих мислителів є автором концепції ідеальної держави:

- а) Демокрит;
- б) Геракліт;
- в) Платон;
- г) Арістотель

13. Основною причиною відчуження за К.Марксом є:

- а) соціальна нерівність;
- б) приватна власність;
- в) класова боротьба;
- г) хижацьке ставлення до природи.

14. Наполягання на тому, що справжнє знання є основою правильних моральних вчинків було характерним для:

- а) Сократа;
- б) Піфагора;
- в) Демокріта;
- г) Марка Аврелія.

15. Кому із названих мислителів належить даний вислів: „ Доля спрямовує того, хто її приймає, і тягне того, хто її опирається”:

- а) Платону;
- б) Канту;
- в) Піфагору;
- г) Сенеці.

16. У якому з періодів розвитку світової політичної думки виникла проблема „ двоїстості істини”:

- а) період Античності;
- б) період Середньовіччя;
- в) період Відродження;
- г) період Нового часу.

17. „Ангельський доктор”- це:

- а) Августин;
- б) Тома Аквінський;
- в) Тертуліан;
- г) Ерігуена.

18. Автором концепції суспільного договору був:

- а) Т. Гоббс;
- б) Г. Гроцій;
- в) Д. Локк;
- г) Ж.-Ж. Руссо

19. Найдемократичніші тенденції епохи Просвітництва зустрічаються у працях:

- а) Ж.-Ж. Руссо;
- б) Ш. Монтеск’є;
- в) Н. Макіавеллі;
- г) Д. Локка.

20. Який метод для аналізу суспільних явищ розробив Г. Гегель:

- а) діалектичний;
- б)аналітичний;
- в)емпіричний;
- г)індуктивний.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

- 1.Проблеми управління державними справами у поглядах Конфуція.
- 2.Доктрина державного суверенітету Жана Бодена.
- 3.Європейська політологія першої половини XX ст.: тенденції, теоретичні проблеми, перспективи розвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

- 1.Чим відрізняються погляди Платона і Арістотеля на функції держави і що їх об'єднує?
- 2.Який вплив мають політичні вчення Стародавньої Греції та Стародавнього Сходу, Середньовіччя, відродження, Просвітництва та Нового часу на сучасний розвиток політичних теорій?
- 3.Які заслуги перед політичною наукою роблять Н. Макіавеллі видатним вченим?
- 4.Що об'єднує і чим відрізняються погляди Т. Гоббса і Дж. Локка на державу?
- 5.Що характерно для поглядів К.Маркса і М. Вебера на політику і політичні процеси?

Тема 16. Розвиток політичної думки в Україні

- 1.Формування політичної думки в княжу добу історії України.
- 2.Політичні ідеї періоду Козаччини та Гетьманської держави.

3. Національне відродження і розвиток української політичної думки в ХІХ - початку ХХ ст.

4. Українська політична думка після національної революції 1917-1921 рр.

1. Український народ є автохтонним, тобто таким, що проживає на власній території з давніх-давен. Його духовною основою є Трипільська культура - одна з найдавніших світових культур. Політична форма організації життя на території нинішньої України зародилася декілька тисячоліть тому. Історія пам'ятає державні утворення киммерійців (ХV-VII ст. до н.е.), скіфів (VII-III ст. до н.е.) і сарматів (III ст. до н.е. - III ст. н.е.). В VI ст. н.е. заявили про себе як про політично організований народ східнослов'янські племена під іменем Антів. Однак вершини політичного розвитку давній український народ сягнув у державі Київська Русь, яка була одним з наймогутніших державних утворень того часу. Період Київської Русі (з 882 р. до середини ХІІІ ст.) разом з добою Галицько-Волинської (до середини ХІV ст.) і Литовсько-Руської (з середини ХІV - до кінця ХV ст.) держав становить перший етап розвитку української політичної думки.

Основними політичними проблемами, що знайшли відображення в літературі цього періоду, є осмислення сутності та походження держави і влади, закону та законності, обґрунтування кращих форм державного правління, рис, якими повинен володіти правитель, проблеми єдності держави, союзу руських князівств перед загрозою ворожого нашестя.

Першим у вітчизняній історії політичним трактатом, який дійшов до наших часів є «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. «Слово» формувало політичну свідомість багатьох поколінь нашого народу і не втратило свого значення в новітній історії. Прийняття Руссю християнства було прилученням її до християнської родини народів. Однак, Іларіон рішуче заперечує домінуючу в той час політико-церковну концепцію, згідно з якою правителі усіх середньовічних держав розглядалися як члени родини монархів, очолюваної Візантійським імператором. У автора «Слова» Київська Русь, її правителі, й, насамперед, князь Володимир – члени рівноправної спілки народів, що з'єднані християнською вірою. Митрополит Іларіон акцентує увагу на

основоположному для візантійської політичної ідеології пункті – про походження влади від Бога.

Ідеальному правителю держави (князю) притаманні, передусім, мудрість і знання. Митрополит називає Володимира вчителем і наставником, який владарює і живе розумінням: «воссиял разум в сердце его». Перехід Володимира до Христової віри автор пояснює тільки «благим пониманием и остротой ума». Іларіон одним з перших вітчизняних мислителів заговорив і про моральні якості, якими повинен володіти глава держави, про його відповідальність перед підданими.

Суспільно-політичними ідеями пройняті стародавні літописи „Повість минулих літ” літописця Нестора”. Центральне місце тут займає розповідь про родовід Київських князів. Згідно з літописом, він йде від варязького князя Рюрика, якого слов'яни запросили для встановлення «порядку» в їх землях. Політичне значення цієї легенди полягало в тому, що, по-перше, так обґрунтовувалася теза про те, що княжий рід іде від іноземця і тому безпредметною є суперечка про те, який із місцевих родів є старшим, головнішим; по-друге, підкреслювалось значення київських князів, бо саме від них починається «порядок», держава на Русі.

У своєму «Повчанні дітям» київський князь Володимир Мономах застерігає синів не тільки не чинити самим, а й заборонити «служивим» творити беззаконня. Сила князівської влади саме в слідуванні законам. Князь для своїх підлеглих повинен бути не лише справедливим, але й милосердним. «Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру, йди за ним і живи во віки віків», - писав Мономах.

Найважливішою пам'яткою, що зберегла давні норми звичаєвого права, була «Руська правда» («правда» означає закон). Тут також зібрані «княжі устави». Ці документи можна поділити на міжнародні угоди, договори князів між собою та народом. «Руська правда», її політико-правові ідеї знайшли продовження у наступні періоди життя України. Зокрема, цей документ був покладений в основу т.з. Литовських статутів, які регулювали життя в добу Литовсько-Руської держави.

Цінні політичні думки та традиції породила політична діяльність Данила Галицького. Модель державного правління Галицько-Волинського князівства не поступалася кращим тогочасним європейським зразкам. Міжнародні контракти Данила Галицького, його внутрішня політика базувалась на переконанні в тому, що руський народ історично і геополітично належить до європейської культури і що розвиток співробітництва з Заходом є важливою умовою прогресу краю.

2. Руїнація української державності та територіальне розчленування України істотно вплинули на стан і зміст політичної свідомості народу. Основними проблемами, які знайшли відображення в політичних ідеях України в XVI-XVIII ст. є питання влади, походження та суті держави, розбудови української державності, прав і свобод членів суспільства. Серед багатьох імен українських мислителів та політичних діячів, у творчості яких знайшли відображення політичні погляди цього періоду, можна назвати С. Оріховського, І. Вишенського, П. Могилу, професорів Києво-Могилянської академії Й. Кононовича-Горбацького, С. Яворського, Ф. Прокоповича, гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепу, П. Орлика та ін.

Найбільш розповсюдженою в XVI ст. була монархічна концепція влади. Вважалося, що люди поділяються на особливі соціальні групи – селянство, дворян, шляхетство, духовенство, правителів держави, які різняться за роллю в суспільстві. Монарх, який стоїть на вершині цієї соціальної піраміди, є не лише єдиним джерелом влади, але й єдиним джерелом справедливості.

Опираючись на скарбницю античної думки, філософ і полеміст Станіслав Оріховський (Роксолян) (1513-1566) одним з перших мислителів епохи Відродження почав творчу розробку ідей природного права. На його погляд, основна умова реалізації прав і свобод людини – закон, законопослушність. Керівництво державою повинно здійснюватись методами переконання з використанням традицій і досвіду народу. У ранніх творах робив спробу відокремити політичну науку від теології, релігійну владу від світської. Пізніше зайняв компромісну позицію, поставивши на вершину

трикутника влади Бога, а в інших кутах - церковну і світську влади . Важливе місце в суспільно-політичній думці України кінця XVI - початку XVII ст. посідав також Іван Вишенський – визначний мислитель, гуманіст і демократ. Він дійшов визнання основоположності первісно-демократичних засад раннього християнства як для церковного, так і світського життя. Християнська віра, твердив Вишенський, у своїй духовній чистоті містить демократичні засади рівності, братерства, свободи і справедливості, а несправедливість і насильство походять від абсолютизації принад світського життя, від жадоби багатства й розкоші, необмеженої влади.

Значною фігурою в історії української політичної думки першої половини XVII ст. був митрополит і засновник Києво-Могилянської академії Петро Могила (1596-1647). Могила ставив церковну владу вище світської. Майбутнє української держави пов'язував з національно-визвольною боротьбою українського народу. На чолі цієї держави повинен стояти сильний православний володар, вірний Богові, від якого одержав владу, гуманний у стосунках з підданими.

Помітний внесок в історію політичної думки зробили також випускники і викладачі Києво-Могилянської академії С. Яворський (1656-1722) та Ф. Прокопович (1681-1736). Магістр філософії та вільних наук, просвітитель і поет Стефан Яворський, звертаючись до біблійних прикладів, обґрунтовував думку про те, що церква підноситься над державою і повинна володіти не лише релігійною, але й світською владою, «Церковь святая, - зазначав він, -... имеет два меча: духовный и вещественный друг другу пособственный. Когда мечь духовный мало успеваает, мечь вещественный пособствует».

Феофан Прокопович навчався в Києві і Римі. У Київській академії викладав філософію, богослов'я, риторику та інші предмети, виконував обов'язки ректора. У 1716 р. за наказом Петра I прибув до Петербурга, де став ідеологом політичних і церковних реформ у Росії. Він гостро засуджував думку про верховенство духовної влади над світською та про непідпорядкованість духовенства і монашества державі. Вперше в умовах російської держави розробив концепцію освіченого абсолютизму, базуючись на теорії природного права й суспільного договору. Освіта і розвиток наук розглядалися

Прокоповичем як основа історичного прогресу, сили держави і добробуту громадян. Верховним носієм державної влади визнавався лише високоосвічений володар – «філософ на троні».

Український народ та його еліта мріяли про відродження власної держави. Широку програму становлення української державності мав гетьман Б.Хмельницький. Зборівська угода 1649 р. Війська Запорозького з польським королем заклала фундамент української автономії у складі польської держави. Після смерті Б. Хмельницького І. Виговський продовжив державницьку політику щодо відновлення Великого князівства Руського. Початок такої діяльності покладено Корсунським трактатом зі Швецією, а згодом закріплено в Гадяцьких угодах. Одним з теоретиків даного договору був Ю. Немирович. Він обґрунтував ідею союзу трьох держав - Королівства Польського, Великого королівства Литовського та Війська Запорозького. Гетьман як великий князь Русі повинен був стати володарем України. Але дана програма не була реалізована через «революцію черні», стимульовану Москвою. Однак самостійницька ідея не залишала українських державних діячів. Особливо це стосується П. Дорошенка, І. Мазепи та П. Орлика.

Інший напрям української політичної думки має яскравий республіканський ідеал політичного устрою. Цей ідеал знайшов практичне втілення в Запорозькій Січі як специфічному утворенні (Козацька Християнська Республіка) та в Гетьманській державі, яка постала після переможної національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького і проіснувала більше ста років.

І. Мазепою та К. Гордієнком у 1709 р. розроблена Конституція, в якій проголошувалося створення Української Козацької Республіки. Правити нею повинен був гетьман, обраний народом, і Генеральна Рада, яка складалася з «генеральних радників», «виборних полкових постів» та послів Запорозької Січі. Після смерті І.Мазепи новий гетьман П. Орлик доповнює цей документ, розширює його і створює нову конституцію – «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», прийняті 5 квітня 1710 р. в м. Бендерах публічною ухвалою козацького зібрання. Цей рідкісний історичний

документ є не лише цінною політико-правовою пам'яткою, але й яскравим свідченням сподівань і намагань українського суспільства того часу. Фактично це була перша європейська конституція в сучасному її розумінні.

«Пакти й Конституції» містять такі основні положення: необхідність встановлення народного суверенітету і забезпечення демократичних прав людини; розмежування та взаємодія законодавчої (виборна Генеральна Рада, що мала скликатися тричі на рік), виконавчої (гетьман, обмежений законом у своїх діях, генеральна старшина і обрані представники від кожного полку) і судової влади; виборність усіх державних посад знизу догори; принципи внутрішньої і зовнішньої політики; соціальне забезпечення знедолених. Конституція П.Орлика діяла на Правобережній Україні лише до 1714 р., але її світоглядне, політологічне та юридичне значення важко переоцінити.

Актуальними й сьогодні є політичні ідеї українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди. Стоячи на засадах розробленої ним концепції «сродності» («природовідповідності»), він гостро виступав проти неефективної та злочинної влади. Вона постає тоді, коли люди без поклику своєї природи прагнуть різних посад. Особливу увагу мислитель приділив проблемам духовності: на його погляд для вдосконалення суспільного життя необхідне духовне відродження людини.

3. Новітній етап розвитку української політичної думки пов'язаний з лібералізацією суспільних відносин і підняттям могутньої хвилі українського національного відродження на початку XIX ст. Вагомий вклад у розвиток політичних поглядів у цьому сторіччі внесли представники різних сфер інтелектуальної діяльності: історики М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, юристи О. Терлецький, М. Володимирський-Буданов, письменники Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка та інші.

Після вбивства у 1801 р. імператора Павла I і на початку царювання Олександра I, в Росії розпочався період певної політичної лібералізації. В 1804 р. у Харкові засновано перший в Україні університет, який став головним центром українського культурно-наукового життя. Дворянство, в т. ч. й українське, почало утворювати таємні

гуртки (масонські ложі), в яких обговорювалися шляхи політичного розвитку Російської імперії та народів, які її населяли. Новгород-Сіверський-Полтавський гурток у 1818 р. видав «Історію Русів». Полтавська ложа «Любовь к истине», членами якої були І.Котляревський, українські дворяни, що були вихідцями із старовинних козацько-старшинських родів – С. Кочубей, В. Тарнавський, В. Лукашевич та ін., на чільне місце ставили питання відродження української державності. У катехизисі товариства говорилося про те, що реалізація національної ідеї може бути досягнута лише шляхом відокремлення України від Росії.

Першим українським політологом слід вважати Миколу Костомарова (1817-1885). Він досконало знав історію України, інших слов'янських народів, у своїх дослідженнях опирався на досягнення світової філософської, історичної і соціологічної думки. Русійною силою української історії вчений вважав народні маси, самосвідомість; чим свідоміший народ, підкреслював Костомаров, тим швидше він знайде самого себе і самовизволиться.

Політична концепція Костомарова обґрунтована в «Книзі буття українського народу», працях «Думки про федеративні начала у давній Русі», «Дві руські народності», «Риси народної південно-руської історії» та ін.

Костомаров був не лише вченим, але й громадсько-політичним діячем, одним з ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства поруч з такими видатними представниками української нації як Т. Шевченко, М. Гулак, О. Навроцький, П. Куліш. Основні завдання кирило-мефодіївців були такі: 1) побудова слов'янської спілки християнських республік; 2) знищення кріпацтва та абсолютної царської влади в Російській імперії як необхідної умови заснування цієї спілки; 3) поширення християнського суспільного ладу на весь світ через здійснення християнського заповіту слов'янами. Члени товариства закликали всіх слов'ян об'єднатися, але за умови, що кожний народ зможе утворити свою суверенну державу, збудовану на демократичних засадах. Братчики прагнули досягти ідеалу не тільки шляхом державної реформи, але й

поширенням освіти, проповідуванням християнських ідей, моральним удосконаленням людей.

У 30-40 х роках XIX ст. центр українського культурного життя переміщається із Харкова до Києва і Галичини (в 1834 р. засновано Київський університет, а у 1848 р. відкрита перша українознавча кафедра на філософському факультеті Львівського університету). Досліджували політичну історію України такі визначні вчені та громадські діячі як В. Антонович і М. Драгоманов.

Володимир Антонович (1834-1909) на відміну від М.Костомарова – не революціонер-романтик, а народник і демократ, культурник-поступовець, політичний реаліст. У своїй праці «Про козацькі часи на Україні» Антонович виклав власне розуміння політичної науки, „яка вимагає засобів аналізу більше математичних, ніж гуманітарних”: політик мусить добре знати розклад суспільних сил і передбачати, за що і коли слід боротися у тій чи іншій ситуації. Український національний тип Антонович характеризував як свого роду бездержавний, відзначаючи в ньому відсутність будь-яких намагань витворити власну державність. Учений підкреслював, що росіяни розвинули у своєму історичному типі принцип авторитету і монархічної влади, поляки – принцип аристократизму, а українці – громадської правди і рівності. Підтримуючи ідею слов'янського федералізму, В. Антонович водночас не раз висловлював думку про шкідливість для України зв'язків з Росією, насамперед у культурному відношенні.

Поруч з Костомаровим, одним із засновників української політології, є видатний учений, політичний та громадський діяч Михайло Драгоманов (1841-1895). Якщо Костомаров був більше істориком, ніж політологом, то Драгоманов більшість своїх праць присвятив політичній тематиці. Основними його політологічними дослідженнями є такі: «Рай і поступ», «Старі хартії вольностей», «Чуцацькі думки про українську справу», «Східна політика Німеччини і обрусіння» та ін. Політичний світогляд Драгоманова побудований на таких засадах: визнання за державою можливості координації соціально-економічного життя; ідея еволюції політичної системи Росії як засобу проведення широких політичних реформ; ідея культурництва, тобто переконання в тому, що визвольна боротьба має вестися

лише просвітницькими засобами і що культура має стати основою для функціонування майбутньої республіканської держави; переконання в тому, що політична діяльність і боротьба мають базуватися на моральному ґрунті, оскільки «чисте діло вимагає чистих засобів»; ідея європеїзму: зв'язок України з Західною Європою є джерелом прогресу першої; переконання в тому, що історичний процес у Росії і Україні повинен пройти, як і в країнах Західної Європи, парламентсько-земський етап; ідеї федерації і «громадівського соціалізму» як вирішальних умов перебудови Російської імперії на автономних засадах.

Наприкінці XIX на початку XX ст. центром українського національного відродження, своєрідним українським П'ємонт, стали Західні терени України і, особливо, Галичина. Значний вклад у політичне пробудження українців-русинів внесла «Руська Трійця» (засновники М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, 1830 р.), перша українська політична організація «Головна Руська Рада» (1848р.), видання «народовцями» політичних часописів «Батьківщина» і «Діло», заснування в 1885 р. «Народної ради», а згодом і масових політичних партій. У Галичинні жили і творили переслідувані царським режимом М. Драгоманов, М. Грушевський, інші видатні літературні, наукові та політичні постаті Великої України. Серед місцевої інтелігенції слід відзначити І. Франка, М. Павлика, К. Левицького, Є. Левицького, О. Барвінського, М. Ганкевича та ін.

Івана Франка (1856-1916) як філософа, письменника, громадсько-політичного діяча глибоко хвилювали теоретичні й практичні проблеми політичного розвитку української нації. Він прагнув проаналізувати сам історичний факт виникнення держави, її еволюцію, стан і роль у майбутньому соціалістичному суспільстві (Франка певний час полонили соціалістичні ідеї), зв'язок проблем українського відродження і побудови в Україні власної держави. Проаналізувавши погляди на суспільство, державу і політичну владу соціалістів, комуністів, анархістів та ін., Франко дійшов твердого висновку, що їх заклики «повороту до природи, до селянського стану, до бездержавності, заведення повної спільності - все це такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар». Дослідивши сутність ідеї т.з. «народної держави», виробленої теоретиками німецької

соціал-демократії, І.Франко показав всю утопічність і політичну шкідливість такої ідеологічної конструкції. «Люди виростили б і жили б в такій залежності і під таким доглядом держави, – писав він, – про який тепер у найабсолютніших поліцейських державах нема й мови. Народна держава сталася би величезною народною тюрмою». У своїй праці «Поза межами можливого» Франко чітко сформулював ідеал політичної самостійності України. «Ідеал національної самостійності у всякому погляді, – підкреслював Каменярь, – культурним і політичним, лежить для нас поки що поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячі стежин, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами і тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи підемо тими стежинами в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки».

Ключовою фігурою у розробці ідеології українського самостійності став Микола Міхновський (1873-1924) – автор відомої промови «Самостійна Україна», виголошеної у 1899 р. на шевченківському святі. На його погляд, головною умовою відродження української нації є державна самостійність України. Російське самодержавство порушило угоди українських гетьманів з московським царем, що дає політичні та правові підстави для розриву союзу України та Російської імперії. «Ми, – говорив Міхновський, – візьмем силою те, що нам справедливо належить». Ідеї українського самостійництва стали предтечею українського націоналізму.

Михайло Грушевський (1866-1934) як політик був засновником Національно-демократичної партії Галичини, Товариства українських поступовців у Києві, творцем засад української незалежної держави, першим президентом УНР. Але політична діяльність була лише доповненням до його титанічної наукової праці. Обізнаність Грушевського в сфері історії, літератури, мистецтва дали змогу виробити власне розуміння політичного процесу, його наукове пояснення. Головне місце в його суспільно-політичних поглядах посідали три категорії: «народ», «державна», «герой в історії». Як і українські народники, Грушевський під «народом» розумів «село, українське селянство». Саме «маса народна» є у нього справжнім творцем історії; її інтереси стоять вище інтересів держави. Народ проносить крізь віки,

різні історичні обставини ідею «національної самооборони». Грушевський твердив, що вся історія українського народу - це розбудження енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті. На такій історичній основі виростають ідеали українського народу: ідеал справедливості, свободи, рівності та ін. По суті, поняття народу в Грушевського тотожне поняттю нації.

Грушевський був федералістом. Він сподівався на чесну і справедливу державну федерацію з Росією і тільки сувора політична дійсність переконала його в необхідності проголошення повного суверенітету УНР. Великий вклад вніс М.Грушевський у дослідження історії української державності, переконливо довівши, що Київська Русь у своїй етнічній суті була державою українців-русинів, а московське князівство, яке сформувалося після падіння Київської держави, мало окрему національну основу.

4. На початку ХХ століття в Україні з'явилася нова генерація політиків та дослідників політичного процесу – О. Бочковський (1885-1939), В. Винниченко (1880-1951), Д. Донцов (1883-1973), Д. Дністрянський (1870-1939), В. Кучабський (1895-1945), В. Липинський (1882-1931), Р. Лащенко (1872-1929), М. Міхновський (1873-1924), С. Петлюра (1879-1926), В. Старосольський (1878-1942), С. Томашівський (1875-1930), М. Хвильовий (1893-1933) та ін. Політична думка в цей час відображала перехід українського національно-визвольного руху із стадії культурного українофільства до політичної роботи в масах, безпосередньої боротьби за політичну владу та розбудову української державності. Однак українська народна революція 1917-1921 р.р. потерпіла поразку. У радянській Україні певна свобода політичного мислення існувала лише в 20-х роках. Більш сприятливі умови у цьому плані були в Галичині та на Волині. Велика група українських вчених та громадсько-політичних діячів виїхала за кордон, де створила емігрантські політичні організації та науково-освітні заклади. Вся українська громадськість глибоко переживала трагедію програної боротьби за створення власної держави. Це підштовхнуло політиків і вчених до переоцінки подій української революції.

Помітний вклад у розвиток української політології ХХ століття зробив В'ячеслав Липинський – випускник філософського факультету Ягелонського університету в

Кракові (1905) і Вищої школи політичних наук у Женеві (1906), один з організаторів Української демократично-хліборобської партії (1917), посол гетьмана Скоропадського та УНР у Відні (1918-1919). Він скептично оцінював політику Центральної Ради і активно підтримував гетьманство, в якому вбачав здорові зародки реальної української держави. Липинський став одним із засновників консервативного напрямку української політології і творцем концепції т.з. «трудової монархії». Він вважав, що парламентаризм характерний для буржуазної демократії і не підходить до хліборобського класу та загалом до такої хліборобської країни як Україна. Крім того, Липинський підкреслював, що жодна нація не розпочала і не може розпочати свого існування від демократії і що демократичні нації можуть існувати тільки там, де була чи є своя власна національна держава, або там, де вже були і правила свої власні аристократії. Отже українська держава, на думку вченого, повинна бути спадкоємною монархією, яку б очолював гетьман і в якій би була міцна централізована влада, здатна організувати націю на захист власних інтересів. Русійною силою національного відродження Липинський вважав національно-державницьку ідеологію. Коли відродження нації, писав він, відбувається без національного ідеалізму, без любові до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу, того романтичного захоплення образом нової волі й незалежності нації, що йде в парі з відродженням усіх європейських народів, то внаслідок того з самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст. Українську державницьку ідеологію Липинський будував на давніх народних традиціях, зокрема, на державному досвіді гетьманської України XVII-XVIII ст. і давній культурі української хліборобської спільноти.

Важливою у концепції Липинського є теза про те, що державу можна збудувати лише за ініціативою провідної верстви нації – аристократії; саме вона здатна повести за собою пасивну більшість. «Без національної аристократії, – підкреслював Липинський, – без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування немає і не може бути нації». Але передумовою провідної ролі аристократії є її

прагнення до влади, готовність боротьби за владу. Ці стани душі і розуму слід цілеспрямовано формувати.

Великий вплив на багатьох українських політичних діячів з 20-х років ХХ століття мав Дмитро Донцов – політик, публіцист, ідеолог. Передумовою створення власної держави він вбачав формування української нації як самосвідомої суспільної, культурної і політичної одиниці. Зміст своєї концепції «чистого» або «інтегрального націоналізму» Донцов виклав у праці «Націоналізм», яка вийшла в світ у 1926 р. і стала настільною книгою членів ОУН. Ідейно-теоретичними засадами інтегрального націоналізму були філософський волонтаризм, політичний і соціальний ієрархізм, ідеї «правлячої касты», «ініціативної меншості» та «творчого насильства». В житті, вважав Донцов, панує закон соціального дарвінізму: сильніші нації перемагають слабші і нав'язують їм свій спосіб життя. Сила нації – у націоналізмі як певному світогляді. Щоб поширити і зміцнити його в українському народі потрібно, на думку Донцова, перетворити українця в людину, яка б горіла майже фанатичною любов'ю до своєї нації й визнавала б моральним і етичним тільки те, що зміцнює силу нації та забезпечує її зростання. Донцов відкрито пориває з принципом визнання права на самовизначення інших націй, які живуть в Україні, відкидає всі доктрини, що обмежують вплив національної волі українців. Саме у волі до життя й до влади він бачив початок усіх здорових людських поривань, «вічний невсипущий гін», який перетворює людину та ідеї. Поняття волі, на противагу інтелектові, є центральною тезою ідеології інтегрального націоналізму. «Ініціативна меншість», – за словами Донцова, – «група, яка формує неясну для неусвідомленої маси ідею, що робить її доступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» на боротьбу за цю ідею». Щоб забезпечити перемогу національної ідеї, ініціативна меншість повинна застосувати «творче насильство». «Мусимо зняти з дороги, – говорив Донцов, – всі декадентські доктрини, що заважають консолідувати націю навколо одного ідеалу, всі ці лібералізми, демократизми, соціклізми, пацифізми».

Криза інтегрального націоналізму розпочалася на початку 40-х років, а згодом, в 1943 р. відбулася ґрунтовна ревізія ідейно-програмних засад цієї концепції і повернення до тих націоналістичних позицій, що їх накреслив до першої світової війни Микола Міхновський. Йшлося про звільнення націоналізму Донцова від елементів авторитарно-елітарного мислення, тоталітарної практики і перехід на позиції демократизму. Сьогодні демократичний націоналізм є однією з провідних політичних сил українського суспільства.

Крім монархічних і націоналістичних підходів до обґрунтування шляхів політичного розвитку України, цікавим є певний досвід національно-державницької трансформації в рамках комуністичної ідеології і практики. В зв'язку з цим показовими є ідеї Миколи Хвильового – комуніста, українського радянського публіциста і письменника.

«Впродовж століть політичної неволі в українців, – твердив М. Хвильовий, – виробився комплекс рабства. Україна стала простим географічним поняттям. Для зміни такого стану речей слід переродити українця так, щоб він став самосвідомою одиницею: рішуче викоренити рабську психологію і змінити плаксиву «хохляцьку» розхлябаність і сахаринність, що породжували до цього часу тільки безвольних людей, знову на вольовий і мужній народ. Тільки це може відкрити перед Україною нову величну сторінку історії». Українська нація, вважав Хвильовий, йдучи шляхом духовно-культурного відродження, повинна втілити в собі кращі риси цивілізованої європейської людини. Хвильовий також підкреслював, що прийшов кінець не лише «малоросійщині, українофільству і просвітництву, але й задрипаному москвофільству». На його думку, українське суспільство, яке створює реальні передумови для самостійного економічного та інтелектуального розвитку не може погодитись на панівне становище російської культури на українській землі. Послідовно проводячи національну ідею у сфері культури й поширюючи її на економіку і культуру, Хвильовий дійшов висновку про необхідність зміцнення політичної незалежності України: «Ми під впливом своєї економіки прикладемо до нашої літератури не

«слов'янську теорію самобутності», а теорію комуністичної самостійності. Росія не самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійні».

У 20-30-ті роки ХХ століття значних успіхів досягла зарубіжна українська політологія. В емігрантських колах діяло багато досвідчених політиків і науковців, які, озброївшись досягненнями світової політології, історіософії, соціології та інших суспільних наук, всебічно аналізували історію і сучасне життя України. В українському зарубіжному державознавстві в післявоєнний період розвивалися три основні наукові напрями: народницький (новонародницький), консервативний і національно-державницький (див.: Потульницький В.А. Теорія української політології.: Курс лекцій. - К., 1993). Їх відрізняють критерії історичної оцінки та методологічні підходи, політичні моделі подальшого розвитку України. Ідеологія новонародників (М. Грушевський після його повернення в Україну, Р. Лашенко, С. Шелухін) відрізняється від поглядів народників ХІХ – початку ХХ століття, перш за все, більшим інтересом до історії української державності, форм українського державного будівництва. Представники цієї наукової школи досліджували історію українського народу як окремої культурно-етнічної одиниці, можливі федеративні союзи України з іншими народами, демократичні традиції в українському краї. У відсутності української державності новонародники звинувачували сусідні країни, в основному Росію та Польщу. За найвищий критерій історичного прогресу вважали народний добробут і народоправство. В силу історичних особливостей і традицій, психологічних характеристик та орієнтацій українського народу, Україна, на їхню думку, повинна бути республікою.

Представники консервативного напрямку в українській політології – С. Томашівський, В. Кучабський, В. Липинський – обґрунтовували необхідність монархічного ладу для України. Основною причиною втрати Україною своєї державності вони вважали внутрішню слабкість українського народу і, особливо, відсутність національної еліти. На їх думку, вирішення всіх державотворчих питань для України можливе лише за умови

створення суверенної незалежної держави, де єдиною спільною ознакою для людей різних національностей, релігій і мов стане громадянство української держави.

Учені національно-державницького напрямку в українській політичній науці - С. Дністрянський, С. Рудницький, О. Ейхельман, В. Старосольський, О. Бочковський вимагали беззастережного визнання права кожної нації як історичної спільноти на власну державність. Основними критеріями історичної доцільності тієї чи іншої форми державного будівництва вони вважали інтереси нації, а національну ідею і національну психологію визначали як сутність нації, що скеровує народ на боротьбу за свої інтереси. В ідеях демократії і республікансько-демократичної державності представники цього напрямку політологічної думки бачили основу життя українського народу

Із першоджерел

Пилип ОРЛИК ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ (фрагмент)

По довгій і кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він-то утворив з України незалежне князівство і вдовольнявся титулом гетьмана війська Запорозького і син його перейняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України; моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Це факт установлений і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними. Як така Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, укладеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; як така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який уклав гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, укладений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку, та гетьманом Хмельницьким і Станами України - з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими, задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами, захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі в цілій країні.

Однак козаки залишили тіль суверенности і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав у 1658 р. грамоту Станам України.

Гетьман Брюховецький, удавшись в подорож до Москви під покривкою добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещастій України. Україну примушено зректися прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами, чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг

дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечно право Станів України й кричущу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покришкою святого союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час.

Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думали тільки про те, як би використати цю нагоду, щоби визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

1. Його Королівська Величність зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні його Величність довірить керування ними князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому його Королівська Величність видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством до його смерті, яка – треба сподіватися – не настане ще довго, Стани України захищають всі вольності згідно із своїми правами та стародавніми законами.

Володимир ВИННИЧЕНКО ЗАПОВІТ БОРЦЯМ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ(фрагмент)

Яка є найперша, найсутніша потреба українського національного колективу?

Та сама, що у всякої індивідуальної істоти на землі: зберегти своє життя, забезпечити його розвиток, передати спадщину в наступні покоління. Які є найкращі засоби для цього? Поки що людство розбите на окремі національні колективи, які переважно зуться державами, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя й розвитку кожної нації – є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілість, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державності є покалічений людський колективний організм. Через це так жагуче всі так звані "недержавні нації" прагнуть своєї держави, через це так самовіддано окремі члени її віддають усі сили свої на здобуття, її й тому з такою ненавистю ставляться до тих, які стоять на заваді цьому, себто, як і тримають їхній колектив у покаліченому стані.

[...] Що таке державність? Це – устрій всього матеріального і психічного буття цілого народу, його національності, економіки, політики, культури, це – величезний складний процес.

Українська держава, українська державність на Україні є. Її створив народ, вся українська нація в процесі великого перевороту життя в "тюрмі народів" – Росії. Без цієї творчості ніякі

вожді, проводи, міністри не могли б і одного камінчика в будівлі української державности покласти. А так само через це і зруйнувати цю будівлю не так легко.

А наскільки вона міцна, показує той факт, що найбільші вороги її руські імперіалісти в усіх виглядах (чи то так званої демократії, чи так званого комунізму) не мають сили (а тому й сміливості) розвалити її. "Чому в так званому "Союзі Советських Республік" нема якоїсь Рязанської, чи Тамбовської Республіки, а є Українська? Тому, що створення Тамбовської чи Рязанської Держави викликало б тільки здивування, нерозуміння, сміх, обурення. А існування Української держави визнається за нормальне, природне явище, яке має під собою всі необхідні для того передумови і підстави.

Та більше: настільки Українська Держава є безперечний факт, що руський советський імперіалізм не тільки мусів зберегти майже всі атрибути державности, створеної українським народом (органи державної економіки, адміністрації, суду, освіти й т.д.), але й уважає за можливе ввести Україну в Організацію Об'єднаних Націй (ООН) як самостійну державу з правом окремого від усього Советського Союзу голосу (весь час Україна і Советський Союз виступають відокремлено).

Мені можуть сказати: це один із комуфляжів Москви, це – звичайна її комедія, це – тактичний маневр для здобуття зайвого голосу в ООН. Так, – це не є вияв великодушності, ідейності, щирості, об'єктивності Москви. Але чому вона не може здобути в Організації Об'єднаних Націй десятки зайвих голосів проведенням у неї тих самих Рязанських та Тамбовських областей, названих нею Державами? Тому, очевидно, що такий маневр викликав би в ООН такий самий сміх і обурення. А введення України такої реакції не викликало, воно сприйняте Об'єднаними Націями з визнанням цілковитого права України навіть на самостійне, поза всім Союзом існування.

[...]Українська держава була і є. Її, повторюю, створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів, народ її захищав, захищає і буде захищати всіма силами своїми, фізичними й духовними. Не емігрантські "вожді" та "міністри", а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсоветські українці тисячами віддавали свою свободу, здоров'я і життя за неї, тисячами віддають і тепер, як у рядах партійних робітників, так і в рядах найактивнішої частини українського населення, яка зветься Українською Повстанською Армією.

Та, форма української державности за цього відтинку нашої історії не є задовільна для нас. Так, – вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, змучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невиразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її, – вони, а не хто інший, не якісь сили зовні[...].

ДВІ ОРІЄНТАЦІЇ. Оце треба знати всім борцям за визволення України. Та не тільки борцям, а й простим, щирим членам української нації, які насамперед їй хочуть добра. Їм треба перестати входити із твердженнями про "прапор української державности" та про "Державні Центри" за межами України, перестати зневажати український народ і його тамошні бойові сили "орієнтацією на зовнішні сили", які немовби дадуть Україні визволення. Без орієнтації на свій народ, без його участі в боротьбі, без його всебічного зацікавлення і ентузіазму зовнішні сили нас роздеруть і задушуть ще на сотні років[...]

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

1. Зародження та розвиток політичної думки в княжу добу історії України-Руси.
2. Політичні ідеї в Україні періоду Козаччини та Гетьманської держави.
3. Національне відродження і розвиток української політичної думки в XIX - початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Політологія. Кінець ХІХ–перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – С. 178-189.
2. Ілларіон. Слово про закон і благодать // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. – К., 2003. – Т. 1. – С. 244-258.
3. Костомаров М.І. З «Книг буття українського народу» // Невичерпність демократії. -К., 1994. – С. 85-88.
4. Орлик П. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. – К., 2003. – Т.1. – С. 359-3
5. Політологія. Підручник / За ред. О.В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К., 2001. – С. 70-88; 103-122.
6. Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С. 76-79; 255-257; 263-264.
7. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. – Тернопіль, 2006. – С. 202-220.
8. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). – К., 2002. – С. 93-149.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ

українська політична думка, національне відродження, національна ідея, державницька ідея, напрям (школа) у вітчизняній історико-політичній науці.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте політичні погляди М. Міхновського та Д. Донцова.
2. Проаналізуйте базові ідеї та принципи Конституції Пилипа Орлика та порівняйте їх із засадами сучасної української Конституції.
3. Які концептуальні ідеї національно-державницького напрямку української політичної думки пройшли випробування часом?

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Яке державне утворення було історично першим на території сучасної України?

- а) Скіфія
- б) Кіммерія
- в) Київська Русь
- г) Сарматія

2. Хто автор першого у вітчизняній історії політичного трактату „Слово про закон і благодать”?

- а) Нестор
- б) Володимир Великий
- в) Ярослав Мудрий
- г) Ілларіон

3. Хто з київських князів є автором твору „Повчання дітям”?

- а) Володимир Великий
- б) Святослав Хоробрий
- в) Володимир Мономах
- г) Ярослав Мудрий

4. Хто із українських мислителів другої половини ХVІ – початку ХVІІ ст. вважав, що демократичні засади раннього християнства мають бути основоположними як для церковного, так і світського (державного) життя?

- а) П. Могила
- б) І. Вишенський
- в) К. Острозький
- г) М. Смотрицький

5. У якому році була ухвалена Конституція Війська Запорозького Пилипа Орлика?

- а) 1709 р.
- б) 1710 р.
- в) 1713 р.
- г) 1724 р.

6.Хто із викладачів Києво-Могилянської академії став ідеологом політичних і церковних реформ у Росії?

- а) С.Яворський
- б) Ф.Прокопович
- в) П.Могила
- г) Ю.Кониський

7. Як називається твір Пилипа Орлика у якому обґрунтовано право українців на власну суверенну державу?

- а) „Гетьманська Україна”
- б) „Вивід прав України”
- в) „Запорозька Січ”
- г) „Україна не Росія”

8.Хто із українських мислителів критично висловлювався проти тих, хто без поклику своєї природи прагне державних посад?

- а) Ф.Прокопович
- б) К.Гордієнко
- в) Г.Сковорода
- г) І.Котляревського

9.Кого вважають першим українським політологом?

- а) М.Костомарова
- б) В.Антоновича
- в) М.Драгоманова
- г) М.Грушевського

10.Кому належить ідея побудови слов'янської спілки християнських республік із центром у м. Києві?

- а) С.Оріховському
- б) М.Гоголю
- в) І.Котляревському
- г) членам Кирило-Мефодіївського товариства

11.Хто із українських учених ХІХ ст. вважав, що політична діяльність і боротьба мають базуватися на моральному ґрунті?

- а) М.Костомаров
- б) М.Драгоманов
- в) В.Антонович
- г) І.Поллюй

12.У якому році була заснована перша українська політична організація „Головна Руська Рада”?

- а) 1825 р.
- б) 1848 р.
- в) 1861 р.
- г) 1885 р.

13.Хто є автором твору „Самостійна Україна”, яка стала предтечею та ідейною основою українського націоналізму?

- а) І.Франко

- б) М.Грушевський
- в) М.Міхновський
- г) Леся Українка

14.Хто, на погляд М.Грушевського, є справжнім творцем історії?

- а) національні герої
- б) аристократія
- в) робітничий клас
- г) народні маси

15.Хто вважається фундатором українського консерватизму?

- а) М.Грушевський
- б) В.Липинський
- в) С.Томашівський
- г) Д.Донцов

16.Хто із українських мислителів ХХ ст. вважав, що сила нації – у націоналізмі як певному світогляді?

- а) В.Винниченко
- б) М.Хвильовий
- в) Д.Донцов
- г) С.Петлюра

17.Хто рішуче виступив за викорінення рабської психології та „плаксивої хохляцької розхлябаності ” в сучасних українців?

- а) М.Грушевський
- б) В.Винниченко
- в) В.Старосольський
- г) М.Хвильовий

18.Хто із названих українських мислителів ХХ ст. у творі „ Заповіт борцям за визволення” закликав орієнтуватися не так на зовнішні сили, як на свій народ, його мудрості силу?

- а) С.Рудницький
- б) В.Винниченко
- в) В.Липинський
- г) С.Томашівський

19.На яких ідеях сформувався національно-державницький напрям в українській політичній науці?

- а) домінування інтересів нації, розвиток демократії, розбудова національної держави
- б) аристократії, класократії, територіальної концепції нації
- в) народоправство, домінанта соціального над національним
- г) політичного та соціального ієрархізму, ініціативної меншості, творчого насильства.

20.Яку назву мала резонансна праця І.Дзюба?

- а) „Українізація чи русифікація”
- б) „Демократизація чи централізація”
- в) „Соціалізм чи лібералізм”
- г) „Інтернаціоналізм чи русифікація”

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

- 1.Вплив політичних ідей епохи Відродження на формування і розвиток політичної думки в Україні (XVI-XVII ст.).
- 2.Конституція П. Орлика – втілення державницької ідеї та демократичних традицій українського народу.

3. Політична концепція українського національного відродження М. Костомарова (за «Книгою буття українського народу»).

4. М. Драгоманов – фундатор політичної науки в Україні.

5. Концепції української державності у вітчизняній історико-політичній науці міжвоєнної доби ХХ ст.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть етапи розвитку політичної думки в Україні.
2. Розкрийте зміст релігійно-політичних ідей митрополита Іларіона.
3. Які політичні проблеми досліджував Станіслав Оріховський?
4. Розкрийте зміст політичних ідей та принципів Конституції Пилипа Орлика.
5. Які політичні ідеї висловлював Григорій Сковорода?
6. Охарактеризуйте вклад Михайла Драгоманова у становлення політичної науки в Україні.
7. Чому Миколу Міхновського вважають одним із основоположників українського самостійництва?
8. Розкрийте зміст основних концепцій української політичної науки міжвоєнної доби ХХ ст.

